SALUST

OPERA

RELIQUIAE.

GERLACH.

1st Class 2nd Style

G. Office Presentation Ticket

GAI SALUSTI CRISPI

OPERUM RELIQUIAE.

EDIDIT

FRANCISCUS DOROTHEUS GERLACH.

EDITIO STEREOTYPA.

EX OFFICINA BERNHARDI TAUCHNITZ.

LIPSIAE MDCCCLVI.

PRAEFATIO.

G. Salustius Crispus Amiterni in Sabinis natus est G. Mario, L. Cornelio Cinna coss., a. u. c. DCLXVIII. = 86. a. Chr. Cf. Fabricii Bibl. Lat. ed. Ern. t. I. p. 237. Et familia quidem plebeia eum ortum fuisse satis documenti est, quod post quaesturam tribunus plebis factus una cum Q. Pompeio et T. Munatio Planco inimicissimas contiones de Milone habuit ipsique Ciceroni invidiam fecit, quod Milonem tanto studio defenderet a. u. c. DCCII. Unde multus sermo in declamatorum scholis de inimicitiis Salustii et Ciceronis. Quanquam Pompeius et Salustius in suspicione fuerunt in gratiam redisse cum Milone et Cicerone. Cf. Asconius in Milonianam p. 38 et 39. ed. Baiter. Sed graviorem etiam foedissimae turpitudinis notam subierat, quod, auctore M. Terentio Varrone, in adulterio deprehensus ab Annio Milone, loris bene caesus et cum dedisset pecuniam dimissus fuit. A. Gell. N. A. XVII, 18. Qua quidem de causa Salustius tanta ira in Milonem incensus fuisse videtur; nisi forte magis partium studio quam dolore iniuriae eum impulsum fuisse existimas. Duobus annis post cum ab Appio Claudio Censore multis equi adempti, multi senatu moti essent, Salustius quoque idem dedecus incurrit, qua quidem censoria severitate Dio Cassius XL, 63. factum esse statuit, ut multi in Caesaris castra transirent. Appius enim Claudius non eo consilio tam severam censuram egisse videtur, ut bonorum morum patrocinium susciperet, sed quod partes Pompeianas amplexus Caesaris amicos odio persequebatur. Sed quicquid illud fuit, non poterant senatu moveri, quorum mores omni labe carerent. Sed eadem flagitia alio tempore graves exagitatores, alio clementes et misericordes iudices habuerunt. Quare ne Appius quidem partium studio tantum tribuisse videtur, nisi Salustius peccatis iustas ansas ad reprehendendum dedisset. Quin imo Horatius Serm. I, 2, 45. simile quoddam flagitium tanquam in vulgus notum significare videtur:

libertinarum dico, Salustius in quas non minus insanit, quam qui moechatur.

Historicum enim, non eius nepotem notatum fuisse multa fidem faciunt. Itaque nescio an Acronis et scholiastae Cruquiani iudicio standum esse videatur, qui Salustium propter libidinem notatum respondisse ferunt, se non matronarum, sed libertinarum esse sectatorem. *Quare ex senatu eiectus est, quod ipse excusat in Catilinae libello.* Serv. ad Aen. V, 612. *Sallustium, quem Milo deprehensum sub servi habitu verberavit in adulterio suae uxoris, Faustae, filiae Sullae.* Neque ab hac turpitudine abhorret, quod auctore scholiasta ad Horatii Serm. l. l. sub fin. Nomentani cuiusdam cocum centum milibus aeris conduxisse dicitur. Mox bello civili exorto in castra Caesaris, quo omnis sentina rei publicae confluxerat, se contulit. Declamat. Cic. c. 5. Cf. Cic. ad Attic. XI, 20, 2. *etiam Salustio ignovit.* A quo iterum quaestura ornatus et in senatum lectus, mox parti copiarum praefectus in Illyrico cum Octavio et Libone, Pompeii ducibus, proelio commisso rem male gessit. Cf. Oros. Hist. VI, 15. p. 416. Havercamp. Sed bellis in Graecia, Aegypto, Asia compositis praetor factus, a Caesare in Campaniam missus est, ut legiones seditionem moventes et in Africam tra-

iicere recusantes ad officium redire cogeret. Sed condicionibus, quas ferebat, ab exercitu reiectis fuga salutem quaerere coactus est. Appian. B. Civ. II, 92. Dio Cass. XLII, 52. Mox seditione pacata Caesar in Africam traiectus tum quoque Salustii opera usus est. Nam classi praefectum in insulam Cercinam misit ad commeatum, qui ab hoste eo collatus fuerat, intercipiendum. Cf. Auctor B. Africani. c. 8. 14. 34. 97. Qua re bene gesta, cum victis rege Iuba et Pompeianis in Africa debellatum esset, Salustius proconsul Numidiae, quae in provinciae formam redacta erat, relictus est. Quam quidem provinciam, ut declamatoris verbis utar, ita vastavit, ut nihil neque passi sint neque expectarint gravius in bello socii, quam experti sunt in pace, hoc Africam interiorem obtinente. Quam ob rem cum in urbem redisset, repetundarum accusatus, sed Caesaris iussu absolutus est (Dio Cass. XLIII, 9*), quippe quocum Salustius HS. duodecies pactus esse dicitur, ne causam diceret.

Sed tanta pecunia etiam tum ei relicta est, ut et hortos pretiosissimos in colle Quirinali et Caesaris villam Tiburtinam emeret. Decl. c. 7. Et horti quidem Salustiani propter elegantiam saepius et a Tacito et a ceteris historicis, Dione Cassio, Vopisco, Procopio, commemorantur, et Salustiana domus inter portam Salariam et Nomentanam sita diu propter splendorem regiae loco fuit, quippe quam Nero, Vespasianus et Nerva Hadrianus regni sedem et domicilium habuerint. Cf. Tacit. Histor. III, 82. Annal. XIII, 47. Dio Cass. LXVI. Procop. bell. Vand. I, 2. Vopisc. c. 44. Ceterum post Caesaris caedem Salustius remotus a republica reliquam aetatem in bonarum artium studio et inprimis in historia scribenda consumpsit. Quo tempore Terentiam, cui Cicero nuntium remiserat (a. u. DCCVIII), in matrimonium duxerit, non satis constat (Hieron. adv. Iovin. I, 48); neque diuturnum fuit coniugium; ipse enim Salustius diem supremum obiit quadriennio ante bellum Actiacum III. id. Maias L. Gellio Publicola, M. Cocceio Nerva coss. Euseb. Chron. interp. Hieron. MDCCCCLXXXI.

Haec quidem de vita Salustii ab antiquis scriptoribus tradita sunt, quae admodum manca atque abrupta esse nemo non intelligit. Et inprimis quidem, quae de moribus scriptoris traduntur, a recentioribus scriptoribus saepius in dubium vocata sunt. Cum enim Pompeius Lenaeus, Pompeii Magni libertus, amore patroni ductus, quem Salustius in historiis *oris probi, animo inverecundo* dixerat, Salustium acerbissima satira lacerasset et ad mores eius singillatim exprimendos *lastaurum* et *lurconem* et *nebulonem popinonemque* et vita scriptisque monstrosum eum appellasset, praeterea priscorum Catonisque verborum ineruditissimum furem (Sueton. de illustr. Gramm. c. 15), cumque declamatio Pseudo-Ciceronis multas alias contumelias addidisset, hunc unum fontem infamiae Salustii esse statuerunt. Neque multum tribuerim seriorum scriptorum iudiciis, velut Lactantii, qui Inst. Div. II, 12. Salustium, hominem nequam, foedissimis voluptatibus serviisse et iudicii gravitatem vitae pravitate dissolvisse iudicat, vel Macrobii, qui Sat. II, 9. eundem gravissimum alienae luxuriae obiurgatorem et censorem appellat, denique Symmachi, apud quem Epp. V, 9. haec verba leguntur: *statuerit hoc scri-*

* *Καὶ τοὺς Νομάδας λαβὼν ἔς τε τὸ ὑπήκοον ἐπήγαγε καὶ τῷ Σαλουστίῳ λόγῳ μὲν ἄρχειν, ἔργῳ δὲ ἄγειν τε καὶ φέρειν ἐπέτρεψεν. ἀμέλει καὶ ἐδωροδόκησε πολλὰ καὶ ἥρπασεν· ὥστε καὶ κατηγορηθῆναι καὶ αἰσχύνην αἰσχίστην ὀφλῆσαι, ὅτι τοιαῦτα συγγράμματα συγγράψας καὶ πολλὰ καὶ πικρὰ περὶ τῶν ἐκκαρπουμένων τινὰς εἰπὼν οὐκ ἐμιμήσατο τῷ ἔργῳ τοὺς λόγους. ὅθεν εἰ καὶ τὰ μάλιστα ἀφείθη ὑπὸ τοῦ Καίσαρος, ἀλλ᾽ αὐτός γε ἑαυτὸν καὶ πάνυ τῇ συγγραφῇ ἐστηλοκόπησεν.*

ptor stilo tantum probandus; nam morum eius damna non sinunt, ut ab illo agendae vitae petatur auctoritas. Facile enim fieri potuit, ut et satira Lenaei et quae inter Ciceronem atque Salustium fuisse credebantur inimicitiae, ad Salustii existimationem violandam plurimum facerent. Sed reliqui sunt gravissimi testes, A. Gellius, M. Varro, Dio Cassius, denique Asconius Pedianus, quem vitae Salustii auctorem scholiasta Horatianus ad Serm. I, 2, 41. maximi flagitii testem laudat. Neque Varronis auctoritas potest infirmari, quem Gellius l. l., ut fidem verbis adstrueret, hominem in litteris atque vita fide multa gravem fuisse iudicat; cuius iudicio plus etiam tribuendum, quod Varro librum, qui *Pius* vel *de Pace* inscriptus erat, in quo de Salustii adulterio egit, antequam Salustii nomen scriptis inclaruit, in vulgus ediderat. Salustii igitur peccatorum excusatio non ex malignitate scriptorum, sed ex moribus illius aetatis petenda est. Etenim haec tum vita hominum erat. Corrumpere et corrumpi saeculum vocabatur, et ut Salustii verbis utar, pro pudore, pro abstinentia, pro virtute audacia, largitio, avaritia vigebant. Sed libido stupri, ganeae ceterique cultus non minor incesserat; viri muliebria pati, mulieres pudicitiam in propatulo habere. Quodsi quis etiam a culpa vacuus in hoc hominum genus inciderat, cotidiano usu atque illecebris facile par similisque ceteris efficiebatur. In tanta et tam corrupta civitate eo ipso tempore Salustius rem publicam capessivit, quo et partium studiis et factionibus et libertas eversa et mores, disciplina maiorum, ius, decus, pietas, fides perierant. Inter tanta vitia imbecilla Salustii aetas ambitione corrupta tenebatur et propter honoris cupidinem eadem qua ceteri fama atque invidia vexabatur. Quae cum ipse initio Catilinae pronuntiaverit, facile est ad intelligendum, cum vitae prioris invidiam non negare, sed potius libera confessione lenire voluisse.

Sed, Seneca auctore, fidelissimus est ad honesta ex poenitentia transitus et Salustius eo insignem laudem meruit, quod iuventutis petulantia rectum iudicium corrumpi non passus, rerum gestarum memoriae principis terrarum populi pro virili parte et ipse consuluit et historiam et temporum testem et lucem veritatis esse probavit. Quo quidem veritatis studio summi cuiusque viri laudes mihi aequasse videtur. Et primum quidem libellum de Catilinae coniuratione conscripsit, quod facinus inprimis memorabile existimavit sceleris et periculi novitate; quem librum non ante Caesaris mortem evulgatum fuisse facile ex eo, quod de Caesare fecit iudicium, intelligitur. Cui quidem scriptioni quantum temporis impenderit, haud facile dixeris. Quamvis enim historiae studium iuvenis admodum susceperit, a quo incepto eum ambitio mala detinuerat (Catil. 3.), tamen nil elaborasse, nedum perpolivisse atque absolvisse videtur. Sed falsum utique est Asinii Pollionis iudicium, qui Atteium Philologum magno ei adiumento fuisse autumat, quippe qui breviario omnium rerum Romanarum, ex quo quae vellet eligeret, eum instruxerit. Quamvis enim Asinius acerrimus iudex fuerit, tamen Atteii operae nimium tribuisse videtur, quod etiam antiqua verba et figuras ab eodem Atteio in usum Salustii collectas fuisse indicat; quem errorem iam Suetonius notavit d. ill. Gramm. c. 10. Sed Catilinam subinde secutum est bellum Iugurthinum, non modo quod eius rei memoria praetura in Africa gesta renovata fuerat, sed quod omnes causae malorum, quibus lacerata fuerat res publica, ex illis potissimum temporibus videbantur esse repetendae, quibus et nobilitatis superbia omnium invidiam subierat et luxuria et avaritia plebeiorum hominum animos ad

vindicandam libertatem accenderat. Tum demum ad Historiarum libros scribendos animum appulit, quibus res P. R. inde ab anno LXXVIII. usque ad LXVI. complexus, Lepidi tumultum, bellum Sertorianum, piraticum, servile, Mithridaticum et seditiones tribunicias tradiderat, eo quidem consilio ut, cum Sullae dominatione legibusque ab eo latis nobilitatis opes restitutae atque plebes oppressa esse videretur, bellis externis atque domesticis et seditionibus tribuniciis summam rerum iterum ad populum translatam esse doceret. Cuius quidem libri quanta fuerit praestantia vel ex orationibus et epistolis intelligi potest, quae ex historiarum quinque libris excerptae fuerunt. Sed auctore A. Gellio N. A. IV, 15. elegantia orationis Salustii verborumque facundia et novandi studium cum multa prorsus invidia fuit, multique non mediocri ingenio viri conati sunt reprehendere pleraque et obtrectare, in quibus plura inscite aut maligne vellicabant. Quorum in numero fuit Asinius Pollio, qui Salustii scripta reprehenderat ut nimia priscorum verborum affectatione oblita. Cf. Sueton. l. l. et Gellius N. A. X, 26. In eandem sententiam Pompeii Lenaei satiram scriptam fuisse supra vidimus. Idemque secutus esse videtur auctor incertus epigrammatis, quod apud Quintilianum Inst. Orat. VIII, 3, 29. legitur:

et verba antiqui multum furate Catonis,
Crispe, Iugurthinae conditor historiae.

Suetonius quoque Salustii obscuritatem et audaciam in translationibus notavit l. l. Sed iniquos orationis iudices inprimis habuit aequales, qui in eodem studiorum genere versabantur, et primum quidem Trogum Pompeium, a quo reprehensus est, quod contiones directas et orationes operibus inserendo modum excesserit (Iustin. Histor. XXXVIII, 3.), et Livium, qui ei nimiam verborum antiquitatem et insolentiam et brevitatis studium obiecisse videtur (Seneca Controv. IV, 24. p. 274. Bip.). Alii contra omni eum laude cumulant, maxime Quintilianus, qui suo iure Salustium cum Thucydide comparat X, 1, 101, et *immortalem illam Salustii velocitatem* X, 1, 102, *brevitatemque, qua nihil apud aures vacuas atque eruditas potest esse perfectius* X, 1, 32. nonnisi oratori vitandam esse iudicavit. Accedit Velleius, qui II, 36. Salustium Thucydidis aemulum dixit, et Tacitus, a quo rerum Romanarum florentissimus auctor appellatus est Annal. III, 30. Imo Martialis eum omnibus Romanis historicis praeferendum esse duxit Epigr. XIV. CXCI.

hic erit ut perhibent doctorum corda virorum
Crispus Romana primus in historia.

et Augustinus tanto eum honore habuit, ut ad suum de rebus Romanis iudicium confirmandum plurima ex hoc fonte hauriret, quippe qui Salustium nobilitatae veritatis historicum appellaverit de Civ. Dei I, 5. Ep. V. ad Marcel.

Cum igitur tantis laudibus celebrata fuerit Salustii oratio, mirum videri non potest, in commentariis grammaticorum eius libros fuisse celebratos. Saepius Aemilius Asper Salustii commentator laudatur ap. Prob. ad Virg. Eclog. VI, 31. Serv. ad Aen. XI, 696. et ad Georg. IV, 166. Hieronym. in Rufin. I, 16. Charis. p. 116. Pomp. Comment. in art. Donati 29, 3, uno loco Statilius Maximus ap. Charis. II, 4, 36. p. 116. Lind. Sed grammaticos in Salustio explicando et excutiendo multum versatos fuisse luculentissimi testes sunt Cornelius Fronto et Aulus Gellius, qui plurimos locos ex Salustii historiis excerpserunt, examinarunt, explicaverunt. Idem Gellius alio loco I, 15. 18. XVIII, 4.

doctissimos grammaticos Valerium Probum et Sulpicium Apollinarem de verbis Salustianis disputantes inducit. Sed Hadriani aetate, ubi asperitas quaedam agrestis non minus laudis habuit quam comptissima verborum elegantia, Zenobius quidam Salustium adeo in Graecum vertit. Inde ab eo tempore tanta auctoritas libris Salustianis accessit, ut apud grammaticos Charisium, Donatum, Servium, Nonium Marcellum, Priscianum frequentissima sit Salustii commemoratio. Quo ex genere ista locutionum collectio est, ab Arusiano Messio vel, ut Angelo Maio placuit, a Cornelio Frontone facta, ubi locutiones tanquam exempla ad imitandum ex probatissimis auctoribus, Cicerone, Salustio, Virgilio, Terentio, proposita sunt. Qua ex re facile intelligitur, Salustium, ut quidem grammaticorum iudicium fuit, inter omnes historicos Latinos facundiae palmam tulisse.

Reliquum est, ut de duabus epistolis ad Caesarem senem de re publica ordinanda, quae inscribuntur, et olim Salustii esse perhibebantur, meam utique sententiam paucis exponam. Iam hodie quidem neminem fore putaverim, qui has epistolas a Salustio ad Caesarem scriptas esse existimet; sed haec est quaestio, quomodo fieri potuerit, ut hae epistolae ad imitationem orationis Salustianae scriberentur. Totius enim orationis color a Salustiano dicendi genere non modo non abhorret, sed auctores potius omnes stili Salustiani flosculos collegisse videntur, quo plus fidei atque auctoritatis libelli haberent. A duobus enim adolescentulis, artis rhetoricae studiosis, qui eodem doctore usi, Salustianae orationis ornamenta et sententiarum lumina aemulabantur, has epistolas scriptas iudico; qui, cum certamen quoddam ingenii inter se instituissent, unde clarum fieret, uter plus in hoc studio perfecerit, hoc finxerunt, Salustium per litteras Caesari suasisse, quid potissimum in re publica constituenda sequeretur. Multas eiusmodi quaestiones in declamatorum scholis tractatas fuisse ex Senecae patris Controversiarum libris facile intelligitur. Sed ne huius potissimum aetati epistolas adscribam prohibet temporum confusio et quod in summo errore et in maximarum rerum ignoratione versari videntur auctores; qua de re pluribus egi in editione Salustii, quae anno MDCCCLII. Basiliae in lucem edita est, p. 558 sqq. Quare auctores epistolarum potius inter Frontonis discipulos numeraverim, qui ut ipse orationis elegantiae studuit, ita nimius admirator antiquitatis atque inprimis Salustianae orationis fuit. Alia est ratio declamationum, quae Ciceronis et Salustii nomina prae se ferunt, et Augusti aetate scriptae esse videntur, quippe quas Quintilianus genuinas habuerit. Verba enim et sententias ex Pseudo-Salustii declamatione laudavit, et ne verbo quidem significavit, sibi parum certam videri eius auctoritatem. Inst. Or. IX, 3, 89. IV, 1, 68. Quo quidem errore ut Quintilianum liberarent, multa homines docti excogitarunt, quae magis etiam absurda sunt quam quae refellere conabantur. Qua de re vide quae in editione laudata Salustii fusius disputavi p. 564 sqq. Itaque has declamationes triginta fere annis post mortem Salustii compositas esse putaverim. Quae enim inimicitiae Ciceroni cum Salustio intercessisse putabantur, declamatoribus harum orationum scribendarum materiam dedisse videntur. In Cicerone enim accusando et defendendo inprimis occupatos fuisse declamatores docent exempla quae Seneca Suasoriarum libro proposuit p. 31—52. ed. Bipont.

Iam ex iis, quae supra disputavimus, satis manifestum est, nullum fere scriptorem saepius aut a gram-

maticis tractatum aut a librariis scriptum fuisse quam Salustium, et inprimis quidem Catilinam atque Iugurtham. Nam Historiarum alia est ratio; ex quibus cum iam altero p. Chr. n. saeculo, ut ego quidem statuo, orationes et epistolae excerptae essent (cf. Cornel. Fronto ed. Mediol. p. 122. 309.), integer liber minus saepe exaratus esse videtur, cuius exemplaria neque Nonio Marcello, neque Prisciano defuisse facile credideris. Et ad frequentem Salustii lectionem plurimum fecisse videtur Augustini auctoritas, qui totiens Salustio teste usus est, ut suum de Romanorum perversitate iudicium confirmaret. Salustius enim nulla re magis quam severitate et gravi vitiorum censura et hominibus Christianis et paedagogis commendatus est, ipsaque orationis obscura brevitas et amputatae sententiae grammaticis largissimam materiem observationum praebuerunt. Inde factum est, ut amplius ducenta exemplaria Catilinae quidem et Iugurthae etiamnum in bibliothecis asserventur, quorum longe plurima et inprimis quidem chartacea satis negligenter exarata sunt. Nam propter orationis proprietatem et affectatum illum antiquitatis colorem plures etiam ansae ad corrumpendum dabantur, quod in eo fere multorum grammaticorum studia versabantur, ut omnia sententiarum ornamenta ad vulgarem loquendi usum revocarent. Gellio enim auctore IV, 15. elegantia orationis Salustianae cum multa prorsus invidia fuit, multique non mediocri ingenio viri conati sunt reprehendere pleraque et obtrectare, in quibus plura inscite aut maligne vellicabant. Nec minus saepe accidit, ut, quod Salustianae orationis proprietatem admirabantur, plus etiam insolentiae ei affingerent. Cuius iudicii perversitatis neque apud Nonium neque apud Priscianum documenta desunt. Ita Valerius Probus Salustium, quem proprietatum in verbis retinentissimum esse statuebat, Catil. 5. non *eloquentiae* sed *loquentiae* scripsisse iudicabat et brevi ante quam decedebat, sic legere coepit. cf. Gell. N. A. I, 15, 18. Idemque XX, 6, 14. imperitissime fecisse statuit, qui in plerisque Salustii exemplaribus scripturam sincerissimam corrupissent. *Nam cum ita in Catilina scriptum esset, saepe maiores vestrum miseriti plebis Romanae, vestrum obleverunt et vestri superscripserunt. ex quo in libros plures mendae istius indoles manavit. haec memini mihi Apollinarem dicere.* Adde Gell. N. A. IX, 14, 26. *Ego quoque in Iugurtha Salustii summae fidei et reverendae vetustatis libro die casu patrio inveni scriptum. verba haec ita erant: vix decima parte die reliqua.* Quid? quod Asper apud Charisium p. 177. in epistola Mithridatis locum nobilissimum, *ceterum consilium est Tigranis, regno integro, meis militibus,* etc. verbis *belli prudentibus* interpositis mutavit?

Ex quibus locis facile intelligitur, iam tum fuisse scripturae discrepantias in libris et discrimen quoddam antiquiorum et recentiorum exemplarium et novas lectiones a grammaticis et criticis esse inductas. Neque tamen peculiarem quandam, quam appellant, totius operis recensionem inde ortam esse existimo. Grammaticorum enim animadversiones ad pauca sententiarum ornamenta et ad quandam stili proprietatem pertinuerunt. Multo maior diversitas in libris incuria et negligentia librariorum orta est. Vix enim ullum exemplorum, quae nunc sunt, integrum Salustium exprimere putaverim; omnia manca, mutila, truncata sunt. Ita nescio quo casu factum est, ut in fine Iugurthae inde a verbis cap. 103. *ex omni copia necessariorum* usque ad verba cap. 112. *pacem vellet, daret operam* in multis exemplaribus et in optimis quidem libris, Bas. 1. Parisino Z. Tegernseensi etc., omnia quae media erant omissa essent. Qua quidem ex re

colligi posse videtur, omnes libros, in quibus haec pars desideratur, unum aliquod exemplum esse secutos. Sed longe maior pars librorum et maxime quidem chartaceorum hanc quidem lacunam non habet, sed ne illi quidem integri sunt. Verba enim Iugurth. c. 44, 5. *muniebantur ea, neque* in omnibus libris desiderantur, excepto Leidensi C. et antiquissimo codice Cypriani a Popma, qui fortasse idem fuit cum Leidensi C. Accessit postea auctoritas Frontonis, qui Epp. II, 4. eadem verba servavit, nisi quod *ea* omissum est, et in duobus Mediolanensibus libris verba *neque ea* servata sunt. Denique Iugurth. c. 21, 4. in longe plurimis libris ita scriptum est: *velle et censere, eos ab armis discedere; ita seque illisque dignum esse.* Sed in septem exemplaribus, quorum nunc quidem notitiam habemus (Leid. G. Erlang. Vinar. II. Senat. II. Heuss. Franc. cod. pervetusto Cypriani a Popma), post v. *discedere* haec verba adduntur: *de controversiis suis iure potius quam bello disceptare.* Quae quidem ab ipso Salustio profecta esse nemo dubitaverit; etsi enim ad antecedentem sententiam illustrandam addita, tamen pro superfluis non habenda sunt; quae enim significata erant, declarantur et explicantur, et in eiusmodi formulis quaedam verborum abundantia adeo solemnis est. Cf. quae nuper de hac re disputavit Car. Lud. Rothius in Mus. Philolog. Rhen. 1854. p. 129 sqq. et p. 630 sq.

Tertius locus accedit, qui a plurimis libris omissus Salustio restituendus est, si quidem Rothii iudicium sequeris. Is enim eum in nonnullis libris, in uno pervetusto Cypriani a Popma, in duobus tribusve Leidensibus G. D. (C.) Vinariensi secundo Cortii, quem ille melioribus adnumerat, Catil. cap. 6. post verba *quam facile coaluerint* haec interposita legisset: *ita brevi multitudo diversa atque vaga concordia civitas facta erat,* ea Salustio vindicare non dubitat, his fere rationibus ductus. Primum eadem verba apud Augustinum Epist. ad Marcellinum olim V, nunc CXXXVIII. leguntur, qui se haec ex auctoribus Romanis hausisse profitetur, cum iam in antecedentibus hortulos suos ex Salustio irrigaverit. Tum Rothius *ita*, quod apud Augustinum deest, bene antecedentibus convenire statuit, quod rem insolitam commode explicet; contra a Ciceronis libro de re publica, cui priores editores et inprimis quidem Cyprianus a Popma haec verba adscripserant, ea esse aliena, quippe quae tantum ab historico dici potuerint. Sed homini doctissimo hoc respondendum esse videtur. Latinitas quidem sententiae, quam Ciceronis esse putaverunt interpretes, suspecta esse non potest, attamen nostro loco non est consentanea. Primum igitur *multitudo* bene dici non potuit, postquam Troianorum et Aboriginum mentio fuit iniecta, et *homines* potius dicendum. Tum epitheta non bene quadrant; *diversa* enim ad utrumque populum, *vaga* ad solos Troianos pertinet. Accedit quod *civitas* hoc loco philosophi cuiusdam definitionem sapere videtur; exprimit enim *concilia coetusque hominum iure sociatos* Cic. in Somn. Scip. c. 5, quibuscum conferenda sunt verba Augustini l. l. *quid est enim civitas, nisi multitudo hominum in quoddam vinculum redacta concordiae?* Cf. Cic. de rep. I, 25. 26. Salustius autem hoc dicere noluit, quippe qui vocabulo *coaluerint* usus est. Quod omnibus admirationi fuit, explicare noluit; non enim sola concordia, sed etiam mutuis invicem utilitatibus diversi generis homines inter se consociantur. Et concordia potius pro diuturno civium vinculo habenda est, quo a dissensionibus civilibus defenduntur, quum eius vis iam in condenda civitate cernatur. Quare illa ἀνακεφαλαίωσις, quam Rothius in cap. 9. sibi invenisse visus est, admitti non potest. Denique si verba *ita — erat* pro Salustianis habenda sunt, nullo

modo oratio pergere potuit: *sed postquam res eorum*, sed potius dicendum erat: *quae postquam* vel *sed ea postquam;* neque *civibus* addi poterat; nam vocabulo posito, quod ipsam rem exprimit, *civitas*, non potuit eadem res generaliori vocabulo, *res eorum*, significari. Quae enim fuit eorum res? scilicet civitas sive res civitatis. Quae quidem omnia ita comparata sunt, ut verba illa a sciolo quodam librario addita esse existimem, quod ipsum vocabulum *ita* significare videtur. Iam quam facile fieri potuerit, ut verba *muniebantur ea, neque* omitterentur, nemo non intelligit; oculi enim a primo *neque* ad alterum aberrarunt, et id solum mirandum est, quod hoc vitium omnes correctores fugerit. Altera quoque lacuna similis est; *discedere* enim et *disceptare* quamvis sint diversa, tamen in eundem errorem imperitos inducere potuerunt. Hoc tamen concedendum est, in paucis his verbis hos libros propius contingere genuinam Salustii orationem quam ceteros omnes, in quibus haec verba omissa sint. Librarius acutiore oculo ductus litterarum secutus est vel corrector religiosus uno alterove loco lacunas explevit. Sed gravius utique vitium eos libros invasit, in quibus magna pars sub finem Iugurthae omissa est, qui ab exemplo descripti esse videntur, in quo plures plagellae aut igne consumptae aut madore corruptae erant. Hi igitur libri haud dubie omnes ex uno fonte fluxerunt.

Sunt autem, quod iam supra notatum est, antiquissimi codices saeculo X. vel XI. scripti Basiliensis I, Parisinus, Leidensis L, Einsiedelensis, Turicensis etc. Sed in his ipsis multae sunt discrepantiae, quod alius alio magis a communi origine recessit. Qui ubi consentiunt, tantum unius testis loco habendi sunt. Librorum autem, qui integrum Catilinam et Iugurtham (quattuor capitibus in fine Iugurthae exceptis; desinit enim in verbis *quoniam Iugurthae copiam*) continebant, antiquissimus Vaticanus IV. no. 1854 fine saeculi XI. scriptus esse videtur. Eiusdem igitur aetatis et mutili et integri codices Salustii extant. Iam ut magni codicum Salustianorum numeri divisio quaedam instituatur, quadrifariam eos dispertiri licet. Cum enim ne unus quidem liber genuinam Salustii orationem in quantum fieri potest integram et incorruptam repraesentet, prima classis est eorum, qui et in cap. 21. et in cap. 44. et inde a cap. 103. usque ad cap. 112. lacunas habent. Altera classis est eorum, qui magnam illam lacunam in fine Iugurthae expletam habent; quorum triplex genus est: aut enim tantum finem Iugurthae habent, quorum longe maximus numerus est, aut simul cap. 21. lacunam expleverunt, ut Leid. G. et vetustus liber Popmae, aut lacunam c. 44. expleverunt, ut sex libri, quos supra memoravi.

Lectionis igitur Salustianae auctoritas a saeculo X. repetenda est. Eo quidem tempore altera pars codicum, eaque melior casu quodam in fine Iugurthae mutila erat, altera integra; sed etiam integri libri non omnibus lacunis carebant, ut apparet ex capp. 21. et 44. Quae lacunae cum etiam in priore genere librorum inveniantur, hoc documento est iam ante hoc tempus codices librariorum incuria passim fuisse mutilatos et corruptos, quod maxime in Iugurtha factum, ubi plurima vitia notanda sunt, ut cap. 68. *in primo latere*, 71. *acta erant, ex perfugis*, 73. *sed paulo decreverat*, 76. *iubet duobus locis*, 91. *aequaliter*, 92. *peregit Marius*, ibidem *deserta — et utrimque praecisae*, — *paulo processerat*, 93. *in castelli planitiem pervenit*, 98. *gerebant*, 99. *vectigales*, 100. *ut ceperat hiberna, propter.* Quae omnia ad unum et communem corruptionis fontem sunt referenda. Quibus quidem vitiis omnis ista familiarum, quae appellantur, diversitas tollitur; in multis enim corruptelis vel difficilioribus lectionibus tantus omnium li-

brorum consensus est, ut nulla iudicii diversitas in scriptoris verbis aut defendendis aut reiiciendis cernatur. Et haec quidem hactenus de codd. mss. Catilinae et Iugurthae.

Historiarum, praeter quingenta et quod excurrit fragmenta, quae ex grammaticis, Aulo Gellio, Arusiano Messio, Mario Fabio Victorino, Nonio, Prisciano, Charisio, Anonymis Endlicheri et in paucis laceris plagellis servata sunt, Eclogae exstant, quattuor orationes Lepidi, Philippi, Cottae, Licinii Macri, duae epistolae Pompeii et Mithridatis una cum orationibus undecim quattuorque epistolis e bello Catilinario et Iugurthino excerptis, adiunctis praeterea Pseudo - Salustii epistolis duabus ad Caesarem senem de re publica ordinanda. Haec omnia coniunctim exhibet Cod. Vaticanus 3864. liber omnium antiquissimus saec. X. scriptus, ad cuius libri auctoritatem paucis exceptis tota harum reliquiarum lectio conformanda est. Etiam in oratt. et epistt. ex Catilina et Iugurtha excerptis hic liber aut cum optimis consentit aut eruditi librarii manum exhibet, ita ut emendatius aliquod exemplum eum secutum esse facile intelligas. Multo minus tribuendum est Vaticano II. n. 649. (sive Urbinati 411) saec. XV. scripto. In hoc insunt dumtaxat orationes et epistolae ex libris Historiarum excerptae. Hos solos codices fragmentorum Salustii nunc in bibliotheca Vaticana asservari mihi affirmavit Angelus Maius. Sed laudantur praeterea scripturae libri Vaticani (tertii) et Nicolai Fabri et Cardinalis Briconeti, quae ex quo fonte fluxerint, etiamnum incertum est. Cf. edit. Gruteri Francof. 1607. p. 406. Denique Vaticanus Bongarsii commemoratur ab Orellio, quem a minus accurata Vaticani primi et secundi collatione vix diversum esse putaveris. Neque quos codices Ciacconii et Ursini commemorat Gruterus p. 605, satis auctoritatis habere videntur. Iam Fabri et Briconeti lectiones quae laudantur, haud dubie vetus editio intelligenda est, cui notulas adscripsisse videntur. Cf. ed. Havercamp. p. 105. Et si quae lectiones Vaticani, quem Bongarsius citat, ab auctoritate primi et secundi recedere videntur, in confusa lectionum et coniecturarum commemoratione facilis error fuit. Denique Balliolensis Wassii vix dignus est qui memoretur et codicis Vittembergensis lectiones ita comparatae sunt, ut nihil aliud quam corruptionum causas aperiant. Cf. Ephemer. litter. Marburg. a. 1838. fasc. II. et Io. Casp. Orellii historia critica eclogarum ex Salustii Historiarum libris, Turici MDCCCXXXIII.

Tot tantisque subsidiis usi cum priores editores Laurentius Valla, Omnibonus Leonicenus, Pomponius Laetus, Iacobus Bononiensis, Bartholomaeus Zanchus, Ioannes Chrysostomus Soldus, Vincentius Castilioneus, Iodocus Badius Ascensius, Ioannes Rivius, Henricus Glareanus, Coelius Secundus Curio, Aldus Manutius, Cyprianus a Popma, Ludovicus Carrio, Petrus Ciacconius, Fulvius Ursinus, Ianus Douza, Christophorus Colerus, Helias Putschius, Ianus Gruterus, Iosephus Wassius, multum et ad integritatem Salustianae orationis restituendam et ad sententiarum ornamenta et ad verba illustranda contulissent, denique saeculo XVIII. extitit Gottlieb Cortius, qui omnibus, quae adhuc inventa erant, subsidiis multo diligentius examinatis atque excussis normam iudicii, ad quam totius orationis Salustianae recensio dirigeretur, Salustianam illam brevitatem sibi invenisse visus est, et, qua erat doctrina et ingenii acumine ornatus, multa aliena expunxit, pristinum orationis nitorem restituit, Salustium multo emendatiorem edidit. Sed ut fere fit, ut, nova quadam regula inventa, qua vera et falsa iudicentur, huic legi iusto plus tribuamus, Cortius nimio quodam emendandi

studio abreptus, cum potissimum ad novam illam normam totam Salustii orationem exigeret, neque satis compertum haberet, quantum cuique libro auctoritatis esset tribuendum, omnem modum egressus, cum scholiastarum additamenta tollere vellet, saepius elegantiam orationis Salustianae corrupit. Sed plurimum tanti viri auctoritas apud seriores editores usque ad nostram aetatem valuit, neque Sigebertus Havercampius, qui Salustium cum notis variorum edidit, ad reprimendam Cortii audaciam satis praesidii in suis libris sibi invenisse visus est. Itaque ut tandem aliquando verus color Salustianae orationis restitueretur, optimus quisque liber denuo erat examinandus, cum impressis comparandus atque ad certam quandam iudicii normam et tota oratio exigenda inprimisque verborum ordo constituendus. Quam ob rem primum omnes bibliothecas pervestigavi, ut, si quid subsidii lateret, in meum usum converterem. Tum Basiliensem primum saepius examinavi, quod vix cuiquam mirum esse videatur nisi scaevo censori, qui et ipse exemplo est, quam recte dictum sit *nomen et omen*. Ut enim cuiusque codicis ratio et natura intelligatur, saepius ille perlegendus, cum aliis melioribus et cum impressis iterum iterumque comparandus est. Ita etiam Vaticani primi, quem ego primus ex latebris bibliothecae Vaticanae in lucem protraxi, triplicem collationem adhibui; primam, quam ipse institueram, Heysius in nonnullis locis supplevit; Heysianam amici diligentia emendavit, qui iterum hunc codicem examinandum suscepit. Etiam Parisinum 1576. bibl. Sorbon. denuo contuli, ut iam nihil dubitationis de huius libri lectionibus relinquatur. Praeterea codicis Emmerani Monacensis (E 100.) diligentissimam collationem in meam gratiam confecit iuvenis humanissimus Eduardus Woelfflin, doctisimus Caecilii Balbi editor. Denique Car. Lud. Rothius, vir coniunctissimus et amicissimus, varietatem codicis Leidensis C, quem ipse denuo examinavit, mihi inspiciendam permisit. Sed spes, quam conceperam, me fefellit. Cum enim v. d. iudicasset ex codicum, qui in Iug. c. 21. et 44. supplementa supra memorata continerent, collatione multum adiumenti ad Salustii lectionem constituendam accessurum, ego quidem nihil inveni, quod ad diversitatem illam familiarum firmandam faceret. Accessit Cod. Genevensis, liber satis bonus, quem cum editione Wassii in meum usum contulit Emanuel Schnell, discipulus olim amantissimus, nunc carissimus collega. Praeterea codicis Lipsiensis, qui diversus est a Cortianis, collationem debeo Ioan. Casp. Orellii humanitati, qui eum ex schedis Beierianis comparaverat. Duorum quoque Francogallorum codicum mihi copia facta est, Montispessulani (bibl. Buherianae E. 86.) et Bituricensis, quos, quod saec. X. scripti esse dicebantur, diligentius examinavi, sed saec. XIV. exaratos esse iudico. Accessere duo Augustani, tres Herbipolitani multique alii libri, quos commemorare non opus est. Adde, quantum lucis recentiores editores, qui vivi per ora hominum volitant, Salustii libris attulerint. Et mihi quidem tot tantisque bonis cumulato nihil magis timendum fuit, quam ne expectationi hominum studium meum parum satisfaceret. Sed omnes officii mei partes cum summa fide implere studui. Neque hoc loco expectandum est, dum contra maledicorum hominum convicia respondeam. Otium mihi fecit Catullus, qui carm. XCVIII. caninae, quam Appius dixit, loquacitati et procacitati aeternam turpitudinis notam inussit. Qui enim censuram lomentum aut nitrum putant, venas sibi omnes et viscera aperiunt. Sed querelae, ne tum quidem gratae futurae, cum forsitan et necessariae erunt, ab initio certe huius operis absint; cum bonis potius

ominibus votisque incipiam, ut quam in Salustio emendando posui operam curamque intelligentium iudicio adprobaverim. Ceterum instituti haec est ratio, ut in lectione constituenda Basiliensem I. Vaticanum I. et Parisinum Z. optimos duces sequerer, a quorum auctoritate si recedendum fuit, id diligenter adnotatum est. Historiarum reliquias quod attinet, integras orationes et epistolas a minoribus fragmentis seiunxi. Neque me poenitet consilii; certa enim ab incertis melius separantur. Neque placuit hariolari, qui potissimum locus verbis abruptis lacerisque sententiis, de quibus multa in utramque partem disputari possunt, esset assignandus. Nil sine probabili aliqua ratione positum, sed ultra quo progrediar quam ut veri videam similia non habeo.

Praeterea veterem, quae dicitur, orthographiam hac in editione exprimendam curavi, cuius plurima vestigia passim in optumo quoque libro inveniuntur, quod ad proprietatem orationis Salustianae rectius aestimandam ille antiquitatis color satis multum facere videtur. Ut enim antiquissima quaeque sermonis monumenta optime vivam priscae illius aetatis imaginem repraesentant, ita adulescentulorum animi his ingenii peculiaris indiciis maxime advertuntur et afficiuntur. Qua de re conferenda sunt, quae in editionis maioris tertio volumine, quod a. MDCCCXXXI. Basiliae editum fuit, fusius exposui. Multis, quae ibi collecta sunt, veteris scripturae exemplis pauca addi poterant, in codicibus nuper collatis inventa, ex. gr. *quoius* semel in Vat. primo, *quom* saepius scriptum et id genus alia. Sed Salustium et antiquarium et verborum novatorem fuisse, ita ut ex Catonis *Originibus* prisca et obsoleta vocabula exscripsisse diceretur, iam supra expositum est. Quod quidem antiquae orationis studium non solum in verborum electione et in certis quibusdam formis et terminationibus, sed etiam in ipsa scribendi ratione, i. e. in orthographia, expressum fuisse fidem faciunt potissimum, quae Pseudo-Salustius, auctor ille incertus epistolarum ad Caesarem senem de ordinanda re publica, ut Salustii ingenium expressisse videretur, sibi permisit. Ceterum satis constat, in multis vocabulis Iulium Caesarem primum ab antiqua scribendi ratione recessisse et exiliorem sonum exprimendum curasse. Quare multa huiuscemodi, quae iam prisca habentur, vel ceteris illius aetatis scriptoribus usitata fuisse videntur. Quae igitur Lucretio, Catullo, Varroni et saepius ipsi Ciceroni conceduntur, ea neque a Salustio aliena fuisse putaveris.

Ceterum in ipso contextu, qui dicitur, editionem meam maiorem a. LII. secutus sum ita, ut ab ea non recesserim nisi ubi repetita veterum, recens instituta novorum librorum collatio meliora docuisse videbatur. In codicum auctoritate adscribenda satis habui ea notasse, quae ad receptam lectionem firmandam facere videbantur. Raro accesserunt lectiones memorabiles, nondum adhuc ex libris exscriptae, vel quibus certam quandam probabilitatis speciem inesse aliquis putaverit. Multo melius enim litterarum studio consuluerunt, qui lectionum, quae dubiae esse videntur, auctoritates accurate adscripserunt, quam qui tumida ingenii arrogantia et praefracta quadam iudicii pertinacia errores defendunt. Usus sum autem libris maxime his:

B = Basiliensi saec. X.
Z = Parisino 1576. saec. XI.
V = Vaticano I. 3864. saec. X.
T = Turicensi saec. XII.
E = Einsiedelensi saec. XI.
C = Leidensi saec. XIV.
M = Emmerano E. 100.
X = bibl. Sorbon. 500. saec. XI.

Catil. c. 1. *fragilis, virtus* B, erat *fragilis est, virtus.* || *magis* in B supr. vers. add. rec. m. *procedere* autem absolute dici nemo est qui nesciat, ita ut *magis* non satis certum esse vi-

deatur. || 2. *compertum* C, *compertum est* cett. sed v. substantivo in sententioso Salustii dicendi genere facile caremus. || *homines arant*] *omnes arant* BZTECX et alii plurimi. || *atque inculti* B, quod melius antecedentibus respondet, *incultique* cett. || *transegere* BTC et supr. vers. Z, *transiere* EX Serv. ad V. Ge. I, 3. || *aliquo* recte statuerunt intpp. ex vetere *aliquoi* ortum esse. || 3. *sequitur* ZTE, *sequatur* BCX et m. sec. supr. vers. Z. || *a studio* BZTEX. || *eadem quae* X et pr. man. Z, *eadem qua* B et sec. man. Z, supr. vers. T, *eademque* E. fort. scribendum *eademque quae*. || 5. *cuius rei lubet* ZEX, *cuius libet rei* cett. || *et ut paulatim* B, *ut paulatim* cett. || 6. *coaluerint*] *ita brevi multitudo diversa atque vaga concordia civitas facta erat* add. C. de quibus quid statuendum esset, vidimus supra p. XI. || *se convortit* BZCX, *convortit* cett. || 8. *sicuti*] repone *sicut* ex BZEX. || 13. *terraque marique* sec. m. B, *terra marique* cett. || *accendebant*] *incendebant* supr. vers. B. || *modis omnibus* B, *omnibus modis* cett. || 14. *itaque* add. B. || *molles aetate et fluxi* BZX, *molles et aetate fluxi* cett. || 15. *color ei exsanguis* BZ, *colos exsanguis* Probus p. 124 ed. Lind. || 20. *iis obnoxii* V, *his obnoxii* BZTE. || *vobis est* BV, *nobis est* cett. || *hortantur — utemini* VC et corr. E, *hortentur — utimini* BZTX. || 21. *increpabat* BTE et omnes fere reliqui libri, erat *increpat*. || 22. *adiceret* pro *adigeret* omnes quos inspexi libri, ex optumis BZTEC, ad quos accedunt minus boni Bas. II. III, adeoque qui, ut Bas. IV. V, *addiceret* habent, illam lectionem confirmant. quod non pro corrupta, sed pro mutata scriptura habendum, quod litterae *c* et *g* in multis vocabulis, velut *Caius* et *Gaius*, *Cneius* et *Gneius*, et in numeris ordinalibus saepissime promiscue usurpantur. cf. Cic. Top. ed. Or. min. p. 400. || *ab iis* C, quod contra auctoritatem codd. BZTEX recepi, quia litteram *h* saepius falso adiectam vidi, neque pron. demonstr. h. l. ulla vis esse videtur. ceterum paulo ante etiamnum *dictitare* retinui, etsi mei quoque variant: *dictam rem* C, in T erasum, in E *eo dicto* et reliqua erasa. coniiciat aliquis *dictitarunt*. sed infinitivus necessarius, quod auctor loco verborum *fuere qui dicerent*, quae initio scripsit, verbum dicendi iterum interposuit et quidem forma, quae consuetudinem et iteratam actionem exprimit, ne quis talia potius a se ficta quam aliorum testimoniis confirmata putaret. || 23. *moverant* scriptum contra omnes fere libros; sed in T *a* supra vers. et in X *moverant* bis *a* supra vers. adiecto, quasi *amaverant* scribendum sit. || *agitare ferocius* B, *ferocius agitare* cett. || 25. *viro, liberis* Z. Arus. p. 230 ed. Lind. Fronto p. 165 ed. Rom., *viro atque liberis* BTECX. || 26. *quas consuli fecerat* BC, *quas consulibus in campo fecerat* ZTE, sed *consuli* corr. E: etiam in Z *b* puncto not. || *concessere* B, *cessere* cett. || 27. *consuli*] *consulibus* BZT, sed in Z *b* puncto not. || *intenti parati* Z, *intenti paratice* X, unde *que* delendum aliquis coniiciat. || 28. *coloniis* B et *i* supra vers. adiecto Z, *colonis* cett. || *fecerat*, sed *n* supra vers. ead. m. addito, B. || 29. *nulli* B et corr. T, *nullius* ZECX. || 30. *missi; hi utrique* ZC, *missi, ii utrique* X, *missi utrique* B. pronomen aliquis eiiciendum esse statuat, nisi saepius *hi* et *ii* inter se commutarentur: sic et mox *iisque permissum* X. || *sestertiorum ducenta milia* TE, *sestertiorum ter ducenta milia* C, *ter ducenta milia sestertia* Z. || 31. *lege plauticia* B. || *sicut* BZTE. || *luculentem* B. || *hostem parricidam* supr. vers. *atque* addito B. || *exstinguam* BTEC, *restinguam* ZX. || 32. *antecapere* supr. vers. *multa* adiecto E. || 33. *feneratorum* BZ, *faeneratorum* V. || *patriae* BZX, *patria* VTE. || *nostrum cuiquam* V. || *maiores nostri* BTECX, *maiores vestri* V et corr. Z. || *communi* add. BC. || *pleps* B. || 35. *magnis in meis* BZ, *in magnis* V. fort. leg. *gratam in magnis*. || *quin*] *quia* supr. vers. habet B. || *possim*] *non* supr. vers. add. Z, *non possim* cett.: in B *non* in ras. || *quom et alienis*] *sed et alienis*

BV, *sed alienis* (*cum* et *ex* supr. vers. add.) EZ, *et alienis* X. ‖ 36. *flamminium flammam* M. ‖ *arretino* Z, sed *ar* punct. not. et *a* supr. vers. adiecto, *reatino* B et omnes fere reliqui. ‖ *condempnatos* supr. vers. *is* add. Z. ‖ *senati* ZX et supr. vers. *us* add. E. ‖ *ac veluti* corr. Hauptius: *atque uti tabes* omnes fere libri, *atque ubi*, sed *b* punct. not., Z: in E *atque* erasum. ‖ 37. *praeceps erat*] *erat* libri omnes, *ierat* coniectura est: *ierit* Bongarsius ex libro incerto laudat. ‖ *praestabat* pr. m. Z. ‖ *id adeo malum* pr. m. Bas. III, *id malum adeo* Bas. IV, *ideo malum* BZTEX. ita saepius in Salustio accidit, ut libri vel minus boni manum auctoris servarent. ‖ 38. *senatus* supr. vers. *i* addito E. ‖ 39. *ceterosque* BTE, *sed ceteros* T: *que* supr. vers. habet Z. unde fuerunt qui *ceteros* coniicerent. ‖ *quo plebem in magistratu placidius tractarent.* haec verba nunc vera esse iudico. opponuntur optimates hominibus popularibus: pauci plurimum valuerunt et quo magis etiam vis adversariorum frangeretur, eos tamquam patriae proditores in ius vocarunt eo quidem consilio, ut plebs ducibus amissis quieta foret vel ut magistratus ea placidiore uterentur. ‖ *novandi* ex Gruteri coni., *novandis* libri. quod etsi latinum esse nemo negaverit, tamen illud eandem sententiam paulo accuratius exprimit: et sane facilis fuit mutatio, quum sequens voc. a litt. *s* inciperet. ‖ *exsanguibus ceteris*] *ceteris* accessit ex B. quod voc. ad acuendam oppositionem saepius a S. usurpatum non sine vi additum est: primum enim de partium victoria locutus est, tum de paucis potentibus agit, qui suis ipsorum partibus imperare cupierunt: vere hoc dictum esse eventus docuit. ‖ 40. *percunctatus* B, *percontatur* ZTE. ‖ *videt illos*] *illos vidit* E et supr. vers. Z. ‖ *expectare*] *sperare* E et in ras. T. lectio memorabilis, quae doctam librarii vel grammatici manum ostendit. ‖ *accersit* BZT, *arcessit* E. ‖ *ab Roma*] *ab* om. TEC, supr. vers. habet BZ. Prob. art. min. p. 700 et 702. ‖ 41. *certum praemium* TE. ‖ 42. *citeriori atque ulteriori* TE, sed *i* supr. vers. add. E. ‖ *in citeriore Gallia* omnes libri, idque retinendum, quod, quae Cic. p. Mur. 41, 89 et Cat. II, 3, 5 et 12, 26 tradit, cum nostro loco non pugnare videntur; facile enim fieri potuit, ut in tanto rerum discrimine alter Murena ex ulteriore Gallia in citeriorem arcesseretur. Salustio enim auctore Metellus tantum agro Piceno praesidebat. cf. Cat. 57 et 30. ‖ 43. *constituerat* BTC, *constituerunt* ZEX. ‖ *suum quisque* Z, *suum quaeque* BTCX. ‖ *statilius*, *gabinius* BTE, *statilius et gabinius* Z. ‖ 44. *qui sim* BZX, *quis sim* E: in T *s* supr. vers. add. ‖ 45. *pomptino* ZX, *promptino* BE, *promptinio* T. ‖ *permittit illi* ZT et pr. m. X, *permittit illis* BE. ‖ 46. *caeparium* ZE et pr. m. T, *coeparium* CX et infra B, *ceparium* B. ‖ *ex urbe* supr. vers. habet B. quae mera glossa esse videtur. ‖ 47. *fide publica* TECX, *fidei publicae* BZ. ‖ *habeantur* BZ, *haberentur* TEC. ‖ 48. *plebs* ZTE, *pleps* B. ‖ *adductus ad senatum erat* B, *ad senatum adductus erat* Z, *adductus erat ad senatum* T, *ad senatum adductus est* E. unde aliquis coniiciat verb. subst. rectius omitti. ‖ *ad urbem*] *ad* om. E. ‖ *magis leniunda*] *magis* om. C. quod cum in aliis libris sedem mutet, facile alicui suspectum videatur. ‖ 49. *mobilitate* X et supr. vers. Z, *vanitate* TE cum glossa *inconstantia:* in B est *nobilitate* et supr. vers. *mobilitate.* ‖ 50. *orabat in audaciam* BZTECX (cf. Epist. Mithr. init. *ad belli societatem orantur*), edd. *in audaciam orabat.* ‖ *praeterea* CX, *et praeterea* BZTE, quod retineri potuisse non negaverim. ‖ 51. p. 23. *qui reges atque populi* BZECX, *qui populi atque reges* T: *quae* (pro *qui*) V et Arus. p. 209 ed. Lind., item E in ras. ‖ *consuluerint* BZTECX, *consuluerunt* V. quarum lectionum illam etiamnum praestantiorem duco: primum enim libri V auctoritas multis in locis inferior est, neque Arusianum optimis libris usum esse arbitror, sed a

grammaticis passim correctis. sed plurimum auctoritatis lectioni meliorum librorum ex usu Salustii accedit, qui in sententiis variandis vel maxime excellit. primum igitur de hominibus perversis loquitur, tum de malis consultis; in priore parte sententiae coniunctivus sequitur, quod maxime hominum ingenia spectat, qui libidinibus in pronum abripiuntur, in altera ea enarrat, quae facta sunt. tota igitur orationis forma ab iis correcta esse videtur, qui cum non intelligerent, quantum inter primum et secundum membrum interesset, formam orationis aequandam esse censebant. || *neu magis*] *neve magis* V. || *sententias dixerunt* BZTECX, *sententiam d.* V. || *permovit — accendet*] *permovet — accendit* V. quas lectiones ideo laudo, ut intelligatur V non semper meliora esse secutum: nam plur. *sententias* eo necessarius est, quod Caesar de iis loquitur, qui sententiam dixerint. || p. 24. *severior* ZVT et pr. m. E, *saevior* BX et sec. m. E. prius eo multis probatur, quod Caesar non modo saeviorem, sed etiam paulo severiorem poenam multorum reprehensionem incurrere statuerit. accedit, quod multo facilius *severior* in *saevior* mutari quam contrarium fieri potuit. || *certo scio* VTECX, *certe scio* BZ. cum de vi huius sententiae iudicia vv. dd. discrepent, plurimorum librorum consensui cessi. et sane dubites utrum *certe* an *certo* Caesaris iudicio maiorem vim addat et honori Silani plus tribuat. prius cum quadam asseveratione animi persuasionem confirmat, alterum rem manifestam esse declarat. || *in sententia — in eos verberibus — de condempnatis* lectiones V satis memorabiles, sed quae ad receptam lectionem mutandam nihil valeant. || *ex rebus bonis* BZVCX, *ex rebus domesticis* TE. *rebus* non necessarium esse nemo non intelligit, sed quaeritur, quomodo hoc voc. in optimos codd. irrepserit. iam aliquis statuerit, *rebus* ideo fuisse adiectum, ne auctor ipsum exemplorum fontem cum iis, quae inde fluxerint, confudisse videretur: res enim bene gesta potest quidem esse pro exemplo, sed hoc hominum est iudicium; sed *mala exempla* supplicia coniuratorum dicit, quod ea ad evertendos bonos cives valere potuerunt. *rebus* igitur non plane reiiciendum esse facile concesseris, sed suspectum est non minus quam *cives*, quod paulo infra sequitur. || *ignaros cives* B, *ignavos cives* TC, *ignaros eius* ZVE. *cives* erasum in X. quod voc. haud dubie ex *eius* ortum, quod a grammaticis additum fuit, ne *ignaros* absolute diceretur. || *hi primo coepere*] *ii coepere* V. || *alios huiusmodi* BC, *alios eiusmodi* ZVTE. varietas memorabilis, quia eorum opinionem refellit, qui tantum *his* et *iis*, *hi* et *ii* inter se mutata esse statuunt. utrumque salva latinitate dici posse non est dubium, sed pron. dem. ut acrimoniae ingenii Salustiani magis consentaneum, ita maiorem vim orationi addit. || *aut villas* B, *aut villam* cett. || p. 25. *atque ego haec*] *atque haec ego* V, qui verborum ordo fort. plus commendationis habet. || *in manu sit*] *in manus sit* BZ. cf. in potestatem habere Iug. 112. in potestatem esse, in gratiam habere ib. 111. in numerum amicorum ducere ib. 14. || *arma tela atque militaria* B (cf. Iug. 80 ordines habere, signa sequi, imperium observare, item alia militaria facere), *arma atque tela mil.* cett. || *circumvenire innocentes* omnes fere libri, *circumveniri inn.* V. quam lectionem etsi boni libri auctoritate firmatur, tamen recipere nolui, quod non *circumveniri* et *fieri*, sed *circumv.* et *alia* iungenda sunt. etiam ordo verborum magis activam quam passivam formam commendat. accedit quod in multis aliis libri V auctoritas inferior est: cf. quae mox sequuntur *maior illis* (om. *in*) et *ne quis* (pro *neu q.*), multaque, quae supra laudata sunt. || 52. *longe alia mihi* V. || *mecum ipse* TE. || *magis quam*] *quam* C. || *maleficia*] *malefacta* ZTE, quod aperte falsum. ||

p. 26. *ne illis sanguinem* TE. || *sceleratis*] *scelestis* V. utrumque Salustio usitatum, sed vulgata ut pleniorem sonum habet, ita ardorem oratoris magis exprimit. || *minores sunt*] *minores* B. || *sin in tanto* V. || *attentius*] *intentius* V. || p. 27. *nullum est*] *nullum* V, fort. recte. || *et dubitatis* om. V. || *miseremini* ZV et supr. vers. B, *misereamini* BTEX. || *convertatur* BT, *convertat* ZV, *vertat* EC. || *prospera omnia* BZ, *omnia prospera* TE, *o. prospere* V. || *vero parcite* V. || *diis atque hominibus* BV. || *iterum* BX, *iterum iam* V, *alterum iam* EC: *alterum* supr. vers. T. || p. 28. *urbis* om. V. || *occulte potest* V. || *ita censeo ego* ZTE, *ita ego censeo* BV. || *in maxuma*] *in summa* V. || *hique*] *iique* ZV. || 53. *sicuti*] repone *sicut* ex BZ. || *multa mihi* BZ, *mihi multa* TEX, *mihi* C. || *parentum*] *parente* C. *parientium* coni. Orellius. || 54. *his* BTE, *iis* ZX. || *illam assequebatur* BT, *illum* (*a* corr.) *adsequebatur* ZX, *illum sequebatur* E. Aug. de C. D. V, 12. || 55. *quae ad supplicium postulabant* (sed *n* punct. not.) Z: *ad* etiam in B fuisse videtur. || *ascenderis* BZTECX, *descenderis* Bas. III. || *iuncta*, non *vincta*, omnes fere libri. || *inculta* BZTE, *incultu* X. || *vindices*] *indices* vel *iudices* omnes fere libri corrupte. e nostris in E ante *indices* rasura, in Z *ei indices*. || *praeceptum* om. B. || 56. *dum romae geruntur*, supr. vers. *haec* adiecto, B. || *quoius initio*] *quorum initio* C. || 57. *lentulo et cethego ceterisque* BZTEX, *lentulo cethego et ceteris* cett. || 58. *verba virtutem* supr. vers. *viris* add. T: *verbo*, sed *o* in ras., B. || *adgrediamini* BZTEX, *adgredimini* V. || *licuit vobis* V, *libuit vobis* B, *licuit nobis* ZTEC. sed etiam *nobis* ferri potuit, quippe quod *nonnullis* oppositum esset. || *maxumum est* B, *is max. est* ZV, *his est max.* TEM. || 59. *ab dextera rupe aspera* BZTE, nisi quod *rupes* pr. m. B, ut et C. *rupes asperas*, *rupem asperam*, *rupis aspera* vv. dd. coniecturae. || *reliquorum* TE. || *tumulti* pr. m. T, *tumultus* cett. || *inermos* X. || *atque praefectus* B, *aut praefectus* cett. || 60. *unde ferentariis* BZX, nisi quod *a* supr. vers. sec. m. add. Z, *unde a signiferis ferentariis* C, *unde a ferentariis* cett. || *posset*] *possit* Z. || *accersere* B, *accersire* Z, *arcessere* TE. || *pugnare*, *ipse saepe* B, *pugnare ipse*, *saepe* cett. || *Catilina* in libris sedem mutat: in B sec. m. post *postquam* est, in ZTEX om., in E post *videt* glossa superscripta: *scilicet catilina*. || 61. *quanta vis* corr. B, *quantaque vis* cett., nisi quod *quantaque animi fuisset vis* TE. || *e castris* BX, *de castris* ZTC. || *pars* om. B. fortasse bis *alii* positum fuerat.

IUGURTH. c. 1. *quippe*] *quippe quae* C. || *tempus aetas ingenium* Z. || *auctores* BTC, *actores* ZEX: in T *u* punct. not. || *multaque* BZT (in Z *o* supr. vers.), *multumque* E, *multum* C. || *ubi* BZTEC, *uti* cett. || 3. *ius fuit* BZC, *usus* (*his* supr. vers.) *fuit* T, *is fuit* E. || *utique tuti* B, *tuti utique* C, *uti tuti* T, *tuti* E, *uti* (*tuti* supr. vers.) Z. || *aliud fatigando* Z. || 4. *perinde* BX, *proinde* ZET. || *clara magnifica* B, *clara et magnifica* cett. || 5. *dein quia tunc primum* B, *dehinc quia primum tunc* Z. || *obviam itum*] *obviatum* BX. || *expediam* BZC, *expedio* TEX. || *in amicitiam* ECX, *in amicitia* BZT. || *dereliquerat* B, *reliquerat* cett. || 6. *luxu* C, *luxui* BZTE. || *et minimum* BZTE, *minimum* Fronto p. 163. ed. Rom. || 7. *Hispaniam*] *hispania* B. || *parando et saepe obviando* B. || *quibus rebus sibi* BTE, *quis rebus* XZ. || 9. *in bello numantino* Z. || *certo scio* BZ, *certe scio* TE. || *senatui populoque romano* Z. || *ex* om. EX et Vat. Bongarsii. || 10. *iugurtha te* BZ et plurimi alii, *te iugurtha* VT. || *honoravisti*] *oneravisti* V. || *obtestorque* BZV, *obtestor* C. || *fide pariuntur* BVTE, *fide parantur* Z. || *si mali* BE (in B *n* erasum), *sin mali* ZVT. || 11. *his tribus*] *tribus* TE: *his* in Z supr. vers. || *adoptatione* BZ, *adoptione* TEC. || 12. *conficit* BZ, *perfecit* T *confecit* (supr. vers. *per*) E. || *postquam aedes irrupere* Z. || *cum hiempsal interim* B, *cum interim hiempsal* ZTE. || *ut iussi fuerant* (*erant* supr. vers. add.) B, *ut iussi erant* ZTE. || 13. *per totam africam* Z. || *brevi tempore* B, *brevi* cett. || *secuntur* BTE. || *omni*

numidiae ZTE, *omnis numidiae* B. ‖ *praecipit* BZ, *praecepit* TE. ‖ 14. p. 39. *in adfinium locum* BZTE (*in* Z supr. vers.), *adfinium loco* V. ‖ *exercitum*] *exercitus* V. ‖ *posse a vobis* V, *posse me a vobis* BZTE. pron. me invito excidit. ‖ *beneficia a populo rom.* ZVTE: *p. r.* (supr. vers. *li* et *ni*) B. ‖ p. 40. *genere atque fama et copiis* Z. ‖ *expecto* ZVTE, *expeto* B. ‖ *his finibus* BZTE, *iis f.* V. ‖ *liberis tuis* BZTEC, *liberis* V. ‖ *versabitur* B et supr. vers. T, *versabatur* V, *versabimur* ZE et pr. m. T. ‖ *sese efferens* ZTE. ‖ *nequit*] *nonquit* V. ‖ *multum laboris* V. ‖ *tuti sumus* V. ‖ *suis ratus*] *ratus* Z. ‖ *ipse ego* ZVTEC, *ego ipse* B. ‖ *propinquos ceteros meos* BZTE: *meos* om. V. ‖ *anima est* VE. ‖ *atque luctu* V. ‖ p. 41. *nationesne aut reges* TE. ‖ *neu foedera* V. ‖ *transvorsos — quoius impio facinore*] veterem orthographiam h. l. tuetur V. ‖ *ne ille* ZVE (in Z *ut* supr. vers.), *ut ille* BT. ‖ *neu vivere*] *neu iure* V, *ne iure* BT. ‖ *mori*] *emori* V. ‖ *per vos — populi Romani* om. V. ‖ 16. *in amicis* omnes fere libri: quae lectio quomodo defendi posse videatur, exposui ed. mai. a. LII. p. 481. *inimicis* solus Commelianus tueri videtur, *inimicum* Palat. VII. ‖ *pollicendo* BTE, *pollicitando* Z et supr. vers. T. ‖ *fama fide* omnes fere libri meliores: *famae* fortasse vel invitis libris restituendum. ‖ 17. *de his haud* BZTEC. etiam h. l. *is* potior lectio videtur, frequenti mutatione horum pronominum obscurata. ‖ *in parte tertia* BZTEC, *in partem tertiam* cett. ‖ *arbori* omnes libri, accedit Fronto p. 163 ed. Rom.; sed Arus. p. 230 Lind. *arbore.* ‖ *permixti sunt* BZX, *p. sint* cett. ‖ 18. *qua nox coegerat* corr. T, fuerat enim *quas*, ut in optimis et plurimis libris. ‖ *dilabuntur* corr. B, *dilabitur* cett. ‖ *Persae* om. B. ‖ *armeni* B, *armenii* cett. ‖ *persae* supr. vers. habet Z. ‖ *nomadas* (*u* et *i* supr. vers.) Z, *numidas* cett. ‖ *mapalia* B, *mappalia* Z. ‖ *conrupere*] *corrumpere* B. ‖ *magis hii* B. ‖ 19. *phenices* B. ‖ *hadrumetum* Z, *hadrimetum* BE, *adrumetum* T. ‖ 20. *discessere* BC, *decessere* ZTE. ‖ *animum accendit* (supr. vers. *intendit*) B. ‖ *dolore permotum adherbalem* TE. ‖ *suas manu*] *suas* in Z punct. not. ‖ 21. *de controversiis suis iure potius quam bello disceptare.* Vid. supra p. XI. quae verba tuentur Leid. G. Erlang. Vinar. II. Sen. II. Heuss. Franc. cod. pervetustus Cypriani a Popma. ‖ 22. *Romae*] *roma* E. ‖ *quod plura* BTE et supr. vers. *d* addito Z, *quo plura* cett. ‖ 23. *modo formidinem*] *formidinem* B. ‖ 24. *saepe ad vos*] *saepe vos* V. ‖ *patris mei*] *patris* V. ‖ *urgear* BZ. ‖ *incertus sum*] *incertum est* V. ‖ *etiam* V, *et iam* B. ‖ *quid est reliquum* BZVTEC, *quid reliquum* cett. ‖ *qua moveri* B, *quo moveri*, sed *qua* supr. vers. T, *a quo moveri* ZE, sed in Z *a* punct. not. et *a* supr. vers.: *vestra vis commoveri* V. ‖ *scribo*] *scripsi* V. cum multa alia, tum haec lectio docti grammatici manum ostendere videtur. ‖ *cruciatus*] *cruciatum* V. ‖ *manibus* BX, *ex manibus* ZVTE. ‖ 25. *enisum est* BTC, *enisum* Z, *nisum* E. ‖ *honoribus usi* BZ et corr. T, *honoribus aucti* C, *honoribus* E. ‖ *simul et ab*] *et* punct. not. Z: *a* E. ‖ *rapiebatur* BZC, *rapiebat* TEX, sed in E lineola adpicta. ‖ *diducta* T et supr. vers. E, *ducta* BZ. ‖ *senatus* BZT, *senati* E. ‖ 26. *armatus* BTX et sec. m. Z, *armatis* T et pr. m. Z, supr. vers. E. ‖ 27. *stipendium aliaque* Z, *st. atque alia* B, quod erat exprimendum, *st. alia quoque* EX. ‖ 28. *inhaeserat* B, cui lectioni ex Ciceronis Tusc. disp. IV, 11, 24, *inhaeret in visceribus illud malum*, multum auctoritatis accedit: *haeserat* cett. ‖ *hisque*] *iisque* Z. ‖ *hique*] *iique* Z. ‖ *senati*] *senatus* BZTE. sed cum haec verba fere per sigla scribuntur *s. c.*, haec mera librariorum inventa putanda sunt. ‖ *m. scaurus* in B scriptum esse videtur. ‖ 29. *vagam* ZT, qui *c* supr. vers., *vaccam* B. ‖ *secreta*] *secreto* Z. ‖ 30. *movere p. r.* B, *monere r. p. ne* T, *monere remp. ne* Z. sed facilis mutatio vocabulorum *populi romani* et *rei publicae* et post syllabam *re* particulam *ne* excidisse facile credideris. rem conficit

dittographia in C. *monere p. r. ne remp. neque lib.*, quae lectio simul causam erroris aperit. certe *populus* repeti non potuit. ‖ *eam dicam quam* BT, *ea dicam quae* EZ, sed in hoc lineolis supra additis, *eam, quae* C et pr. m. B, qua de varietate in adn. crit. ad ed. mai. p. 487. fusius disputavi. sed hoc satis manifestum est, postquam scriptor *unam* Memmii orationem se *perscripturum* esse pollicitus est, *dicere* non posse significare idem quod recitare, ut v. gr. *dicere orationem de scripto*, sed idem esse quod *exponere, narrare, persequi.* non igitur potuit neutrum plurale usurpari ad rem satis definitam declarandam, praesertim cum in sequentibus *huiuscemodi verbis* dixerit; nam *ea quae*, si accuratius explicanda sunt, *verba* intelligantur necesse est. quam difficultatem cum librarii bene intellexissent, inde illa lectio codd. C et B pr. m. orta, quae quasi medium tenet, *eam, quae*, de qua alii videant. ‖ 31. p. 49. *quoque inulti* B: *inviti* V. ‖ *exsurgitis* ZVTEX, *surgitis* B. sed vocabulum in lineae initio scriptum, ubi facile littera vel syllaba excidere potuit. ‖ *potentiae factionis* V. ‖ p. 50. *maiores nri* B, *maiores vri* ZVTEX. et dicat aliquis maiorem vim orationi addi, si auditorum maiores adpellet; sed res fere eodem redit, si orator se quoque complectitur. praeterea codicum auctoritas in facili mutatione litterae *u* et *n* fere nulla. ‖ *suomet*] *suimet* B. ‖ *gracco, qui regnum parare aiebat* (*n* supr. vers.) B. ‖ *perinde*] *proinde* VE. ‖ *vos, quirites, in imperio nati* BZTEX, *vos imperio nati* V. ‖ *sunt ii* ZVX, *sunt hi* BTE. ‖ *idem cupere* V. ‖ *curam libertatis* V. ‖ *vobis fecisse* V. etiam hoc haud dubie a correctore mutatum. ‖ p. 51. *iussis vris* ZVEC, *iussis nris* BTX. ‖ *ad remp.* BV et supr. vers. Z. *in remp.* TE. ‖ *populus Romanus*] *populi romani* B. ‖ *viro flagitiosissimum* VX, *virum fl.* BTE et sec. m. Z, *viris fl.* pr. m. Z. ‖ *alterna soll.* BVX. ‖ *veluti hostibus pro sociis* BZTE. alterum *hostibus* in T supr. vers. ‖ *obmittatis* Z, *amittatis* V. ‖ *vindicantur* V. ‖ *relicum* V. ‖ *beneficii memorem esse quam maleficii* V: *memorem* etiam BZEC; in T *in* supr. vers. ‖ 32. *dicundo*] *indicendo* BTEX, *indicundo* Z (*u* punct. not.), *dicendo* ex nostris Paris. VI. Bern. I. ‖ *accersebant* Z et sec. m. B, *accersebat* TE et pr. m. B. ‖ *vendere* unus Wassii, ut videtur, *venderent* BZTECX. ‖ *agerent* E. ‖ *cassius praetor* ET, *cassius p. r.* X. *praetor* erasum in B, id quod ex dittographia ortum. ‖ *quoniam se* ZX, *quo se* Z et in ras. B. ‖ 33. *nisi socios* BTX et supr. vers. E, *ni socios* Z. ‖ *non saluti sociis* B, *non sociis saluti* cett. ‖ 35. *animadvertit* BE, *animadverterat* T. in Z spatium inter *anim — advertit.* ‖ *sumptum supplicium* B. ‖ *o urbem* Z. ‖ 36. *ludificare* libri, *ludificari* Arus. p. 245 Lind. ‖ *tunc albinum* B, *tum albinum* ZTEX. ‖ 37. *Aulus*] *albinus* ZE, sed in Z *aulus* supr. vers. ‖ 38. *subdole* BT, *subdolus* ZE, sed Z *e* supr. vers. quae lectio ex syllabarum confusione *subdole eius* orta. ‖ *Aulum*] *albinum* ZE, sed supr. vers. *aulum*, et similiter in sequentibus, ubi idem nomen redit. ‖ *diu* X et supr. vers. Z, *die* BTE. ‖ *trachum* B, *threcum* et supr. vers. *a* Z. ‖ *inrupere*] *erupere* B. mendum scripturae. ‖ *nostri plerique foeda fuga* B. qui verborum ordo fortasse restituendus est. ‖ *decederet* TX. ‖ 39. *quaesiverat* BZX, *quaesiverit* TE. ‖ *accersere* BC et supr. vers. T, *arcessere* E et pr. m. T, *accersire* Z et supr. vers. E. ‖ 40. *g. mamillus* omnes fere libri, *q. mamillus* (*graccus* supr. vers. sec. m.) Z. cf. adn. crit. ed. mai. p. 495 ‖ *senati decreta* ZE, *senatus decreta* B. *neglegisset* BZ. utroque loco formae antiquiores retinendae. ‖ *et per socios* B, sed *per* sec. m. add. ‖ *decreverit voluerit* om. E, supr. vers. add. Z. cf. adn. crit. ed. mai. p. 495. ‖ *mamilli* BT (*ana* supr. vers. T), *mamillia* EC, *mamilia* (*l* supr. vers.) Z. ‖ 41. *acerbiusque fit* BZ, *acerbiusque fuit* cett. ‖ *semet ipsam* BTEC et ut videtur Z, *semet ipsa* cett. et nominativus et accusativus recte dicitur, sed hoc

loco vis augetur, quod avaritia non ad alios potius, sed ad se ipsam evertendam valuisse dicitur. || *permixtione* in nostris omnibus fuerat, sed sec.m. in ZT syllabam *ne* delevit. || 42. *necaverant* ZEM et supr. vers. T. || *omnibus civ.* ZE. || *singulatim* B, *singillatim* TE, utrumque X. || 43. *Auli*] *albini* vel hoc loco Z, sed *auli* supr. vers. || *q. metellus et m. silanus* X, sed cf. adn. crit. ed. mai. p. 498. || *eligere scribere*] cf. eiusd. ed. p. 499 sq. || 44. *a spurio albino* BZ, *spurii albini* TE. sed in T *proconsule* supr. vers. add., et in E *proconsul* est. quae varietas ex perversa explicatione siglorum orta est. || *inbellis* ZTEC, *inbecillis* B. illud rectius; nam *imbecillis* nil aliud significat quam quod in sequentibus inest. || *neque muniebantur ea*] cf. adn. crit. ed. mai. p. 501. et praefat. p. XII. || 45. *in postremis*] *in posteris* Z. || 46. *alium alio diversos* B. accedit cod. Thuani (6095 Par.). quod fortasse exprimendum erat. || *cum paucis diebus* B. *cum* ante *intento* ponendum, id quod signis quibusdam significatur. || *postremo omnia*] *omnia* Z. || *temptari* emendatum, libri *temptare*. || 47. *et si paterentur oportunitates loci.* haec quidem omnium codicum lectio, quae nullo modo defendi potest; quare olim *oportunitate* emendandum duxi; alii *oportunitatis*, ut gen. ab antecedente *gratia* regeretur, cuius rei mihi quidem nullum suppetit exemplum; postremo proposui coniecturam *ob*, quod facile ante *oportun.* excidere potuit, et ut mea opinio confirmaretur, a typotheta me invito omissa est. ceterum ea coniectura confirmatur lectione cod. Guelf. II, ubi *propter oportunitates* scriptum. imo nunc demum video in Leid. C *ob oportun.* legi, ita ut res satis certa esse videatur. || *et commeatu*, quod olim necessarium duxi, iam non amplius defendo. || 48. *humo arida atque arenosa* T. || 49. *pro quoiusque*] *cuiusque* BZTE. ex nostris solus Erlang. tuetur particulam. || *digrediens* BZTEX, *degrediens* supr. vers. X et cett. || *conspicatur* Donatus ad Ter. Eun. II, 3, 92, *conspicitur* omnes libri. || 50. *degredi* B et pr. m. ZC, *digredi* TE et sec. m. ZC. cf. Arus. p. 232. || *praetergressum* ex nostris solus C, *praetergressos* cett. || *campi fuerant* E, *campus fuerat* C et sec. m. T. || 51. *atque cives*] *cives* TE. || 52. *die vesper erat* E, *vesper erat die* (*diei* supr. vers.) T. || *pluresque velocitas* B. || *neque interim remittit* C. || 53. *sicut imperabantur* E. || *lassique* Vin. Vrat. II. Guelf. III. IV, *letique* nostri. || *detractant* Hist. L. III. fragm. Vaticanum p. 121. v. 1, *decretant* B, *detrectant* ZTE. || 54. *regis etiam tum animum* ZCX, *etiam regis tum a.* BE, *etiamtum regis a.* T. || *inimicum* omnes fere libri, *inicum* Ven., unde vulg. *iniquum* fluxisse videtur. sed etiam alias *inimicum* pro *iniquum* positum esse videtur. Ov. Ep. ex Pont. II, 8, 38. *numina sint precibus non inimica meis.* Plin. N. H. XVII, 23. *maritare ulmos nisi validas inimicum.* || *interfici* ZC. cod. Putschii, Serv. ad Aen. V, 546, *interficit* BTE. || *ex copia*, veram lectionem, solus Guelf. IV. servavit, *ex inopia* omnes fere libri. || 55. *Auli*] *albini* ZCE. || *de metello fama* ZCE. || 56. *gerunt* BZX, *agunt* TEC. || 57. *picem sulphure et taeda mixtum ardentia* BECX, *p. sulphur et taedam m.*, sed *e* supr. vers. et *m* punct. not. Z *et sulphure tedam mixtam ardente* T. || 58. *frustrari* BTC et pr. m. Z, *frustrati* E et supr. vers. Z. || *vel tumultum* glossa manifesta, quae a quattuor Wassii libris abesse dicitur. sed haec solum quaestio est, num etiam *hostilem* eiiciendum sit, quod non necessarium duco. *atque tumultum* C. || 61. *niti nisi ex insidiis* BZ. dittographia. || *in his urbibus* B, *in is u.* Z. || *quae alse* TE (ut videtur) X. Arus. p. 224, *quae ab se* BZC. || 62. *accersi* pr. m. B, *arcessi* sec. m. B, *arcessiri* ZC. cf. ed. mai. p. 509. || 63. *adpetere* BZEC, *consulatum adpetere* cett., nisi quod T *consulatum* supr. vers. post *audebat* habet. *consulatum* etiam in X et cod. Thuani deesse videtur. quare nil dubito, quin recte eiectum sit. || 64. *primum com-*

motus — *primum eius* BZTE. alterum *primum* utique expellendum, sed utrum prius an secundum, incertum est. || 65. *milites* in B erasum. || *spes*] *spe* EX. || *mamiliam* TE, *maniliam* B, *mamilium* Z. || 66. *aliaque*] *alia* Z. || *vaccenses* sec. m. Z (*vagenses* pr.), *vacenses* B. || 67. *ad arcem* vel *apud arcem*, quod in paucis libris est, inde ortum, quod *trepidare* librarii absolute dici posse diffiderent. sed cf. ed. mai. p. 513. || 68. *vaccae* BTE, *vagae*, sed *cc* supr. vers., Z. || *ex conspectu* Z. || *late*, quod in paucis libris est, pro *latere* haud dubie reponendum. || 69. *ex collatio* longe plurimi libri, etiam BEX, sed in Z *col* supr. vers., itidemque in T *latio* esse videtur, quod unum rectum; non enim patria hominis commemoranda, sed quo iure esset indicandum erat. || 70. *die noctuque* omnes boni libri tuentur, *diu n.* Hav. || *clarum acceptumque* non sollicitandum. cf. ed. mai. p. 514. *acceptabilemque* B. lectio ex interpretatione participii orta. || *metelli virtute* BZTC, et ita verba transponenda sunt. || 72. *alio atque alio loco* contra omnium librorum auctoritatem receptum. *atque alio* incuria librariorum omissum. || 73. *ex perfugis* sive *ex servis cognovit* longe plurimi libri; *ex perfugis* aperte falsum, sed etiam *ex servis* merum glossatorum additamentum habendum est. || *acceperant* BZTEX. sed *acceperat* fortasse rectius, quod pluralis tantum ex terminatione vocabuli *plebes* ortus esse videtur. || *decori fuit* BTE, *d. fuerat* Z et pr. m. C. unde coniectura, utrumque esse eiiciendum. || *in maius* ZE, *in manus* B. || *manlio mancius* EC, *manlio mantino* T, *manlio mancilio* B. praenomen alii *l*, sed *c.* habet Z, quod verum puto. || *sed senatus paulo ante Metello Numidiam decreverat.* sic hic locus vulgo scribitur. sed is haud dubie iam mature mutilatus fuit. *senatus* in B mg. adscriptum, itidem in ZX et in Parisinis BC; quod inde ortum, quod *s.* per sigla scriptum fuit. sed TECX tantum haec verba habent: *sed paulo decreverat.* cuius vitii causa haec esse videtur, quod oculus librarii a *paulo* ad *Metello* aberraverat, ita ut vera scriptura fuisse videatur *senatus paulo ante Metello decreverat. d.* vel *decio*, quod nonnulli addunt, nihil aliud quam dittographia sequentis vocabuli *decrev.* verba *Numidiam* et *provinciam* et *sed* pro glossatorum additamentis habenda; nam etiam *sed* in c. deest. || 74. *quisquam hominum* B, *qu. omnium* ZT, *qu. hominum omnium* E, solemni horum duorum vocabulorum permutatione. sed *hominum* haud dubie nostro loco convenientius. || *et aliquanto num.* BZTE multique alii libri; qui quidem error difficilis ad explicandum est. || *tutata sunt* BT, *tuta sunt* ZEX, *tutati s.* cod. Genev. sed in B *numidis* supr. vers. et in Z in mg. adscriptum: *syllepsis per genera: tutor tibi.* ita ut iam vetus lectio fuisse videatur *numidis magis pedes quam arma tuta sunt.* quod ut dici posse non negaverim, ita Velleio et Floro hanc dicendi rationem magis quam Salustio convenire putaverim. || 75. *ubi* EM et supr. vers. T, *ibique* BZCX. || *praesto fuerit* BZTX, *pr. fuerint* E, *pr. sint* C. quod ut ad grammaticorum regulas accomodatius, ita pro interpretamento habendum. || *quod numidis* BZTX, *quo numidis* M et Lipsiensis Orellii. || 76. *deinde iubet* BZE, sed in Z *iubet* in ras.: *duobus* supr. vers. in TCX. *iubet duobus* Genev., utrumque om. M. quare vel hoc loco vetus lectionis discrepantia. et primum quidem *iubet* a grammaticis adiectum est ad infinitivum explicandum; quod per incuriam librariorum cum *duobus* mutatum; tum utrumque adscriptum. neutrum habet M, idque haud dubie rectius. eademque ratio verborum *superque eas*, quae et ipsa ab insulsis hominibus adscripta sunt. || 77. *semperque* B. *que* et ipsum librariorum additamentum, ut hoc orationis membrum ad protasin traherent. || *nave* BTEX, *gnave* ZC. || 78. *alta alia*, *alia in.* alterum *alia* omnes libri omittunt, de qua

re cf. ed. mai. p. 520. || 79. *pleraeque africae* supr. vers. *a — a* add. E. confirmat Arus. p. 237. || *qui fines cerneret* Z. lectio memorabilis, quae et ipsa ad suspicionem movendam valet. || *in magno*] *magno* Z. || *se vident* B, *se esse vident* ZTE. *esse* facile excidere potuit, quod finis vocabuli *posteriores* et *se* idem vocabulum repraesentant. || *aliterque honores* B. errore librarii, ut videtur. || 80. *incepto bello* T, *inc. belli* BZE. quod qui suspectum habuerit, ei libenter adstipulor. || *filia bocchi* optimi libri, *f. boccho* cett. || *pro socia obtinet.* cf. ed. mai. p. 521. 22. || 81. *operae* in B supr. vers. a rec. m. adscriptum; recte deletur. || *dux romanus* BTCX. *dux* in Z supr. vers., om. E. || *ne mox agitando* BZE et pr. m. T. *moram* sec. m. add. T, *moras* supr. vers. rec. m. B, *moras agitando* Bas. IV. hinc facilis coniectura *mox* ex *moras* vel *moras* ex *mox* ortum esse; fuere etiam qui utrumque recte poni posse statuerent. *mox* enim pro *paulo post* positum facile additamentum *moras agitando* admittit. || 82. *quis rebus* Z, *quibus rebus* BTE. || *bonum aut honestum* BZTEX. neque id contra usum linguae pugnat, sed *atque* usitatius. || 83. *stultitiae* BTE, *stultitia* Z. || *populo romano* EC, *p. r.* supr. vers. *li* et *ni* add. BZT. genitivus, etsi *li ni* tantum librariorum interpretamenta sunt, fortasse plus commendationis habet. || 84. *plebi militiam volenti* ECX, *plebi m. volente* Z, *plebe m. volente* B. veram lectionem confirmat Priscian. XVIII, 20. p. 181. || 85. p. 77. *dehinc per ignaviam et per superbiam* E. || *pluris*] *plurisque* B, *pluris est* ZTE. || p. 78. *uti omnis* B, *ut omnis* cett. || *aut is imperatorem*] *sibi*, quod alii libri addunt, ignorat B, punct. not. habet Z. || *aut legere* V, *et legere* BZ. || *faciunt* ECX et pr. m. Z, *faciant* BVT et supr. vers. Z. || p. 79. *inopiam fateor* V, *inop. patior* BZTEC. || p. 80. *incultum moribus* BV, *incultis moribus* ZTCX. || *et ex parente* Z. || *adnitimini mecum* ZVT, *adnitimini* B. || 86. *sua curae* T et in ras. C, *sua cara* BZX. || 87. *alia levia aliis locis.* haec omnium codicum, ut videtur, lectio. verba transposuit Ciacconius. || 88. *excipitur*] *accipitur* Z et supr. vers. B. || *acciderel* ZX, *accederet* cett. || 89. *libys* TX, *lybis* Z, *libris* B. || 90. *tanaim* B et plurimi libri, quod fortasse reponendum. || 91. *aequaliter* om. B, quod fortasse ex Catil. 56. repetitum. || *inopiam* BZ, *et inopiam* cett. || 92. *peregit* add. B. || *incommodo*] *inc. effecit* C. Bas. IV, *inc. patravit* al. in longe plurimis verbum omissum, unde recte Cortius statuit, lacunam fuisse, quam librarii pro suo quisque ingenio explerent. quod item infra de voc. *deserta* statuendum, quod vix tres Cortii libri et Herbip. a Gutenaeckero comparatus exhibent. causam satis probabilem huius lacunae vix inveneris, nisi quod hoc fere manifestum esse videtur, finem Iugurthae temporis iniuria male habitum multoque magis interpolatum esse, omnesque fere codices ex communi fonte fluxisse. || *comburit* B in contextu, *corrumpit* in mg. || *omnis natura* Z, *omnia natura* BCX. in T *per* supr. vers., sed pr. m. *omni* scripsit. || *et frumenti*] *et*, quod omnes fere libros, etiam BZ, occupavit, aut per transpositionem corrigendum, *et magna*, aut eiiciendum est. || *praecisum* vel sine libris emendandum, *praecisae* corrupte omnes fere libri propter sequens *vineae.* || *quum eae* ZX, *quum hae* B. utrumque om. T. recte. || *neque pro opere*] *pro* in B propter litterarum similitudinem om. || 93. *prospere* BZTX, *prospera* C. quam lectionem, si meliores libri addicant, praetulerim. || *animum advertit* X et pr. m. Z, sed *ad* punct. not., *animum vertit* BT. || *in castelli planitiem pervenit* BZ, sed in cod. Paris. 6086 supr. vers. vel *perscripsit* vel *investigavit*, in TM Bas. IV. *perscripsit*, in Leid. B. *pernotat.* nuper fuit qui emendaret *perscrutatur.* Orellius olim *perrepsit.* omnia incerta, nisi quod vel hoc loco exemplum Salustii mutilum fuisse vel verbum excidisse videtur. || *eadem* X et pr. m. Z, sec. m. T, *eodem* B et

sec. m. Z. || *cum his* B, *cum iis* Z. || 94. *nisui*] *visu* Z. *nisu* emendandum. || *vineas regressus* BT. lectio ex repetitione prioris litterae orta. || *super obeuntium corpora* Z. varia lectio adhuc nondum notata. || *quemquam hominum* B vulgari errore. || 95. *quos uti* T (ut videtur) CM Guelf. III, *quod ut* B alii, *qui ut* Z Bas. IV. plurimi libri, *quem uti* Paris. D ap. Burn. || 96. *p. dictum* est B ex repetitione prioris syllabae. || *corrumpit* BT, *corrupit* Z. || *quivisset* B, *quivit* ZTCX, alii *queunt* vel *quiverit*, sed illud utique rectius; nam non modo temporis notio exprimitur, sed etiam consilium hostium significatur. || *concurrunt*, supr. vers. *incurrunt* add., B. sed prius satis usu probatum. cf. ed. mai. p. 533. || 98. *munimenta gerebat* vel *gerebant* omnes fere libri, etiam BZTCXM, *quaerebat*, quod unice verum, in paucis Eccard. Leid. A. E. etiam in Z pr. m. *quaerebant*. || *quia non fugerant, pro.* ita optime lectionem codd. (*fugere aut* BZTX) emendari posse fuerunt qui statuerent, neque diutius eorum iudicio refragor, quod vis particulae *aut* in hac structura non satis certa esse videtur. praeterea C *aut* om. || 99. *ante iam somno* B. *iam* ex priore *iam defessis* repetitum. || *vigiles*] *vectigales* vel *vectigalis*, omnium codicum lectio, iterum communem librorum fontem fuisse comprobat, eaque ex falsa verae lectionis interpretatione orta, quod *vegles* compendium scripturae habebatur. || *aut portis erumpere iubet* BZX. *aut* etiam T, sed *ac* C et Bas. IV. et *aut* quidem aperte falsum et *ac* sive *atque* emendandum. *iubet*, quod T non habet, ex superiore repetitum. || *ceperat*] *acceperat* B. *a* extrema prioris vocabuli littera repetita. ceterum septem ablativi, qui sese excipiunt, ita explicari posse videntur, ut sex prioribus *strepitu*, *clamore*, *nullo subveniente*, *nostris instantibus*, tres posteriores *tumultu*, *formidine*, *terrore* respondeant, quippe qui inde consecuti sint. || *plures* pr. m. B, *que* rec. supr. vers. add. || 100. *dein marius*, *uti coeperat*, *in hiberna propter* (supr. vers. *it* add., *quae* om.) BZ. *it* om. T alii, qui *proficiscitur* habent. sed *quae* tuetur Genev. Wirceb. alii. locus corruptus. neque lectio cod. Palatini III. vitio medetur, *m. profectus*, *uti coeperat*, *in hiberna propter*. X etiam *in* om. sed Bas. IV. ita: *in hiberna proficiscitur quia iter ppter.* *iter* var. lectio verbi, *quia* corruptum ex *quae*. B antiquitus *inhibernavit* legisse videtur. quod si recte statuitur, hoc ut, quod supra legimus, *obviavit*, corruptionem quinti saeculi ostenderet. Salustius haud dubie nullum verbum posuit, unde factum, ut *quae* omitteretur; accessit similitudo litterarum *q* et *p*. itaque lectionem, quam expressi, veram puto. || *equites et auxiliarios* B et sec. m. Z causam erroris aperit pr. m. Z. *exauliarios*. cf. supra c. 46. || *futuri* optimi libri, recte; cf. ed. mai. p. 535: *futurum* cett. || *res p.*] *rei p.* B. error librarii. || 101. *ita iugurtham* ZC et sec. m. B, *item iugurtham* T, *item iugurthae* pr. m. B. || *aeque aliquos* ZTEX, *aeque ali os* B. || *turmatim*] *catervatim* mg. B. || *si qui in* ZTX, *si qua in* B. || *proeliantur* ZT, *proeliarentur* BX errore librarii. || 102. *de se et.* cf. ed. mai. p. 536. || *avorsum flecterent* BZTX. *uti*, quod in Bas. IV. ante *ingenium* est, facile post *avorsum* excidere potuit, ibique habent nonnulli Rivii libri. || *leticia nobis* BV, *nobis lecticia quum* T. || *a principio inopi* BX et sec. m. Z. *inopi* om. T alii, sed bene se habet. cf. ed. mai. p. 536. || *placuit* BVX, *complacuit* T, *placuisse* Z. infinitivus, quod insolentior est, magis probatur. sed cf. l. l. p. 537. || *demitte* V, *dimitte* BZ. || *pauca* om. B, habent ZTX. || 103. *feliciter*, quod Cortio spurium videbatur, in omnibus libris esse videtur, sed sive verum sive falsum, et ipsum communem librorum originem comprobat. || *venerant* B et pr. m. T, *crenerant* rec. m. T. || *ex omni copia necessariorum*] post haec verba in antiquissimis libris lacuna usque ad

verba c. 112. *vellet, daret operam.* sed in B c. 110. oratio Bocchi ex alio codice addita, etiam in cod. Thuani (6095 Par.). in Turicensi inde a verbis *imposuerat* manus recentior: sed manus veteris pauca usque ad *necessariorum* restant. ad novem igitur capitum lectionem constituendam ex recens collatis tantum TCM Bas. IV. Genevensis, Lipsiensis et Herbipolitanus auxilio fuerunt. || 104. *postquam* Herbip., *ubi* CM Genev. || *infecto* TC Bas. IV. Genev. Herbip., *confecto* cett. || *de — factus* Leid. A. E. Wassius, Cortius, *et de — factus est* TC Gen. Herb. Bas. IV. Lips. || *sullam ab utica* vel *ad uticam venire* longe plurimi libri, etiam nostri omnes, alii *ab tucca.* quod cur ferri nequeat, cf. l. l. p. 538. et recte verba *ab utica* om. Palat. III. V. VI. Gruteri, et varr. *ad uticam, ab utica, uticae* iam satis comprobant, haec librariorum esse additamenta. || *belligerum de utica* T. sed *utica* h. l. cett. om. veram lectionem *l. bellienum praetorem utica* Guelf. III. exhibet, nisi quod *p. r.* ante *praetorem* per dittographiam scriptum est. || *romam eundi* TCM. Herbip. Genev. || *rusone* C, *rufone* T et plurimi. || 105. *iere sagittari* Herbip. Bas. IV, *s. iere* T. || *et advorsum*] *adversus* Bas. IV. || 106. *adcurrit*] *occurrit* Bas. IV. || *ignisque* plurimi, *ignisque quam* T. alii, ut Bas. IV, solum *quam* exhibent. || 107. *existumabat* Bern. I. Bas. IV, *estimabat* TV. || *acciderant* TV. Bas. IV, *accesserant* Victor. || *quo intenderant* rc. T. || 108. *consilia bocci iverat* rc. T, *ierat* C. Bas. IV. Herb. Genev. alii *venerat* vel *audierat* addunt ad structuram leniendam. || *pater — ortus* Palatini Gruteri II. IV. VI. VIII, *mater — orta* omnes nostri. || *mauro ob ingeni multa bona carus acceptusque* C, *ob facta egregia mauro carus erat* Bas. IV. || *quo res communis.* cf. ed. mai. p. 541. || *cavere* rc. T, *se cavere* Bas. IV, *caveri sibi* Gen. || 109. *pauca sylla respondit* Bas. IV, *silla respondit pauca* rc. T. aliae transpositiones in Herb. et Gen. *pauca* om. C. habent *se* C. rc. T. Bas. IV. Herb. Lips. *se* om. duo Wassii libri. sed etiam *respondit* propter sedis mutationem olim suspectum fuit. || *occulte nullo* C. rc. T. Herb., *occulte aut nullo* Bas. IV. || *digressi* C, *digressi sunt* rc. T. Lips., *sunt dig.* Bas. IV. || *adhibentur* om. Bas. IV. || *sanctus vir et ex sententia ambobus* vera lectio, Paris. C. ap. Burn. *sancto iurat ex sententia amb.* Lips., *sanctus vir iurat ex s.* Bas. IV. rc. T. *iurat* dittographia. om. Herb. || 110. *indigus* BV, *indigui* CT Bas. IV. Priscian. II. p. 218. || *eguisse aliquando pretium amicitiae tuae* V, *eg. aliq. pret. tuae amic.* B, *aliq. eguisse operae tuae, pretium tuae am.* habet alter Herb., alter Vaticani lectionem confirmat. *pretium al. eg. tuae am.* rc. T. Bas. IV. *pretium* omnes ad unum retinent, sed locum mutat. sensum quod attinet, admitti vel expelli potest. || *carius est* BV, *carius habeo* rc. T. Bas. IV. || *quoad vivis* B, *quoad vives* V. cett. || *tibi* om. B. || 111. *modico* rc. T. *modice respondit et* Bas. IV. || *quoniam iugurthae copiam* C, *quod copiam iugurtae* Bas. IV. || *negitare*] *negare* rc. T, *regitare* Bas. IV, quae corruptio veram lectionem confirmat, *agitare* Lips., *negare agitare* et *negat agitare* Herb. Genev. || *lenitur et* C, *leniter* vel *leviter* cett. || *avidissumus* rc. T, *av. erat* C. Bas. IV. || *visa* Lips., *visa sunt* rc. T. Bas. IV. Gen. Herb. || 112. *bellum poni* C, *b. deponi* Bas. IV. Lips. Herb., *b. componi* rc. T Gen. || *exquirat* Bas. IV. || *venit* Herb. Lips., *proficiscitur* rc. T. Bas. IV. Gen. || *Romani* om. Bas. IV. Herb. T ant. || 113. *remotis*] *ceteris*, quod libri BZ tuentur, non fuit omittendum. *ceteris remotis* Lips. || *voltu corporis* ZB T ant. et rc., *voltu et oculis* Serv. ad Aen. VII, 251. *colore ac motu* alii libri addiderunt. || *quae scilicet ita tacenti ipso occultare et oris immutatione patefecisse* B. *occultare et aris patefecissent* Z. *occulta mutatione corporis* Bas. IV, *occulta specie oris* T ant. et rc. veram lectionem *occulta pectoris* tuetur Pal. IV. cf. ed. mai. p. 544. || 114. *M. Manlio.* cf. ib. p. 541. 545. || *ex ea*] *ea* Z.

ORATT. ET EPISTT. — OR. LEPIDI

p. 98 extr. *sed vostra socordia, quam raptum iri licet et quam audeas tam videri felicem* libri, nisi quod *audias* Vat. II. locus difficillimus, ipsa sententia contorta et plura corrupta. et primum quidem satis manifestum est *quam* ante *raptum* non comparationem significare, sed ad *socordia* esse referendum. tum pro *raptum* emendandum est haud dubie *captum*, quod supra dixerat *ante capiamini;* deinde infinitivus futuri passivi ferri non potest, sed in *ire* mutandus, quae dicendi ratio satis frequens apud Salustium. reliqua Orellius ita emendavit, *ei quem haud pudeat tum videri felicem*, satis scite, nisi quod *haud pudeat* pro *audeas* vel *audias* paulo insolentius esse videtur. quare praeplacet altera Orellii coniectura, *ei quem audias tum videri felicem.* cum enim *audias* sit in Vat. II, nihil mutatur quam *et quam* in *ei quem*, quae facile obscurari potuerunt. neque hoc est diffitendum his verbis, *quem tum audias videri felicem*, multo acrius Sullae arrogantiam perstringi, qui in patriae ruinis sibi felix videbatur. — Or. Philippi p. 99. *qui hanc urbem, omissa cura, adhuc tegitis.* pro eo quod erat *regitis* scribendum *tegitis* ex libris; *omissa cura* pertinet ad urbem, i. e. ubi omnis cura rei publicae omittitur, ubi summa civium socordia est. cf. eiusd. or. s. fin. *quia is et alii boni rem publicam frustra curant.* || p. 101. *plebei tribunicium potestatem. plebei* pro *plebi* ex Prisciano receptum, qui VI, 11. p. 256 *invenitur etiam plebes plebei. Salustius in I. Historiarum plebei tribuniciam potestatem.* — Or. Cottae p. 103. libri *neque mox ingenio corporis honestius quam pro vostra salute finem vitae fecerim.* iam *ingenio corporis* si Latine dici potest, hoc quidem loco certe epitheton erat adiiciendum, *hoc ingenio.* quod cum etiam nunc maxime dubium sit, omnium praestantissima Orellii coniectura: *in senio corporis.* senium enim non modo provectam aetatem significat, sed etiam tristitiam, odium, taedium senectutis, quae huic loco optime conveniunt. cf. Non. Marc. p. 1, 18. — Ep. Gn. Pompei p. 104. *Lacetaniam* Vat. I, *Lucettaniam* Vat. II, *Laletaniam* Carrio et Cortius; quam quidem lectionem quamvis locorum situs confirmare videtur, tamen in populis tam propinquis nil certi statuere licet. || *Turiam*] *Durium* Vat. I: sed de Turia cf. ed. mai. p. 556. — Or. Macri p. 106. *omittendum morem hunc* Vat. I. II. III, *amittendum m. h.* Arus. p. 212. iam cum Arusianus hunc locum in littera A laudaverit, et uterque codex *amittendum* exhibeat, hoc quidem dubitari non potest, veterem illam esse lectionem et in ipsis his excerptis iam graviores scripturae discrepantias inveniri. || pag. ead. infra *et ignam quiusque tenuissimas per frustratur* Vat. I, *et ignavi quisque tenuissima per frustratur* Vat. II. quod Orellius emendavit: *et ignaviam quoiusque tenuissima spe frustratur.* quae coniectura ad sensum satis probatur. ad litterarum tractus propius accedit, quod olim conieceram: *et ignavi cuiusque tenuissimas spes frustratur.* sed rem in medio relinquo. || p. 107. *nescio qua*] fortasse melius *nescio quae.* — Ep. Mithridatis p. 108 extr. *ceterum consilium est, Tigranis regno integro, meis militibus procul ab domo, parvo labore per nostra corpora bellum conficere, quo neque vincere neque vinci sine tuo periculo possumus.* omnia sana. quae verba Charisius post *meis militibus* interposuit, *belli prudentibus,* sententiam magis turbant quam illustrant. hoc enim est Mithridatis consilium, ut Arsaci persuadeat, ut belli societatem secum iungat. quod facile fieri posse statuit, si quantum ei impenderit periculum, docuisset. quodsi enim Mithridates integris opibus Tigranis bellum confecit, victor et cum Tigrane iunctus formidolosus Arsaci erat futurus; victus tantas illas Tigranis opes Romanis tradidit, quibus illi aucti facile Arsacem vincere poterant. hoc tantum quaeri potest, Mithridatis an Ti-

granis consilium intelligendum, *meis militibus* cum verbis *procul ab domo* iungendum an separandum sit. et fortasse erunt quibus mutata interpunctio magis probetur: *ceterum consilium est Tigranis, regno integro, meis militibus procul a domo*, ita ut magis iudicium Tigranis quam Mithridatis intelligatur. sed Mithridates vix a se impetrare potuerit, ut omnia Tigrani tribueret, nihil suo ipsius arbitrio relinqueret. ceterum memorare vix attinet, initio huius epistolae verba *egregia fama, si Romanos oppresseris, futura est* ab hominibus doctis fuisse tentata, qui sua inventa auctoribus obtrudere quam illorum sententias examinare malunt. alter, mirabile dictu! emendavit *si Roma nos oppresserit*, alter audacius vel potius caldius etiam transposuit: *audendo et fallendo et bella ex bellis serendo magni facti; per hunc morem exstinguent omnia aut occident. egregia fama, si Romanos oppresseris, futura est; quod haud difficile est* etc. dialectici ipsi se compungunt suis acuminibus.

Fragm. Histor. — Lib. I, 1. Rufin. de comp. et metr. oratt. p. 355. ed. Caper. Prisc. XV, 2. p. 616, 3. p. 623. ed. Kr. || 2. Diomed. 2. p. 442. ed. Putsch. || 3. Mar. Fab. Victorin. in Rhet. Cic. p. 57. ed. Or. *ut Salustius sibi omnia in Catilina tribuit: quam verissime potero paucis absolvam, cum aliis historiographis singula tradidisset in libro primo historiarum, Catoni brevitatem: Romani generis disertissumus paucis absolvit, Fannio vero veritatem.* Schol. ad Hor. Satir. I, 10, 9. Serv. ad Aen. I, 96 Victor. l. l. || 4. Serv. ad Aen. IV, 213. II, 89. || 5. Char. p. 192. || 6. Arus. s. v. *motus* p. 248. ed. Lind. || 7. Sen. de Ben. 4, 1. *nihil esse tam necessarium aut magis, ut ait Salustius, cum cura dicendum, quam quod in manibus est.* || 8. Prisc. V, 4. p. 183. *nobis nuper* cod. S. Mart. Lov., idem et cod. Thosan. *agitur.* || 9. Prisc. XVII, 21. p. 85. XIV, 2. p. 589. Prob. Cath. p. 1468. Charis. p. 52. Serv. ad Aen. VIII, 383. || 10. Victorin. in I. Rhet. Cic. p. 5. Or. Serv. ad Aen. VIII, 540. Augustin. de C. D. II, 18. Non. p. 92, 3. Amm. Marc. XV, 13. extr. Serv. ad Aen. VI, 539 legit: *inter secundum atque ultimum bellum.* Victorinus: *nisi quae a paludibus.* Non. p. 92 *nisi qua paludibus invia fuit.* apud Ammian. Marc. XV, 12 extr.: *nam omnes Galliae, nisi qua paludibus inviae fuere, ut Salustio docetur auctore, post decennalis belli mutuas clades subegit Caesar societatique nostrae foederibus iunxit aeternis.* Victorinus post v. *perdomita* addit: *hic bellum geritur: deinde pacem memorat consecutam.* || 11. August. de C. D. II, 18. et V, 12, sed posteriore loco multa depravata sunt. *iniuria validiorum* legit Serv. ad Ge. IV, 238. cf. Arus. s. v. *insido* p. 236. Diomed. p. 439. Serv. ad Aen. VIII, 479. Donat. ad Andr. I, 1, 9, qui pauca verba huius loci laudant. || 12. A. Gell. IX, 12. Aug. de C. D. II, 18. et III, 17. *gratiam* Arus. s. v. *concedo* p. 220, *gratia* cett. || 13. Augustin. de C. D. II, 21. || 14. Serv. ad Aen. IV, 290. || 15. Id. ad Aen. II, 502. || 16. Id. ad Ge. II, 209. || 17. Id. ad Aen. I, 5. IV, 215. Victorin. in Cic. inv. or. 70. || 18. Serv. ad Eclog. V, 19. || 19. Arus. p. 241. s. v. *in temp.* Don. ad Phorm. II, 4, 24. || 20. Id. ad Eunuch. III, 2, 13. || 21. Id. ad Phorm. I, 2, 48. || 22. Prisc. XV, 2. p. 618. || 23. Serv. ad Eclog. II, 67. || 24. Schol. ad Luc. Pharsal. III, 632. *animis* mss. schol. ad VI, 34. ubi scriptum: *discessit animis.* || 25. Cf. Schol. Lucani II, 173. [*Luctatio Catulo*] *cum Marius Gratidianus diceret se non evasurum, fumo se calcis occidit et sic fugit inimicos. postea Catuli filius, regressus victor ex Asia, petivit a Sulla, ut sibi Marius daretur ad poenam, quem datum per singula membra cruciavit, ut ait Salustius in Iugurthino: Marius, cui fracta prius crura, brachia, et oculi effossi, scilicet ut per singula membra expiraret.* Iul. Rufin. de schemat. dianoeas p. 52. ed. Cap. *cui fracta prius crura artus* e. praepos. ante *artus* omittit. || 26. Serv. ad Aen. II, 400. || 27. Isid. XI,

1.Serv.adAen.II,19. || 28.Prob.Cath. p.1462. al.*Curubis*. cf.Caes. b.Hisp.7. || 29. A.Gell.IX, 12. *ad bellum* Non. p. 140, 29. || 30. Arus. s. v. *pact.* p. 251. || 31. Id. s. v. *rep.* p. 259. || 32. Id. s. v. *in* p. 240. || 33. Id. s. v. *in*. Schol. Luc. Pharsal. I, 175, ubi *in viribus* scriptum. || 34. A. Gell. XV, 13. Prisc. VIII, 5. p. 377. || 35. Don. ad Ter. Phorm. II, 3, 24. alii *dominationum*, alii *defessus* emendant, in cod. est *dominationem*. || 36. Arus. p. 257. Don. l. l., sed is *queri* om. || 37. Arus. s. v. *praefectus* p. 252. in cod. est *quasi possessio*. Lind. *possessore* coniecit. || 38. Serv. ad Aen. I, 195. || 39. Charis. p. 175. Serv. ad Aen. III, 594. *sanctus aliter* et *sanctus alia* videtur idem locus esse. || 40. Sen. Epp. 114. || 41. Schol. Gronovianus ed. Or. p. 434. || 42. Don. ad Eun. II, 2, 54. Serv. ad Aen. X, 643. posteriore loco *tamen* omissum. idem ad IX, 634. *a pueritia* habet. *insultavit* Don. *insultaverat* Serv. ad Aen. X, 643. IX, 634. *Salustius de Philippo.* || 43. Arus. s. v. *adv.* p. 211. cf. adnot. Lindemanni ad h. l. || 44. Isid. XIX, 24. Schol. Iuv. 6, 401. || 45. Seneca Epp. 114. || 46. Don. ad Phorm. I, 1, 4. || 47. Serv. ad Aen. XI, 544. || 48. Arus. s. v. *in illam* p. 240. || 49. Non. p. 31, 26. *tunc vero et posci* cod., *Etrusci* coni. Merc., *Volsci* vulg. cf. Arus. s. v. *inr.* p. 241. et Lind. ad h. l. || 50. Arus. p. 265. *istam urbibus* cod., *urbem hominibus* coni. Lind. || 51. Arus. s. v. *quietus* p. 257. || 52. Char. p. 184. || 53. Id. p. 224. || 54. Id. p. 175. || 55. Serv. ad Aen. X, 45. || 56. Id. ad Aen. X, 168. || 57. Id. ad Aen. I, 270. || 58. Don. ad Andr. V, 4, 36. || 59. Non. p. 264. Char. p. 58, ubi *lenones* omissum. || 60. Serv. ad Aen. IX, 246. || 61. Fest. p. 192. Lind. *cepit* Kritz. || 62. Prisc. X, 8. p. 505. || 63. Non. p. 276, 17. eundem locum respexisse videtur Don. ad Ter. Adelph. III, 2. 12, ubi legitur: *neque animo neque lingua satis compotem Salustius cum de amente Septimio loqueretur.* in antiqua editione *competere*, ap. West. *compotem;* quae quidem lectio, quamvis ad auctoritatem dictionis *compotem animi* confirmandam laudetur, non satis certa esse videtur. || 64. Prisc. X, 3. p. 487. || 65. Arus. s. v. *cogo* p. 218. || 66. Prisc. XV, 2. p. 616. || 67. Serv. ad Aen. IV, 283. || 68. Don. ad Eun. IV, 3, 8. || 69. Id. ad Adelph. III, 4, 11. || 70. Id. ad Andr. II, 2, 28. || 71. Arus. s. v. *prudens* p. 256. || 72. Don. ad Phorm. V, 6, 32. || 73. Arus. s. v. *abnuo* p. 210. || 74. Serv. ad Aen. IX, 343. || 75. Id. ad Aen. VIII, 8. || 76. Id. ad Aen. I, 2. || 77. Prisc. XV, 2. p. 618. || 78. Arus. s. v. *egregius* p. 228. laudantur haec falso ex Iugurtha, sed haud dubie ex historiis sunt petita. || 79. Serv. ad Aen. XII, 694. || 80. A. Gell. II, 37. varietatem lectionis vide apud Lion. vol. I. p. 251. || 81. Serv. ad Aen. II, 640. || 82. Non. p. 495, 33. M., i. e *milia*, e coniectura. *situs* pro *satis* Carrio emendat. cf. Acron. ad Hor. Epod. 16, 42. *Salustius in historiis tradit Sertorium victum voluisse fugere ad insulas fortunatas.* || 83. Serv. ad Aen. V, 735. || 84. Prisc. XIV, 4. p. 605. falso haec ex Iugurtha laudat. || 85. 86. A. Gell. X, 26. cf. Lion. vol. II. p. 67. *atque cel.* coni. Kritz. — cf. Non. p. 452. 453. nomen montis Serv. habet ad Aen. I, 518. sed varie scribitur: *Balleia, Palleia, Ballera, Belloia, Taleta:* nomen haud dubio corruptum; genuina scriptura in tanta codd. discrepantia et in scriptorum silentio restitui nequit. Belona coni. Putsch. Belo urbs in Baetica, cuius Strabo mentionem facit III, p. 205. fortasse mons vicinus significatur. || 87. A. Gell. X, 26. fin. Non. p. 455, 6. *paullum* Kritz. || 88. Prisc. X, 8. p. 504. || 89. Arus. s. v. *insolens* p. 241. || 90. Id. s. v. *egregius* p. 227. || 91. Id. ib. s. v. *egredior.* || 92. Id. p. 239. s. v. *infelix.* || 93. Id. p. 236. s. v. *insedit.* || 94. Id. p. 256. s. v. *privus.* || 95. Id. p. 261. s. v. *sub.* || 96. Id. p. 243. s. v. *in ore.* Don. ad Adelph. I, 2, 13. legit *in ore gentibus agens, populo, civitati.* || 97. Non. p. 210, 12. vetus cod. *elate*, alii *elata.* cod. *securissimus*, alius *vetustissimus*, alius *fecustissimus.* Douza coni. *elato aut securo esse animo.* Serv. ad Aen. XI, 575. habet verba *gens ad furta belli peridonea.* Kritz. coni. *neque late*

aut securus ire. || 98. Arus. p. 252. s. v. *peritus.* || 99. Serv. ad Ge. II, 384. Prisc. X, 7. p. 500. Diom. p. 370. || 100. Serv. ad Ge. II, 384. || 101. Prisc. X, 8. p. 505. || 102. Arus. p. 223. s. v. *doct.* || 103. Prisc. X, 9. p. 509. || 104. Id. VIII, 15. p. 419. || 105. Id. XV, 2. p. 618. et Arus. p. 219. s. v. *circumd. cum — circumdat* correxit L. e cod. Gud., vulg. *cum multa opera circumdata.* || 106. Prisc. VII, 19. p. 355. cf. A. Gell. IX, 14. || 107. Char. p. 79. || 108. Victorin. in I. Rhet. Cic. p. 105. || 109. Non. p. 526, 10. varr. *et deponem, et digonem.* coni. *et Hipponem* vel *Vigonem* Putsch., *et Olyssiponem* Iun., *et Tigennam* Colerus. || 110. Serv. ad Aen. VIII, 127. Arus. s. v. *dec.* p. 223. || 111. Non. p. 231, 17. pro *Fuf.* vulgo *Stipidius*, Lips. *Aufidius.* pro *asperit.* codd. *spiras.* || 112. Serv. ad Aen. II, 564. Arus. p. 247. in libris est: *con Sertorios neque rumpor et an levi copiam avibus.* emendavit Putschius. idem cum fragmento ap. Arus. s. v. *maturus* Lind. p. 247. conglutinavit. || 113. 114. Prisc. XV, 2. p. 618. Serv. ad Aen. I, 267. || 115. Non. p. 282, 20. 530, 30. varr. lect. *fortis, Parthis* pro *portis.* mox *deinsuper instantium*, sed haec lectio ex ipsius Nonii errore fluxit. *Sertorium humeris sublatum per muros ascendisse Salustius commemorat* Serv. ad Aen. IX, 558. || 116. Prisc. XV, 4. p. 627. || 117. Id. VII, 19. p. 354 Serv. ad Ge. I, 208. Prob. Cath. p. 1439. || 118. Char. p. 24. || 119. Id. p. 192. || 120. Virgilii interpretes ed. A. Maio p. 42. ad Aen. IV, 178. nonnulla coniectura restituta. *formas — accolas* Kritz. || 121. Arus. s. v. *in noct.* p. 239. *si illam* cod., emend. Linker. idem delevit *innocentem*, quod ex dittographia natum esse statuit. || 122. Arus p. 233. s. v. *gnarus.* || 123. Arus. p. 220. s. v. *conmori.* || 124. Prisc. XV, 2. p. 618. || 125. Arus. p. 131. s. v. *festino.* || 126. Id. p. 447. s. v. *matura.* || 127. Val. Prob. p. 1430. Lind. p. 89. falso hoc fr. ex bello Iugurthino laudatur. cf. *eheu me miserum* Iug. c. 14. || 128. Arus. p. 254. s. v. *propinquant.* in cod. Gud. est *Verris* et initio *G. G.* in priore littera numerum libri latere recte statuit Lindem. || 129. Serv. ad Ge. I, 287. || 130. Id. ad Aen. IX, 488. || 131. Id. ad Aen. II, 27. || 132. Schol. Bobb. ad Cic. pro Flacco p. 235. Or. cf. Frontin. Stratag. II, 31. Obsequens 119. || 133. Isid. XVIII, 2. Serv. ad Aen. XI, 421. || 134. Lydus de magistr. procm. p. 119. Bekk. sed haud scio an hoc potius ad orationem Caesaris in Catilina spectet, quippe qui liber etiam alias nomine historiae primae laudatur. || 135. Plutarch. comp. Lys. c. Sulla c. 3. ceterum ad argumentum huius libri illustrandum pertinent etiam verba Augustini de C. D. II, 18. *dicit deinde plura Salustius de Syllae vitiis ceteraque foeditate rei publicae*, et multa, quae apud eundem III, 17 sqq. leguntur, ex Salustio colorem traxisse dicuntur. quo ex genere etiam ea sunt verba, ex quibus Du Rozoir fragmentum Salustianum confecisse sibi visus est, Augustin. de C. D. V, 16. *rursus gravis metus coepit urgere atque illis perturbationibus alia maiore cura cohibere animos inquietos et ad concordiam vocare civilem. sed per quosdam paucos, qui pro suo modo boni erant, magna administrabantur, atque illis toleratis ac temperatis malis paucorum bonorum providentia res illa crescebat.* Vid. ed. Paris. 1835, quam curavit Th. Burette p. 235. quae si Salustiana habenda sunt, multa alia nova huiuscemodi fragmenta inveniri posse putaverim. Cf. Otto ap. Osannum ad Cic. de repub. p. 306. sed ad Sullanam illam foeditatem, de qua multa Salustius, pertinet Schol. ad Lucani Phars. II, 134. *hic est Marius, qui invita matre Iulia adeptus est consulatum, de quo Salustius meminit.* ceterum orationes Lepidi et Philippi ex primo Historiarum libro excerptas esse satis constat.

Lib. II, 1. Mar. Victorin. in I. Rhet. Cic. p. 59. Or. auctore non laudato; Salustii esse ex Servio intelligitur ad Aen. I, 630. || 2. A. Gell. XIII, 29, 1. Isid. XIV, 6. Non. p. 53, 1. || 3. Isid. XIV, 6. || 4. Serv. ad Eclog. VII, 41. || 5. Prisc. VI, 15. p. 274. cf.

Isid. XIV, 6. || 6. Don. ad Andr. IV, 2, 23. *parta* v. l. || 7. Prob. Cath. p. 1446. *filia* codd., *filius* coni. || 8. Don. ad Phorm. I, 2, 47. || 9. Serv. ad Aen. VII, 662. || 10. Id. ad Aen. I, 299. || 11. Id. ad Aen. I, 242. || 12. Id. ad Ge. I, 14. *Cretam* Kritz. || 13. Id. ad Aen. VI, 14. || 14. Prisc. VI, 13. p. 265. (*hist. 5.*) || 15. Serv. ad Aen. III, 578. || 16. Id. ad Aen. I, 329. || 17. Id. ad Aen. VII, 782. || 18. Id. ad Aen. XII, 694. *prospectis* vel *prospectus* codd. locus corruptus. *prosperitas* Burette ex coni. || 19. Cledon. p. 1876. || 20. Don. ad Phorm. I, 3, 18. || 21. Sueton. de clar. Gramm. c. 10. *improbi* codd., *probi* bene coniecit Douza. *probi* etiam Tross. p. 109. apud Endlicher Anecd. p. 38. haec ita leguntur: *et illud de Pompeio, qui coloris erat rubei sed animi inverecundi; sed quem non pudet et rubet, non est homo sed ropio.* quod dicterium militare esse videtur. || 22. Prisc. V, 2. p. 169. || 23. Don. ad Phorm. I, 4, 15. || 24. Non. p. 315, 26. *et continetur gravis* codd., *ea continentia* Douza coniecit. || 25. Arus. s. v. *infer.* p. 242. || 26. Id. s. v. *ext.* p. 229. || 27. Id. s. v. *prompt.* p. 258. || 28. Serv. ad Aen. X, 281. *iuvenibus* Kritz. || 29. Prisc. V, 3. p. 180. *unum proprium civitatis invenitur Gadir, quod quidam femininum esse putaverunt, sed Salustius neutrum esse ostendit in secundis Historiarum, accusativum nominativo similem ponens.* sed Don. ad Ter. Eun. III, 1, 11. *Gadirum.* Prisc. VI, 9. p. 249. || 30. Id. V, 2. p. 169. *rex Ascalisiptha* edit. Luneb. || 31. Char. p. 191, ubi Asper: *ergo procul e loco est.* || 32. Id. p. 187, ubi Asper ait: *vetuste obviam fuere, adverbio maluit uti quam nomine.* || 33. 34. Arus. s. v. *suet.* p. 262. || 35. 36. Id. s. v. *sciens. bellica nesciens* cod. Gud., *bellicae rei sc.* Ruhnk. ad Vell. II, 88. p. 365. cf. Lind. l. l. et Schol. Cruq. ad Hor. Epp. I, 15. || 37. Arus. s. v. *instr.* p. 237. || 38. Id. s. v. *atr.* p. 215. || 39. Id. s. v. *int.* p. 236. || 40. Id. s. v. *ins.* p. 241. || 41. Id. s. v. *inc.* p. 242. *ex fid. suis* cod. Gud. num legendum *et fiducia suis?* || 42. Id. s. v. *in ma.* p. 243. || 43. Id. s. v. *nim.* p. 249. || 44. Prisc. V, 2. p. 169. VI, 2. p. 224. Prob. Cath. p. 1445. Vib. Seq. s. v. *Turia.* || 45. Char. p. 185. || 46. Prisc. IX, 10. p. 468. || 47. Id. X, 3. p. 486. Serv. ad Aen. IV, 23. || 48. Arus. s. v. *transd.* p. 265. *Pario* ex mea coniectura. *Parco* cod., *parva* Kritz. || 49. Id. ib. s. v. *transm.* || 50. Id. s. v. *praem.* p. 256. || 51. Id. s. v. *med.* p. 247. || 52. Id. s. v. *praes.* p. 252. || 53. Non. p. 497, 25. *ruina quae* codd., *ruuntque* coni. Colerus. *vice* codd., *vicem* coni. Merc. || 54. Macrob. Saturn. III, 13. Non. p. 222, 22. Charis. p. 61. cf. Serv. ad Aen. V, 488. Non. p. 286, 11. et 180, 1. Id. p. 286 haec laudat ex lib. III. *cum machinis strepitu dimissum Victoriae simulacrum corona c. i.* sed p. 180 recte: *trans. dim. Vict. sim. cum machinato st. c. c. i.* || 55. Isid. IX, 3. Serv. ad Aen. X, 370. || 56. Char. p. 115. *Saguntinorum Coelius, Saguntium Salustius, ut Paulus in Coelii hist. libro primo notat.* || 57. Veget. de re mil. I, 9. || 58. Prisc. X, 8. p. 504. || 59. Don. ad Eun. V, 2, 36. Serv. ad Aen. II, 632. cf. Virgilii Intt. vett. a Maio editi p. 33. || 60. Hieron. Comm. in Habacuc. c. 9. || 61. Char. p. 198. || 62. Non. p. 310, 21. Serv. ad Aen. II, 61. Don. ad Phorm. I, 4, 28. Hecyr. IV, 1, 13. loco extremo haec verba leguntur: *ita fiducia quam argumentis purgatior es*, sed ad idem fragmentum referunt. || 63. Don. ad Phorm. I, 3, 19. verba ita explent: *Africam nancisci contra meridiem.* quod quo argumento confirment, equidem nescio. || 64. Prisc. XV, 4. p. 625. || 65. Non. p. 101, 16. || 66. Non. p. 385, 4. || 67. Serv. ad Aen. I, 423. || 68. Non. p. 538, 20. fuerunt qui coniicerent *accurrere duces.* || 69. Id. p. 398, 7. ibi legitur *avidisque ita promptis.* p. 553, 27. *avidissumis atque promptis* et lib. III. laudatur, sed hoc errore librarii, et *avidis ita atque promptis* recte legi videtur. || 70. Don. ad Andr. II, 1, 10. || 71. Don. ad Adelph. III, 2, 21. *ruere enim est toto corpore uti ad impellendum. quod faciunt, qui ipsi praecipites alios prosternunt.* || 72. Serv. ad Virg. Ge. IV, 218. || 73.

Arus. s. v. *adfl.* p. 215. cod. Gud. *nuda ferrum.* locus videtur esse corruptus. || 74. Serv. ad Ge. II, 98. ad Aen. XI, 896. laudantur haec e tertio libro et recte composita sunt propter *prima* et quod Servius addit: *cum de insidiis loqueretur, quas numeri tantum pluralis esse plusquam manifestum est.* || 75. Prisc. VI, 11. p. 258. || 76. Non. p. 280, 20. in codd. G. L. est *Appia*, Roth. *d. Appio* coni. *dicere etiam promittere* Non. || 77. Inc. de Orth. ed. Putsch. p. 2794. Isid. XIV, 1. Serv. ad Ge. II, 479. Serv. habet *venti per cava terrae citati*, Isidor. *v. p. concava terrae praecipitati.* item *alii dicunt ventos esse in concavis terrae, qui motus etiam movet* Serv.; unde recte quis colligat *concava* veram esse lectionem. Isidorus de rer. nat. corupte: *veluti per cava terrae praecipitati.* ceterum *concava* habet etiam Claudian. Consul. Honor. 46. et *concava terrae* Lactant. VII, 26. pro *citati* est ap. Servium var. lect. *concitati*. Cortius *ventis* et *citatis* coni. || 78. Seneca Q. N. VII, 8. || 79. Arus. s. v. *des.* p. 224. || 80. Prisc. VI, 11. p. 256. || 81. Arus. s. v. *ludi* p. 245. || 82. Ascon. Pedian. ad Cic. or. pro Corn. p. 66. ed. Baiter. multa vv. dd. coniecturis probabiliter restituta. cf. adnot. Baiteri. ceterum de G. Cottae consulis legibus loquitur, de quibus Asconius: *videntur autem in rebus parvis fuisse leges illae, quas cum tulisset, rettulit de iis abrogandis ad senatum.* || 83. Non. p. 202, 8. Serv. ad Ge. IV, 182. *inclutam pastusque* habet cod., *specu atque* coni. Havercamp. apud Servium est *in qua c. g.* cf. Serv. ad Ge. I, 56. || 84. Arus. s. v. *laet.* p. 244. Serv. ad Aen. I, 441. XI, 338. apud Servium male *fructuum* legitur. || 85. Prisc. VI, 2. p. 224. vulgo scribitur *Lurda.* Krehl *Durda* ex optimis libris. || 86. Non. p. 534, 30. || 87. Id. p. 535, 2. vulgo *piraticae*, quod in libris est, unde nonnulli *adiungit* addiderunt. || 88. Arus. s. v. *inp.* p. 239. || 89. Non. p. 127, 27. || 90. Serv. ad Eclog. II, 4. Vossius ex mss. Ursini *quibus res incognita erat ivere.* praeterea in libris est *incondita tenere.* Vossius *incognita tendere.* sed *inconditi tendere* ex coniectura. || 91. Serv. ad Aen. II, 833. *panes sportis* coni. Roth. || 92. Serv. ad Aen. VIII, 232. || 93. Id. ad I, 420. || 94. Prisc. X, 2. p. 481. || 95. Non. p. 215, 32. *graves Scaurique* cod., *graves carique* ex coni. || 96. Prisc. VIII, 4. p. 369. Non. p. 439, 28. quae fragmenta num iungenda sint, neque affirmare neque refellere ausim. || 97. Non. p. 503, 30. *astrici* codd., *circumlavit* Edd. || 98. Non. p. 172, 11. *in salt.* codd., *hi* ex coni., alii *his. Tmextrinorum* cod. L, *Termestinorum* coni. Lipsius; *tamen externorum* cod. W. || 99. Arus. s. v. *succ.* p. 260. || 100. Eutych. Gramm. II. p. 192. ed. Lind. || 101—103. ex palimpsesto Toletano. cf. adnot. ad Sal. ed. Basil. 1852. p. 552. Prisc. XVIII, 24. p. 199.

Lib. III, 1. Arus. s. v. *kapt.* p. 243. || 2. Serv. ad Eclog. VIII, 27. *falso* Kritz. || 3. Non. p. 60, 23. Lactant. Institut. Div. I, 18. *caninam illam facundiam, sicut Salustius ab Appio dictum refert, exercuit.* Quinctil XII, 9, 9. et Spalding ad h. l. || 4. Prisc. VI, 12. p. 261. *excipitur vis, huius vis, cuius plurali similiter vis tam Lucretius quam Salustius protulerunt.* || 5. Non. p. 314, 23. *magistratibus* codd. lectio, *mala aestatibus* olim ex coniectura. || 6. Arus. s. v. *gratia* p. 232. || 7. Non. p. 116, 20. Prisc. X, 8. p. 504. *capessivit* codd. lectio ap. Nonium, *lacessivit* Prisc. *capessunt* ex coni. Kritz. || 8. Prisc. X, 4. p. 489. fortasse locus corruptus; in oratione Macri verba leguntur: *neque enim ignorantia res claudit.* || 9. Pomp. Comm. Art. Don. p. 152. ed. Lind. *raptis forum*, idque rectius. *illum nautis forum* Non. p. 206, 16. || 10. Arus. s. v. *inc.* p. 235. cf. Serv. ad Aen. IX, 229. *fessi arma sua quisque stantes incumbere*, sed *instans incumberet* Non. || 11. Non. p. 239, 4. 502, 2. || 12. Arus. s. v. *succ.* p. 260. || 13. Id. p. 243. *Kar. imp. per kaga Celt.* codd. || 14. Serv. ad Aen. X, 103. || 15. Id. XII, 458. || 16. Schol. Cruq. ad Hor. Epp. I, 9. || 17. Serv. ad Aen. I, 698. || 18. Prisc. IX, 9. p. 466. || 19. Schol. Cruq. ad Hor. Ep. II, 2. || 20. Don. ad Adelph. III, 2, 16. *Tar-*

quinus Westerh. || 21. Arus. s. v. *dub.* p. 225. || 22. Id. s. v. *egr.* p. 227. || 23. Non. p. 358, 14. || 24. Serv. ad Aen. III, 17. || 25. Quint. VIII, 6, 59. Pomp. Comm. in Don. de barbar. et metapl. p. 440. ed. Lind. || 26. Serv. ad Aen. II, 325. || 27. Isid. XIX, 23. || 28. Serv. ad Ge. III, 383. || 29. 30. Non. p. 489, 27. Char. p. 46. Pomp. Comm. A. D. ed. Lind. p. 163. Pompon. habet: *Curio ibidem moratur regione Volcanaliorum*, ubi haud dubie emendandum *religione*, ut Charisius. *et Volcanaliorum — impeditus*, a Debrossio inductum, videtur esse reiiciendum et, si quidem duo fragmenta esse putantur, ea, ut supra, scribenda. poterat tamen locus vel ita constitui: *Cur. Volc. religione diem ibidem moratus.* || 31. Non l. l. Macrob. Sat. I, 4. || 32. Ampel. Lib. Mem. c. 30. || 33. Serv. ad Aen. V, 295. Schol. Gronov. p. 439. Or. || 34. Quint. VIII, 3, 82. || 35. Non. p. 535, 9. Macrob. Sat. VII, 13. || 36. Serv. ad Aen. I, 96. || 37. Martian. Cap. V. p. 111. ed. Bas. 1580. || 38. Serv. ad Aen. I, 228. || 39. Serv. ad Aen. XI, 659. || 40. Id. ibid. IV, 132. Schol. ad Iuv. 4, 42, ubi legitur *itaque tempestate*, quod Schurzfleisch emendavit *finitaque tempestate*, qui et *magna vis* legendum esse censuit. || 41. Serv. ad Aen. III, 533. || 42. Id ad V, 373. et 203. cf. Isid. XIV, 3. || 43. Schol. Iuv. 15, 115. || 44. Porphyr. ad Hor. Od. III, 24, 9. || 45. Non. p. 524, 3. || 46. Serv. ad Aen. II, 312. || 47. Porphyr. ad Hor. Od. II, 17, 18. || 48. Non. p. 533, 31. || 49. Serv. ad Aen. XII, 844. || 50. Arus. s. v. *fine* p. 231. Philargyr. ad Virg. Georg. III, 53. || 51. Serv. ad Aen. III, 128. || 52. Arus. s. v. *firm.* p. 232. || 53. Non. p. 138, 3. in cod. lib. IV. laudatur. pro *omnia*, quod in libris est, *moenia* emendarunt. || 54. Non. p. 137, 10. || 55. Non. p. 186, 14. || 56. Id. p. 554, 33. Serv. ad Aen. IX, 505. *orbes — iuncti* ex coni. Turnebi, *trabes — vinctae* cett. || 57. Arus. s. v. *pert.* p. 265. || 58. Serv. ad Aen. I, 576. || 59. Lact. ad Stat. Theb. X, 573. || 60. Non. p. 553, 22. || 61. Serv. ad Ge. III, 482. || 62. Non. p. 406, 10. Arus. s. v. *adf.* p. 215, qui haec habet: *adflicti alveos undarum vi mulcato corpore interibant.* cf. Lindemann. et interpretes ad Nonium. || 63. Non. p. 534, 18. || 64. Serv. ad Aen. I, 117. || 65. Arus. p. 232. s. v. *gen.* Pseudo-Ascon. in Verr. p. 206. Baiter. *hic est M. Antonius, qui gratia Cottae consulis et Cethegi factione in senatu curationem infinitam nactus totius orae maritimae et Siciliam et provincias omnes depopulatus est et ad postremum inferens Cretensibus bellum morbo interiit.* cf. ib. 176 *quem Salustius ait perdundae pecuniae genitum et vacuum a curis nisi instantibus.* quod additum est fragmentum ex Schol. Iuvenalis ad sat. 8, 105, *trium Antoniorum consulum pater ille, qui orae maritimae, qua esset imperium Romanum, praefuit, contrarius piratis*, ipsius Salustii verba esse negat Orelli Onom. Tull. p. 48. in nova Iahnii editione Scholiastae locus ita scriptus est: *Antonius trium Antoniorum corruptos illae Salustius qui orae maritimae qua Romanum esset imperium, contrarius piratis. hi omnes socios et maxime Graecos Asiaticos ac Siculos fortunis omnibus spoliaverunt.* unde Iahnius ita Salusti verba sibi restituisse visus est: *Antonius Antoniorum triumviri et coss. pater, ille, qui orae maritimae qua Romanum esset imperium, praefuit, contrarius piratis.* cf. Rutgers. Varr. lect. III, 17. Ruhnk. ad Vellei. II, 31. *qui — imperium, contra piratas [praefuit]* Kritz. || 66. 67. Lactant. Inst. Div. I, 21, 41. *hanc totam opinionem* (de Iovis ortu) *quasi a poetis fictam Salustius respuit voluitque ingeniose interpretari cur altores Iovis dicantur Curetes fuisse et sic ait: quia* etc. Serv. ad Aen. VIII, 352. cf. Id. ad Aen. III, 104. Lactant. ad Stat. Achill. I, 387. || 68. Serv. ad Aen. VI, 23. || 69. Prisc. VI, 9. p. 254. || 70. Serv. ad Aen. I, 281. || 71. Philarg. ad Ge. III, 469. || 72. Serv. ad Aen. VIII, 278. *mereantur* Kritz. || 73. Id. ad XI, 80. || 74. Id. ad XII, 661. *praecipere instructa et* codd., emendavit Putschius. || 75. Cledon. p. 916. ed. Putsch. || 76. fragmenta Vati-

cana. vide ed. Mai. v. III. p. 383 sqq. eademque a Kreyssigio passim emendata et suppleta, Misenae 1835. || 77. Non. p. 538, 32. *ostari* vel *astari* codd. lectio. vulgo *hastati* emendant, quibus non locus est. paludamenta auctore Varrone VII, 37. sunt insignia atque ornamenta militaria. ideo ad bellum cum exit imperator ac lictores mutarunt vestem et signa incinuerunt, paludatus dicitur proficisci. *ostentari* Kritz. || 78. Tertullian. de anima c. 20. || 79. Arus. s. v. *cit.* p. 221. || 80. 81. Prisc. VI, 9. p. 250. *multi* codd. lectio. *inulti* haud dubie corrigendum. || 82. Id. VIII, 14. p. 415. Non. p. 7, 8. Eutych. p. 2186. || 83. Prisc. X, 9. p. 514. || 84. Non. p. 489, 8. *terna* Goth. || 85. Arus. s. v. *ing.* p. 236. || 86. Id. s. v. *inst.* p. 237. || 87. Non. p. 223, 4. || 88. Caec. Apul. de Orth. §. 12. (2). || 89. A. Gell. IX, 12, 22. || 90. Caec. Apul. de Orth. §. 16. Serv. ad Aen. II, 469. *Pyrrhus a colore comae dictus, qui Latine Byrrhus (Burrhus) dicitur; ita et Salustius.* || 91. Arus. s. v. *inter.* p. 288. || 92. Id. s. v. *idon.* p. 242. || 93. Id. s. v. *inc.* p. 242. || 94. Non. p. 235, 14. *obcepere* codd., *occoepere* emendavit Iunius. || 95. Diom. I, 4. || 96. Serv. ad Aen. II, 169. || 97. Non. p. 22, 18. || 98. Arus. s. v. *praes.* p. 252. num verba, quae editor Luneburgensis p. 48. ex Isidoro II, 11. laudavit, *Metrophanes promeruit gratiam Mithridatis obsequendo*, Salustii sint, admodum incertum est; alterum fragmentum *solis viis*, quod idem tertio libro adscripsit Donatus ad Phorm. V, 7, 86, ex Salustio in primo laudat; tertium, *Maeotici sinus aequoris* p. 74. n. 148, ex Festo Avieno in Ora maritima petitum, quem ad Salustii exemplum descriptionem Ponti Euxini composuisse satis constat (cf. Schol. Hor. ad Carm. I, 47, 18. Serv. ad Aen. III, 533. et Ammianus Marcellinus XXII, 8), non magis Salustii est, quam tota Avieni descriptio. ex hoc libro Licinii Macri oratio et Gn. Pompei epistola ad senatum excerpta est. || 99. Acron. ad Horat. A. P. 18. Arus. s. v. *nomen illi est* p. 248. || 100. A. Gell. X, 7.

Lib. IV, 1. Arus. s. v. *sub* p. 261. || 2. Id. s. v. *parte* p. 253. || 3. Non. p. 492, 30. || 4. Id. p. 554, 20. *pergnari* coni. Douza, *perign.* vulgo. || 5. Serv. ad Ge. III, 155. cf. ad Aen. VII, 632. Philarg. ad Ge. IV, 40. Philargyrius: *hic gluten. Sal. autem IV. Hist. hic glutino adolescebat.* Charis. p. 67. *quasi glutino adolescebant* 106. *glutino adolescebant.* Serv. ad Aen. VII, 632. *Salustius de Lucanis, qui de viminibus* etc. *coria recens detracta quasi glutino adolescebant* Kritz. || 6. Non. p. 321, 23. *et versi* codd. || 7. Id. p. 260, 31. || 8. Arus. s. v. *in* p. 238. || 9. Id. s. v. *cultorem* p. 220. || 10. Serv. ad Aen. II, 201. Id. ad Aen. VI, 22. *sortibus.* || 11. Serv. ad Ge. III, 475. || 12. Prisc. IX, 9. p. 464. X, 3. p. 487. primo loco *aetas* omissum. || 13. Serv. ad Aen. III, 400. || 14. Arus. s. v. *patet* p. 254. || 15. Serv. ad Aen. III, 414. cf. Isid. XIII, 18. XIV, 6. Lactant. ad Stat. Theb. III, 579. || 16. Serv. ad Aen. III, 522. || 17. Id. ad Aen. III, 425. Arus. s. v. *emergit* p. 229. || 18. Serv. ad Aen. I, 117. cf. Plin. H. N. III, 14. Senec. Q. N. VI, 29. || 19. Serv. ad III, 420. || 20. Isid. XIII, 18. cf. Solin. Polyh. c. 4. Serv. ad Aen. III, 420. *Charybdis. nam sorbet universa et secundum Salustium ea circa Tauromenitanum egerit littus.* Isid. XIV, 6. *Salustius autem dicit Italiae coniunctam Siciliam fuisse, sed medium spatium impetu maris divisum et per angustiam scissum.* || 21. Isid. XIV, 7. Serv. ad Aen. III, 411. || 22. Donat. ad Hecyr. IV, 1, 21. || 23. Arus. s. v. *incuriosum* p. 242. || 24. Non. p. 366, 11. in libris est *improbi*, coni. *in proris* Lips. Ant. Lect. IV, 2. || 25. Prisc. XIV, 4. p. 602. *Salustius vero in Historiis adverbium hoc protulit: ubi* etc. *sed mihi videtur Salustius quoque loco praepositionis hoc praepostere protulisse.* || 26. Arus. s. v. *digr.* p. 223. || 27. Serv. ad Aen. XI, 6. || 28. A. Gell. XVIII, 1. || 29. Arus. s. v. *minist.* p. 248. *is ministrum* in libris est, *cupitis ministram* ex coni. van der Hoevenii. || 30. Fest. s. v. *tabes*

p. 359. pro *coierit* olim legebatur *coniectus*. ‖ 31. Arus. s. v. *inq.* p. 242. ‖ 32. Id. s. v. *in praes.* p. 242. ‖ 33. Non. p. 186, 20. *habebatur* in libris est, *videbatur* coni. ‖ 34. Prisc. XIV, 6. p. 608. ‖ 35. Quint. IV, 2, 2. A. Gell. I, 15. *λαλεῖν ἄριστος ἀδυνατώτατος λέγειν quod Salustius noster imitari volens adscribit: loquax, inquit, magis quam facundus.* locus integer legitur apud Quintilianum. ‖ 36. Diomed. I, 1. ‖ 37. Arus. s. v. *par* p. 253. ‖ 38. Don. ad Hecyr. III, 1, 45. ‖ 39. Prisc. IX, 7. p. 455. ‖ 40. Serv. ad Aen. I, 146. ‖ 41. Prisc. X, 8. p. 504. ‖ 42. Pomp. Comm. A. D. p. 190. 191. ‖ 43. Serv. ad Aen. XI, 801. Charis. p. 83. *acciperentur* codd., *acciperent* ex coni. *custodias* pro genitivo habuerunt et Donatus et Charisius, falso, si quid video; sed etiam Asper teste Servio ita intellexerat; sed alii *custodias* accusativum esse viderunt. ceterum de numero libri lectio apud Charisium variat inter III. et IV. ‖ 44. Prisc. VIII, 15. p. 419. ‖ 45. Serv. ad Aen. XII, 282. de hoc fragmento non satis manifestum est, num Servius tantum adv. *sic* explicet; quod si verum est, haec verba ipsius Servii, non Salustii sunt. ‖ 46. Arus. s. v. *exterritus* p. 228. ‖ 47. Id. s. v. *frater* p. 231. ‖ 48. Char. p. 176. *acriter* ex coni. additum; hoc fragmentum Charisius ex lib. III. laudat, *acriter* omisit, quod post *cepit* ponendum fuit. pro *qui ne*, quod in cod. est, legendum *quin.* ‖ 49. Arus. s. v. *exors.* p. 229. ‖ 50. Id. s. v. *prop.* p. 254. ‖ 51. Serv. ad Aen. VII, 604. ‖ 52. Non. p. 535, 15. *ad* est in libris, *ad id* ex coni. fortasse legendum: *ad D.* i. e. quingentae. ‖ 53. Id. p. 556, 18. ‖ 54. Serv. ad Aen. I, 476. Lactant. ad Stat. Theb. X, 544. ‖ 55. Isid. XIII, 21. Hieron. loca Hebr. de Genesi Opp. t. III. p. 202. Vibius Seq. s. v. *Euphrates.* ‖ 56. Schol. ad Iuv. Satir. 1, 104. ‖ 57. Prisc. VI, 11. p. 258. ‖ 58. Don. ad Andr. V, 4, 4. ‖ 59. Serv. ad Aen. I, 456. *pro omni bello* id. ad Aen. X, 311. ‖ 60. Non. p. 258, 24. ‖ 61. Arus. s. v. *avid.* p. 210. ‖ 62. Id. s. v. *anx.* p. 216. ‖ 63. Id. s. v. *nim.* p. 249. ‖ 64. Don. ad Andr. I, 1, 67. ‖ 65. Arus. s. v. *aeger* p. 222. ‖ 66. Serv. ad Aen. XI, 770. ‖ 67. Id. ibidem. ‖ 68. Non. p. 132, 22. *laxitas et loci* libri, *laxitate* coni. Merc. idem *acres* pro *acre*, quod in libris est. ‖ 69. Id. p. 95, 22. ‖ 70. Arus. s. v. *altus* p. 215. ‖ 71. Id. s. v. *introit.* p. 243. Serv. ad Aen. X, 628. XI, 230. ‖ 72. Arus. s. v. *obtrect.* p. p. 250. *auctor* Kritz. ‖ 73. Id. s. v. *pac.* p. 252. ‖ 74. Id. s. v. *prox.* p. 252. ‖ 75. Id. s. v. *prael.* p. 256. locus corruptus; fort. corrigendum *qui praetextatos* (sive *pueros*) — *ambustos* etc. ‖ 76. Id. s. v. *subgr.* p. 222. ‖ 77. Id. s. v. *sapor* p. 262. ‖ 78. Serv. ad Aen. XII, 715. ‖ 79. Serv. ad Ge. IV, 211. ‖ 80. Philarg. in Ge. IV, 49. ‖ 81. Fest. p. 293. locus mutilatus, quem ad restitutionem pontis sublicii referunt. ‖ 82. Non. p. 318, 28. ‖ 83. Hieron. in Dan. c. 3. cf. Probus Inst. gramm. p. 1473. (130. Lind.) *et hoc naphthas, huius naphthae, sicut Sal. Histor. 4.* ex multis fragmentis, quae perperam ad librum IV. rettulit editor Luneburgensis, duo laudasse satis erit. alterum p. 80. *nam quidem Pyrrho atque Hannibali aequor et terra,* quae ex Donato ad Phorm. II, 1, 13. laudat, ubi *atque* recte omissum est. sed primum non vidit, haec verba ex oratione Lepidi excerpta esse: *nam quid a Pyrrho, Hannibale Philippoque* etc. p. 97. tum non intellexit sequentia *et aequore et terra* aliud exemplum esse ad contrarium probandum, id quod iam verba Donati eum docere poterant: *superiora ἀσύνδετα, inferiora intermistis coniunctionibus.* tum quod idem ad Mithridatem rettulit: *interdum somno experrectus tumultum facere* ex Diomede p. 375 citatum, ad Iugurtham c. 72. pertinet, ubi haec verba leguntur: *interdum somno excitus arreptis armis t. f.* — Ceterum ex hoc libro epistola Mithridatis ad regem Arsacen excerpta.

Lib. V, 1. Prisc. XVIII, 4. p. 122. ‖ 2. Id. ibid. p. 123. in codd. est *esse;* inde *sese*, quod necessarium est, ex coniectura restitutum. ‖ 3. Arus. s.

v. *av.* p. 216. || 4. Non. p. 138, 10. || 5. Prisc. XVIII, 4. p. 123. magna est lectionum varietas. cod. Erl. *spem salubritate*, cod. Mon. B. *spe celebritate*, cod. Langer. *spem celeb.*, cod. Guelf. *sepe celebritatis nomine.* unde aliquis recte coniiciat *spem celebritate nominis i. t.* et hoc ad Gabinii orationem referat, qui Catulum aliosque honori Pompeii obtrectantes his verbis perstrinxisse videtur; sed etiam vulgata lectio *saepe celebritatem* ferri potest; contra in fr. 6. *gratiae* male a Krehlio repositum iudico, idque ex Catuli oratione excerptum esse, qui vera fautorum Pompeii consilia aperuit. tantum unum vocabulum *gratiae* me male habet, quod alieno loco positum esse videtur; *quaesitum ire*, quod vulgatum est, et Latine recte dicitur, neque ab hoc loco alienum esse videtur, ubi Priscianus participium pro infinitivo positum esse vult. structura *properantem quaesitum* satis defenditur loco ex Licinii Macri oratione: *licentiam in vos auctum atque adiutum properatis.* || 6. Id. ibid. || 7. Arus. s. v. *even.* p. 228. || 8. Id. s. v. *adsurg.* p. 244. Non. p. 236, 18. p. 397, 13. Serv. ad Aen. I, 107. III, 206. || 9. Don. ad Eun. V, 6, 8. || 10. Arus. s. v. *ins.* p. 243. || 11. Id. s. v. *kaus.* p. 244. || 12. Serv. ad Aen. VIII, 725. is *Carae* propter accusativum *Carasque*, qui est apud Virgilium.

Fragm. inc. libror. 1. Don. ad Adelph. III, 2, 4. || 2. Id. ad Eun. I, 2, 84. || 3. Id. ad Phorm. I, 2, 91. || 4. Id. ad Eun. IV, 7, 13. || 5. Quint. IX, 4, 12. || 6. Id. IX, 3, 17. || 7. Serv. ad Aen. V, 524. VI, 569. XII, 864. in duobus extremis locis *enim* omissum est. || 8. Char. p. 176. in cod. est *fersit* vel *fessit* vel *fercit*, unde *fecit* ex coni. || 9. Prisc. XIV, 3. p. 596. || 10. Don. ad And. I, 2, 34. || 11. Isid. XVIII, 2. || 12. Serv. ad Aen. IV, 271. || 13. Rufin. de schem. lexeos p. 46. ed. Caper. || 14. Serv. ad Aen. I, 380. III, 297. *non tamen ut ipsa provincia patria sit, licet in Salustio lectum sit: Hisp.* etc. *sed illic ad laudem pertinet non ad veritatem.* recte aliquis hoc ad Sertorium gratiam Hispanorum quaerentem referat. || 15. Id. ad II, 286. *nam Salustius de nubibus* etc. || 16. Phocas p. 1718. || 17. Char. p. 75. || 18. Agroet. p. 2270. ed. Putsch. || 19. Diom. II, 6. || 20. 21. Prob. Cath. p. 1465. 1473. *iniecta* coni. Carrio. || 22. Don. ad Eun. III, 2, 13. || 23. Id. ad I, 2, 13. || 24. Serv. ad Aen. XI, 619. || 25. Id. ad IX, 749. || 26. Id. ad X, 539. || 27. Id. ad I, 576. || 28. Macrob. de differ. et soc. Gr. et Lat. verbi p. 332. ed. Bip. p. 271. ed. Ian. || 29. Don. ad Ad. IV, 2, 43. || 30. Id. ad Hecyr. V, 1, 32. *graviore bello, qui prohibituri venerant socii, frigere* Don., *socios fregere* ex coni. || 31. Id. ad Phorm. II, 1, 13. *nam quidem a Pyrrho Hannibale et aequore et terra* Don. locus corruptus ex oratione Lepidi; sed verba *et aequore et terra* ibi non leguntur, ita ut haec pro peculiari fragmento haberi possint; scilicet haec verba laudata sunt, ut et ἀσύνδετα et coniuncta orationis membra exemplis illustrentur. || 32. Serv. ad Aen. II, 157. || 33. Id. ad IX, 412. || 34. Philarg. ad Ge. IV, 293. || 35. Schol. Cruq. ad Hor. Sat. II, 2. || 36. Serv. ad Aen. I, 299. || 37. Id. ad I, 307. || 38. Id. ad I, 421. || 39. Id. ad Eclog. V, 5. Arus. s. v. *successit* p. 260. L. I. || 40. Serv. ad Aen. XII, 425. || 41. Id. ad Ge. I, 3. || 42. Id. ad Aen. III, 265. || 43. Id. ad III, 516. || 44. Id. ad Eclog. VIII, 4. laudatur Histor. VI. || 45. Diom. p. 224. p. 397. ed. Putsch. cf. Sal. Iug. 38. *ipse quasi vitabundus per saltuosa loca exercitum ductare.* || 46. Lact. ad Stat. Theb. III, 16. || 47. Id. ad eund. V, 384. || 48. Prob. Cath. p. 1476. || 49. Pomp. Comm. A. D. p. 395. ed. Lind. || 50. Prisc. de XII. vers. Aen. c. 13. p. 152. ed. Kr. falso haec ex Catilinario laudantur. || 51. Don. ad Hecyr. III, 3, 18. locus corruptus, fortasse ex Adherbalis oratione petitus, quae est Iug. 14. || 52. Serv. ad Aen. VIII, 557. || 53. Char. p. 133. Diom. p. 323. cf. Catil. c. 61. || 54. Don. ad Aen. I, 37. Serv. ad IV, 316. locus corruptus; *ni—in* est e coniectura. || 55. Prob. Cath. p. 1450. || 56. Id. p. 1462. ||

57. Cledon. p. 1993. || 58. Serv. ad Aen. V, 626. || 59. Id. ad II, 433. || 60. Id. ad III, 104. || 61. Id. ad Ge. I, 43. Aen. I, 430. || 62. Id. ad Ge. III, 481. || 63. Intt. Virg. a Maio editi p. 43. || 64. Don. ad Ter. Eun. IV, 7, 1. cf. Iug. c. 58. || 65. Serv. ad Aen. VIII, 653. || 66. Id. ad Aen. XI, 165. || 67. Cledon. p. 1934. locus corruptus, cui nisi novis libris mss. inspectis, vix ullam probabilem adhibeas medelam. *l. Licinia fraudi* coniectura. cf. Kritz. 273. || 68. Id. p. 1898. || 69. Serv. in sec. Arte Don. p. 18. || 70. laudatur vulgo Serv. in Ge. III, 481. sed ibi similia quidem, sed non eadem verba leguntur, ita ut certa huius loci auctoritas adhuc desideretur. || 71. Arus. s. v. *propter* p. 255. || 72. Id. s. v. *potit.* p. 251. hi duo loci falso ex Iugurtha laudantur. || 73. Serv. ad Aen. V, 408. || 74. Id. ad Eclog. II, 17. et VII, 41. hoc fragmentum fortasse ex Iugurtha excerptum c. 106. *virtuti suorum satis credere.* || 75. Senecae Suasor lib. VII. p. 41. ed. Bipont. || 76. Schol. Gronov. ad Cic. or. pro leg. Manil. 10, 28. p. 441 Or. || 77. Schol. Lucani VII, 267. ex coniectura Rothii: nam in uno codice *modico*, in altero *immodico* scriptum, pro *clementi* legitur *et eleganti* sive *elegantum*, sed fortasse rectius *is modico quoque et eleganti imp. p. f.* || 78. Schol. Lucan. I, 175. prius *plus* excidit, supplevit Roth. || 79. Gramm. Incert. p. 359. ed. Otto. cf. Schol. Lucani I, 377. || 80. Quintil. IX, 3, 12. i. e. *ad videndum missos.* || 81. Id. l. l. || 82. Charis. Inst. Gramm. p. 76. || 83. Endl. Anecd. Inc. fragm. de nom. et pronom. p. 134. || 84. Probus a. m. §. 691. p. 373. ed. Endl. || 85. A. Gell. IV, 17, 6. || 86. Sen. Ep. 114. || 87. Steph. Byz. s. v. *Ἄζιλις.* || 88. Plutarch. Lucull. c. 11. || 89. Id. ib. c. 33.

Ceterum non est diffitendum, multos scriptorum locos Sallustianis fragmentis addi potuisse, si quidem omnia laudanda sunt, ubi scriptorem quendam Salustii vestigia pressisse probabile est. de Sardinia eiusque insulae antiquitatibus Salustium pluribus egisse iam ex iis, quae initio libri secundi citata sunt, exemplis satis manifestum est. cf. fr. II, 2. 3. et Isid. XIV, 6, quem apparet non modo iisdem fere verbis usum fuisse, sed etiam ordinem verborum retinuisse. ipsum etiam nomen *Ichnusam* apud Salustium scriptum fuisse, unius certe codicis auctoritate apud Solinum Polyh. c. 10. firmatur. ex quo editores et Luneburgensis et Parisinus haec verba pro Salustianis laudarunt: *mox Aristaeum regnando his proximum in urbe Carali, quam condiderat ipse, coniuncto populo utriusque sanguinis, seiuges usque ad se gentes ad unum morem coniugasse, imperium ex insolentia nihil aspernatas.* praeterea ex Isidoro l. l. addiderunt: *fontes habet Sardinia calidos, infirmis medelam praebentes, furibus caecitatem, si sacramento dato oculos aquae eius tetigerint.* quae cur potius pro Salustianis habenda sint, quam quae multo diligentius apud Solinum c. 10. scripta sunt, equidem non intelligo. praeterea verba poterant addi ex eodem Isidoro: *in ea neque serpens gignitur, neque lupus, sed solifuga tantum, animal exiguum, hominibus perniciosum.* quae ita supplet Solinus: *sed quod aliis locis serpens, hoc solifuga Sardis agris; animal perexiguum simileque araneis forma, solifuga dicta, quod solem fugiat. in metallis argentariis plurima est; nam solum illud argenti dives est; occultim reptat et per imprudentiam supersedentibus pestem facit.* itidem de insula Corsica multa ex Salustio expressa, quae apud Isidorum XIV, 6. leguntur et ad fragm. II, 4. 5. illustranda faciunt. Augustinum quoque, cum plurimum Salustio tribuerit, saepius quam eum auctorem laudet, verba eius expressisse nemo est qui nesciat; quibus quidem locis ea adnumeranda esse videntur quae III, 27. leguntur: *illo bello Mariano atque Syllano, exceptis his, qui foris in acie ceciderunt, in ipsa quoque urbe cadaveribus vici, plateae, fora, thea-*

tra, templa completa sunt; ut difficile iudicaretur, quando victores plus funerum ediderint, utrum prius ut vincerent, an postea quia vicissent: cum primum victoria Mariana, quando de exilio se ipse restituit, exceptis passim quaqua versum caedibus factis, caput Octavii consulis poneretur in rostris, Caesar et Fimbria in domibus trucidarentur suis, duo Crassi pater et filius in conspectu mutuo mactarentur, Bebius et Numitorius unco tracti sparsis visceribus interirent, Catulus hausto veneno se manibus inimicorum subtraheret, Merula, flamen Dialis, praecisis venis Iovi etiam suo sanguine litaret. in ipsius autem Marii oculis continuo feriebantur, quibus salutantibus dexteram porrigere noluisset.

Restat ut de Iulio Exsuperantio paucis dicam, cuius adieci libellum de bellis civilibus, ne quid deesset quod ad Salustium aliquo modo pertinere videretur. fuerunt qui eum initio quinti p. Chr. n. saeculi vixisse statuerent, quod Rutilius in Itinerario I, 213—16. (de quo loco cf. Zumptii Adnot. et Observat. §. XVI. et XIX.) hoc nomen commemoraverit. et sermo quidem si minus illius hominis dignitati, certe eius saeculi barbariae conveniens est, quem plebeium recte dixeris. ceterum auctor, etsi Salustium secutus esse dicitur et aliquoties eius verba et sententias repetivit, tamen historiarum libros in compendium redigere voluisse non videtur; nam multa addidit, quae ante id tempus gesta sunt, et plura etiam omisit, ita ut suspicio oriatur, libellum non integrum aetatem tulisse. quicquid id est, auctori non ita multum tribuendum est, quippe ex quo nihil cognoveris, quod non aliunde notum sit. grammaticus fuit haud dubie, qui nescio quo consilio pauca ex scriptoribus excerpsit et nonnulla de suo addidit, ut res apertior fieret. quam oscitanter omnia narrata sint, vel ex hoc manifestum fit, quod statim post bellum Cimbricum Mithridaticum gestum esse statuit et Sullam, antequam Marium urbe expelleret, Murenam legatum suum provinciae Valerianisque legionibus praefecisse dixerit etc., quae omnia ita sunt comparata, ut tali auctori et fidem et auctoritatem derogent.

G. SALUSTI CRISPI OPERA.

G. SALUSTI CRISPI

CATILINA.

1. Omnis homines, qui sese student praestare ceteris animalibus, summa ope niti decet, ne vitam silentio transeant veluti pecora, quae natura prona atque ventri oboedientia finxit. sed nostra omnis vis in animo et corpore sita est; animi imperio, corporis servitio magis utimur; alterum nobis cum dis, alterum cum beluis commune est. quo mihi rectius videtur ingeni quam virium opibus gloriam quaerere et, quoniam vita ipsa, qua fruimur, brevis est, memoriam nostri quam maxume longam efficere. nam divitiarum et formae gloria fluxa atque fragilis, virtus clara aeternaque habetur. sed diu magnum inter mortalis certamen fuit, vine corporis an virtute animi res militaris magis procederet. nam et prius quam incipias consulto, et ubi consulueris mature facto opus est. ita utrumque per se indigens, alterum alterius auxilio eget.

2. Igitur initio reges (nam in terris nomen imperi id primum fuit), divorsi pars ingenium, alii corpus exercebant; etiam tum vita hominum sine cupiditate agitabatur, sua quoique satis placebant. postea vero quam in Asia Cyrus, in Graecia Lacedaemonii et Athenienses coepere urbis, nationes subigere, lubidinem dominandi causam belli habere, maxumam gloriam in maxumo imperio putare, tum demum periculo atque negotiis compertum, in bello plurimum ingenium posse. quodsi regum atque imperatorum animi virtus in pace ita ut in bello valeret, aequabilius atque constantius sese res humanae haberent, neque aliud alio ferri, neque mutari ac misceri omnia cerneres. nam imperium facile his artibus retinetur, quibus initio partum est. verum ubi pro labore desidia, pro continentia et aequitate lubido atque superbia invasere, fortuna simul cum moribus inmutatur. ita imperium semper ad optumum quemque a minus bono transfertur. quae homines arant, navigant, aedificant, virtuti omnia parent. sed multi mortales dediti ventri atque somno, indocti atque inculti vitam sicuti peregrinantes transegere; quibus profecto contra

naturam corpus voluptati, anima oneri fuit. eorum ego vitam mortemque iuxta aestumo, quoniam de utraque siletur. verum enimvero is demum mihi vivere atque frui anima videtur, qui aliquo negotio intentus praeclari facinoris aut artis bonae famam quaerit. sed in magna copia rerum aliud alii natura iter ostendit.

3. Pulchrum est bene facere rei publicae; etiam bene dicere haud absurdum est; vel pace vel bello clarum fieri licet; et qui fecere et qui facta aliorum scripsere, multi laudantur. ac mihi quidem, tametsi haudquaquam par gloria sequitur scriptorem et actorem rerum, tamen in primis arduum videtur res gestas scribere; primum quod facta dictis exaequanda sunt, dehinc quia plerique, quae delicta reprehenderis, malivolentia et invidia dicta putant; ubi de magna virtute atque gloria bonorum memores, quae sibi quisque facilia factu putat, aequo animo accipit, supra ea veluti ficta pro falsis ducit. sed ego adulescentulus initio sicuti plerique [a] studio ad rem publicam latus sum, ibique mihi multa advorsa fuere. nam pro pudore, pro abstinentia, pro virtute audacia, largitio, avaritia vigebant. quae tametsi animus aspernabatur, insolens malarum artium, tamen inter tanta vitia inbecilla aetas ambitione corrupta tenebatur: ac me, quom ab reliquorum malis moribus dissentirem, nihilo minus honoris cupido eadem quae ceteros fama atque invidia vexabat.

4. Igitur ubi animus ex multis miseriis atque periculis requievit et mihi reliquam aetatem a re publica procul habendam decrevi, non fuit consilium socordia atque desidia bonum otium conterere, neque vero agrum colendo aut venando servilibus officiis intentum aetatem agere; sed a quo incepto studioque me ambitio mala detinuerat, eodem regressus statui res gestas populi Romani carptim, ut quaeque memoria digna videbantur, perscribere; eo magis, quod mihi a spe, metu, partibus rei publicae animus liber erat. igitur de Catilinae coniuratione quam verissume potero paucis absolvam: nam id facinus in primis ego memorabile existumo sceleris atque periculi novitate. de quoius hominis moribus pauca prius explananda sunt, quam initium narrandi faciam.

5. Lucius Catilina, nobili genere natus, fuit magna vi et animi et corporis, sed ingenio malo pravoque. huic ab adulescentia bella intestina, caedes, rapinae, discordia civilis grata fuere, ibique iuventutem suam exercuit. corpus patiens inediae, algoris, vigiliae, supra quam cuiquam

credibile est. animus audax, subdolus, varius, quoius rei libet simulator ac dissimulator; alieni appetens, sui profusus, ardens in cupiditatibus; satis eloquentiae, sapientiae parum. vastus animus inmoderata, incredibilia, nimis alta semper cupiebat. hunc post dominationem Luci Sullae lubido maxuma invaserat rei publicae capiundae, neque id quibus modis adsequeretur, dum sibi regnum pararet, quidquam pensi habebat. agitabatur magis magisque in dies animus ferox inopia rei familiaris et conscientia scelerum, quae utraque his artibus auxerat, quas supra memoravi. incitabant praeterea corrupti civitatis mores, quos pessuma ac divorsa inter se mala, luxuria atque avaritia, vexabant. res ipsa hortari videtur, quoniam de moribus civitatis tempus admonuit, supra repetere ac paucis instituta maiorum domi militiaeque, quomodo rem publicam habuerint quantamque reliquerint, et ut paulatim inmutata ex pulcherruma pessuma ac flagitiosissuma facta sit, disserere.

6. Urbem Romam, sicuti ego accepi, condidere atque habuere initio Troiani, qui Aenea duce profugi sedibus incertis vagabantur, cumque his Aborigines, genus hominum agreste, sine legibus, sine imperio, liberum atque solutum. hi postquam in una moenia convenere, dispari genere, dissimili lingua, alius alio more viventes, incredibile memoratu est quam facile coaluerint. sed postquam res eorum civibus, moribus, agris aucta, satis prospera satisque pollens videbatur, sicuti pleraque mortalium habentur, invidia ex opulentia orta est. igitur reges populique finitumi bello temptare, pauci ex amicis auxilio esse; nam ceteri metu perculsi a periculis aberant. at Romani domi militiaeque intenti festinare, parare, alius alium hortari, hostibus obviam ire, libertatem, patriam parentesque armis tegere. post, ubi pericula virtute propulerant, sociis atque amicis auxilia portabant, magisque dandis quam accipiundis beneficiis amicitias parabant. imperium legitumum, nomen imperi regium habebant; delecti, quibus corpus annis infirmum, ingenium sapientia validum erat, rei publicae consultabant; hi vel aetate vel curae similitudine patres adpellabantur. post, ubi regium imperium, quod initio conservandae libertatis atque augendae rei publicae fuerat, in superbiam dominationemque se convortit, inmutato more annua imperia binosque imperatores sibi fecere; eo modo minume posse putabant per licentiam insolescere animum humanum.

7. Sed ea tempestate coepere se quisque magis extollere magisque ingenium in promptu habere. nam regibus boni quam mali suspectiores sunt, semperque his aliena virtus formidolosa est. sed civitas incredibile memoratu est adepta libertate quantum brevi creverit; tanta cupido gloriae incesserat. iam primum iuventus, simul ac belli patiens erat, in castris per laborem usu militiam discebat, magisque in decoris armis et militaribus equis quam in scortis atque conviviis lubidinem habebant. igitur talibus viris non labor insolitus, non locus ullus asper aut arduus erat, non armatus hostis formidolosus; virtus omnia domuerat. sed gloriae maxumum certamen inter ipsos erat: sic se quisque hostem ferire, murum adscendere, conspici, dum tale facinus faceret, properabat; eas divitias, eam bonam famam magnamque nobilitatem putabant; laudis avidi, pecuniae liberales erant; gloriam ingentem, divitias honestas volebant. memorare possem, quibus in locis maxumas hostium copias populus Romanus parva manu fuderit, quas urbis natura munitas pugnando ceperit, ni ea res longius nos ab incepto traheret.

8. Sed profecto fortuna in omni re dominatur; ea res cunctas ex lubidine magis quam ex vero celebrat obscuratque. Atheniensium res gestae, sicuti ego aestumo, satis amplae magnificaeque fuere, verum aliquanto minores tamen quam fama feruntur. sed quia provenere ibi scriptorum magna ingenia, per terrarum orbem Atheniensium facta pro maxumis celebrantur. ita eorum, qui ea fecere, virtus tanta habetur, quantum ea verbis potuere extollere praeclara ingenia. at populo Romano nunquam ea copia fuit, quia prudentissumus quisque maxume negotiosus erat; ingenium nemo sine corpore exercebat; optumus quisque facere quam dicere, sua ab aliis benefacta laudari quam ipse aliorum narrare malebat.

9. Igitur domi militiaeque boni mores colebantur; concordia maxuma, minuma avaritia erat; ius bonumque apud eos non legibus magis quam natura valebat. iurgia, discordias, simultates cum hostibus exercebant, cives cum civibus de virtute certabant; in suppliciis deorum magnifici, domi parci, in amicos fideles erant. duabus his artibus, audacia in bello, ubi pax evenerat, aequitate seque remque publicam curabant. quarum rerum ego maxuma documenta haec habeo, quod in bello saepius vindicatum est in eos, qui contra imperium in hostem pugnaverant, quique tardius revocati proelio excesserant, quam qui signa

relinquere aut pulsi loco cedere ausi erant; in pace vero, quod beneficiis quam metu imperium agitabant, et accepta iniuria ignoscere quam persequi malebant.

10. Sed ubi labore atque iustitia res publica crevit, reges magni bello domiti, nationes ferae et populi ingentes vi subacti, Karthago, aemula imperi Romani, ab stirpe interiit, cuncta maria terraeque patebant, saevire fortuna ac miscere omnia coepit. qui labores, pericula, dubias atque asperas res facile toleraverant, his otium divitiaeque optandae aliis oneri miseriaeque fuere. igitur primo pecuniae, deinde imperi cupido crevit; ea quasi materies omnium malorum fuere. namque avaritia fidem, probitatem ceterasque artis bonas subvortit; pro his superbiam, crudelitatem, deos neglegere, omnia venalia habere edocuit. ambitio multos mortalis falsos fieri subegit, aliud clausum in pectore, aliud in lingua promptum habere, amicitias inimicitiasque non ex re, sed ex commodo aestumare, magisque voltum quam ingenium bonum habere. haec primo paulatim crescere, interdum vindicari; post, ubi contagio quasi pestilentia invasit, civitas inmutata, imperium ex iustissumo atque optumo crudele intolerandumque factum.

11. Sed primo magis ambitio quam avaritia animos hominum exercebat, quod tamen vitium propius virtutem erat. nam gloriam, honorem, imperium bonus et ignavus aeque sibi exoptant; sed ille vera via nititur, huic quia bonae artes desunt, dolis atque fallaciis contendit. avaritia pecuniae studium habet, quam nemo sapiens concupivit; ea quasi venenis malis inbuta corpus animumque virilem effeminat, semper infinita, insatiabilis est, neque copia neque inopia minuitur. sed postquam L. Sulla, armis recepta re publica, bonis initiis malos eventus habuit, rapere omnes, trahere, domum alius, alius agros cupere, neque modum neque modestiam victores habere, foeda crudeliaque in civis facinora facere. huc accedebat, quod L. Sulla exercitum, quem in Asia ductaverat, quo sibi fidum faceret, contra morem maiorum luxuriose nimisque liberaliter habuerat; loca amoena, voluptaria facile in otio ferocis militum animos molliverant. ibi primum insuevit exercitus populi Romani amare, potare, signa, tabulas pictas, vasa caelata mirari, ea privatim ac publice rapere, delubra spoliare, sacra profanaque omnia polluere. igitur hi milites, postquam victoriam adepti sunt, nihil reliqui victis fecere. quippe secundae res sapientium ani-

mos fatigant; ne illi corruptis moribus victoriae temperarent.

12. Postquam divitiae honori esse coepere et eas gloria, imperium, potentia sequebatur, hebescere virtus, paupertas probro haberi, innocentia pro malivolentia duci coepit. igitur ex divitiis iuventutem luxuria atque avaritia cum superbia invasere; rapere, consumere, sua parvi pendere, aliena cupere, pudorem, pudicitiam, divina atque humana promiscua, nihil pensi neque moderati habere. operae pretium est, quom domos atque villas cognoveris in urbium modum exaedificatas, visere templa deorum, quae nostri maiores, religiosissumi mortales, fecere. verum illi delubra deorum pietate, domos suas gloria decorabant, neque victis quidquam praeter iniuriae licentiam eripiebant. at hi contra ignavissumi homines per summum scelus omnia ea sociis adimere, quae fortissumi viri victores reliquerant; proinde quasi iniuriam facere id demum esset imperio uti.

13. Nam quid ea memorem, quae nisi his qui videre nemini credibilia sunt, a privatis conpluribus subvorsos montis, maria constructa esse. quibus mihi videntur ludibrio fuisse divitiae; quippe quas honeste habere licebat, abuti per turpitudinem properabant. sed lubido stupri, ganeae ceterique cultus non minor incesserat; viri muliebria pati, mulieres pudicitiam in propatulo habere; vescendi causa terraque marique omnia exquirere, dormire prius quam somni cupido esset, non famem aut sitim neque frigus neque lassitudinem opperiri, sed ea omnia luxu antecapere. haec iuventutem, ubi familiares opes defecerant, ad facinora accendebant. animus inbutus malis artibus haud facile lubidinibus carebat; eo profusius modis omnibus quaestui atque sumptui deditus erat.

14. In tanta [itaque] tamque corrupta civitate Catilina, id quod factu facillumum erat, omnium flagitiorum atque facinorum circum se tamquam stipatorum catervas habebat. nam quicunque inpudicus, adulter, ganeo manu, ventre, pene bona patria laceraverat, quique alienum aes grande conflaverat, quo flagitium aut facinus redimeret, praeterea omnes undique parricidae, sacrilegi, convicti iudiciis aut pro factis iudicium timentes, ad hoc quos manus atque lingua periurio aut sanguine civili alebat, postremo omnes, quos flagitium, egestas, conscius animus exagitabat, hi Catilinae proxumi familiaresque erant. quodsi quis etiam a culpa vacuus in amicitiam eius inciderat, cotidiano usu

atque inlecebris facile par similisque ceteris efficiebatur. sed maxume adulescentium familiaritates adpetebat; eorum animi molles aetate et fluxi dolis haud difficulter capiebantur. nam ut quoiusque studium ex aetate flagrabat, aliis scorta praebere, aliis canes atque equos mercari, postremo neque sumptui neque modestiae suae parcere, dum illos obnoxios fidosque sibi faceret. scio fuisse nonnullos qui ita existumarent, iuventutem, quae domum Catilinae frequentabat, parum honeste pudicitiam habuisse; sed ex aliis rebus magis quam quod quoiquam id compertum foret, haec fama valebat.

15. Iam primum adulescens Catilina multa nefanda stupra fecerat, cum virgine nobili, cum sacerdote Vestae, alia huiuscemodi contra ius fasque. postremo captus amore Aureliae Orestillae, quoius praeter formam nihil unquam bonus laudavit, quod ea nubere illi dubitabat, timens privignum adulta aetate, pro certo creditur necato filio vacuam domum scelestis nuptiis fecisse. quae quidem res mihi inprimis videtur causa fuisse facinoris maturandi. namque animus inpurus, dis hominibusque infestus, neque vigiliis neque quietibus sedari poterat; ita conscientia mentem excitam vastabat. igitur color ei exsanguis, foedi oculi, citus modo, modo tardus incessus; prorsus in facie voltuque vecordia inerat.

16. Sed iuventutem, quam, ut supra diximus, inlexerat, multis modis mala facinora edocebat. ex illis testes signatoresque falsos commodare; fidem, fortunas, pericula vilia habere, post, ubi eorum famam atque pudorem adtriverat, maiora alia imperabat; si causa peccandi in praesens minus suppetebat, nihilo minus insontis sicuti sontis circumvenire, iugulare; scilicet, ne per otium torpescerent manus aut animus, gratuito potius malus atque crudelis erat. his amicis sociisque confisus Catilina, simul quod aes alienum per omnis terras ingens erat, et quod plerique Sullani milites, largius suo usi, rapinarum et victoriae veteris memores civile bellum exoptabant, opprimundae rei publicae consilium cepit. in Italia nullus exercitus; Gn. Pompeius in extremis terris bellum gerebat; ipsi consulatum petenti magna spes; senatus nihil sane intentus; tutae tranquillaeque res omnes; sed ea prorsus opportuna Catilinae.

17. Igitur circiter kalendas Iunias, L. Caesare et G. Figulo consulibus, primo singulos adpellare, hortari alios, alios temptare; opes suas, inparatam rem publicam, magna

praemia coniurationis docere. ubi satis explorata sunt quae voluit, in unum omnis convocat, quibus maxuma necessitudo et plurimum audaciae inerat. eo convenere senatorii ordinis P. Lentulus Sura, P. Autronius, L. Cassius Longinus, G. Cethegus, P. et Servius Sullae, Servi filii, L. Vargunteius, Q. Annius, M. Porcius Laeca, L. Bestia, Q. Curius; praeterea ex equestri ordine M. Fulvius Nobilior, L. Statilius, P. Gabinius Capito, G. Cornelius; ad hoc multi ex coloniis et municipiis, domi nobiles. erant praeterea conplures paulo occultius consili huiusce participes nobiles, quos magis dominationis spes hortabatur quam inopia aut aliqua necessitudo. ceterum iuventus pleraque, sed maxume nobilium, Catilinae inceptis favebat; quibus in otio vel magnifice vel molliter vivere copia erat, incerta pro certis, bellum quam pacem malebant. fuere item ea tempestate qui crederent M. Licinium Crassum non ignarum eius consili fuisse; quia Gn. Pompeius invisus ipsi magnum exercitum ductabat, quoiusvis opes voluisse contra illius potentiam crescere, simul confisum, si coniuratio valuisset, facile apud illos principem se fore.

18. Sed antea item coniuravere pauci contra rem publicam, in quibus Catilina fuit; de qua quam verissume potero, dicam. L. Tullo et M'. Lepido consulibus, P. Autronius et P. Sulla designati consules, legibus ambitus interrogati poenas dederant. post paulo Catilina, pecuniarum repetundarum reus, prohibitus erat consulatum petere, quod intra legitumos dies profiteri nequiverit. erat eodem tempore Gn. Piso, adulescens nobilis, summae audaciae, egens, factiosus, quem ad perturbandam rem publicam inopia atque mali mores stimulabant. cum hoc Catilina et Autronius circiter nonas Decembris consilio communicato parabant in Capitolio kalendis Ianuariis L. Cottam et L. Torquatum consules interficere, ipsi fascibus conreptis Pisonem cum exercitu ad obtinendas duas Hispanias mittere. ea re cognita, rursus in nonas Februarias consilium caedis transtulerant. iam tum non consulibus modo, sed plerisque senatoribus perniciem machinabantur. quodni Catilina maturasset pro curia signum sociis dare, eo die post conditam urbem Romam pessumum facinus patratum foret. quia nondum frequentes armati convenerant, ea res consilium diremit.

19. Postea Piso in citeriorem Hispaniam quaestor pro praetore missus est, adnitente Crasso, quod eum infestum inimicum Gn. Pompeio cognoverat. neque tamen senatus

provinciam invitus dederat; quippe foedum hominem a re publica procul esse volebat; simul quia boni conplures praesidium in eo putabant, et iam tum potentia Pompei formidolosa erat. sed is Piso in provincia ab equitibus Hispanis, quos in exercitu ductabat, iter faciens occisus est. sunt qui ita dicunt, imperia eius iniusta, superba, crudelia barbaros nequivisse pati; alii autem equites illos Gn. Pompei veteres fidosque clientis voluntate eius Pisonem adgressos; nunquam Hispanos praeterea tale facinus fecisse, sed imperia saeva multa ante perpessos. nos eam rem in medio relinquemus. de superiore coniuratione satis dictum.

20. Catilina, ubi eos, quos paulo ante memoravi, convenisse videt, tametsi cum singulis multa saepe egerat, tamen in rem fore credens universos adpellare et cohortari, in abditam partem aedium secessit, atque ibi, omnibus arbitris procul amotis, orationem huiuscemodi habuit. „Ni virtus fidesque vostra spectata mihi forent, nequiquam oportuna res cecidisset; spes magna, dominatio in manibus frustra fuissent. neque ego per ignaviam aut vana ingenia incerta pro certis captarem. sed quia multis et magnis tempestatibus vos cognovi fortis fidosque mihi, eo animus ausus est maxumum atque pulcherrumum facinus incipere, simul quia vobis eadem quae mihi bona malaque esse intellexi; nam idem velle atque idem nolle, ea demum firma amicitia est. sed ego quae mente agitavi omnes iam antea divorsi audistis. ceterum mihi in dies magis animus accenditur, quom considero, quae condicio vitae futura sit, nisi nosmet ipsi vindicamus in libertatem. nam postquam res publica in paucorum potentium ius atque dicionem concessit, semper illis reges, tetrarchae vectigales esse, populi, nationes stipendia pendere; ceteri omnes, strenui, boni, nobiles atque ignobiles volgus fuimus sine gratia, sine auctoritate, iis obnoxii, quibus, si res publica valeret, formidini essemus. itaque omnis gratia, potentia, honos, divitiae apud illos sunt, aut ubi illi volunt; nobis reliquere pericula, repulsas, iudicia, egestatem. quae quousque tandem patiemini fortissumi viri? nonne emori per virtutem praestat quam vitam miseram atque inhonestam, ubi alienae superbiae ludibrio fueris, per dedecus amittere? verum enimvero pro deum atque hominum fidem victoria in manu vobis est, viget aetas, animus valet; contra illis annis atque divitiis omnia consenuerunt. tantummodo incepto opus est; cetera res expediet. etenim quis

mortalium, quoi virile ingenium est, tolerare potest, illis divitias superare, quas profundant in extruendo mari et montibus coaequandis, nobis rem familiarem etiam ad necessaria deesse? illos binas aut amplius domos continuare, nobis larem familiarem nusquam ullum esse? quom tabulas, signa, toreumata emunt, nova diruunt, alia aedificant, postremo omnibus modis pecuniam trahunt vexant, tamen summa lubidine divitias suas vincere nequeunt. at nobis est domi inopia, foris aes alienum, mala res, spes multo asperior; denique quid reliqui habemus praeter miseram animam? quin igitur expergiscimini? en illa, illa, quam saepe optastis, libertas, praeterea divitiae, decus, gloria in oculis sita sunt. fortuna omnia ea victoribus praemia posuit. res, tempus, pericula, egestas, belli spolia magnifica magis quam oratio mea vos hortantur. vel imperatore vel milite me utemini; neque animus neque corpus a vobis aberit. haec ipsa, ut spero, vobiscum una consul agam, nisi forte me animus fallit, et vos servire magis quam imperare parati estis."

21. Postquam accepere ea homines, quibus mala abunde omnia erant, sed neque res neque spes bona ulla, tametsi illis quieta movere magna merces videbatur, tamen postulavere plerique, uti proponeret, quae condicio belli foret, quae praemia armis peterent, quid ubique opis aut spei haberent. tum Catilina polliceri tabulas novas, proscriptionem locupletium, magistratus, sacerdotia, rapinas, alia omnia, quae bellum atque lubido victorum fert. praeterea esse in Hispania citeriore Pisonem, in Mauretania cum exercitu P. Sittium Nucerinum, consili sui participes; petere consulatum G. Antonium, quem sibi collegam fore speraret, hominem et familiarem et omnibus necessitudinibus circumventum; cum eo se consulem initium agundi facturum. ad hoc maledictis increpabat omnis bonos, suorum unum quemque nominans laudare; admonebat alium egestatis, alium cupiditatis suae, compluris periculi aut ignominiae, multos victoriae Sullanae, quibus ea praedae fuerat. postquam omnium animos alacris videt, cohortatus, ut petitionem suam curae haberent, conventum dimisit.

22. Fuere ea tempestate qui dicerent, Catilinam, oratione habita, quom ad iusiurandum popularis sceleris sui adiceret, humani corporis sanguinem vino permixtum in pateris circumtulisse; inde quom post execrationem omnes degustavissent, sicuti in sollemnibus sacris fieri consuevit,

aperuisse consilium suum, atque eo dictitare fecisse, quo inter se magis fidi forent, alius alii tanti facinoris conscii. nonnulli ficta et haec et multa praeterea existumabant ab iis, qui Ciceronis invidiam, quae postea orta est, leniri credebant atrocitate sceleris eorum, qui poenas dederant. nobis ea res pro magnitudine parum comperta est.

23. Sed in ea coniuratione fuit Q. Curius, natus haud obscuro loco, flagitiis atque facinoribus coopertus, quem censores senatu probri gratia moverant. huic homini non minor vanitas inerat quam audacia; neque reticere, quae audierat, neque suamet ipse scelera occultare, prorsus neque dicere neque facere quidquam pensi habebat. erat ei cum Fulvia, muliere nobili, stupri vetus consuetudo; quoi quom minus gratus esset, quia inopia minus largiri poterat, repente glorians maria montisque polliceri coepit et minari interdum ferro, ni sibi obnoxia foret, postremo agitare ferocius quam solitus erat. at Fulvia, insolentiae Curi causa cognita, tale periculum rei publicae haud occultum habuit, sed sublato auctore de Catilinae coniuratione quae quoque modo audierat compluribus narravit. ea res in primis studia hominum accendit ad consulatum mandandum M. Tullio Ciceroni. namque antea pleraque nobilitas invidia aestuabat, et quasi pollui consulatum credebant, si eum quamvis egregius homo novus adeptus foret. sed ubi periculum advenit, invidia atque superbia post fuere.

24. Igitur comitiis habitis consules declarantur M. Tullius et G. Antonius, quod factum primo popularis coniurationis concusserat. neque tamen Catilinae furor minuebatur, sed in dies plura agitare, arma per Italiam locis oportunis parare, pecuniam sua aut amicorum fide sumptam mutuam Faesulas ad Manlium quendam portare, qui postea princeps fuit belli faciundi. ea tempestate plurimos quoiusque generis homines adscivisse sibi dicitur, mulieres etiam aliquot, quae primo ingentis sumptus stupro corporis toleraverant, post ubi aetas tantummodo quaestui neque luxuriae modum fecerat, aes alienum grande conflaverant. per eas se Catilina credebat posse servitia urbana sollicitare, urbem incendere, viros earum vel adiungere sibi vel interficere.

25. Sed in his erat Sempronia, quae multa saepe virilis audaciae facinora conmiserat. haec mulier genere atque forma, praeterea viro, liberis satis fortunata fuit; litteris Graecis et Latinis docta, psallere et saltare elegantius, quam necesse est probae, multa alia, quae instrumenta

luxuriae sunt. sed ei cariora semper omnia quam decus atque pudicitia fuit; pecuniae an famae minus parceret, haud facile discerneres; lubidine sic accensa, ut saepius peteret viros quam peteretur. sed ea saepe antehac fidem prodiderat, creditum abiuraverat, caedis conscia fuerat, luxuria atque inopia praeceps abierat. verum ingenium eius haud absurdum; posse versus facere, iocum movere, sermone uti vel modesto vel molli vel procaci; prorsus multae facetiae multusque lepos inerat.

26. His rebus comparatis Catilina nihilo minus in proxumum annum consulatum petebat, sperans, si designatus foret, facile se ex voluntate Antonio usurum. neque interea quietus erat, sed omnibus modis insidias parabat Ciceroni. neque illi tamen ad cavendum dolus aut astutiae deerant. namque a principio consulatus sui multa pollicendo per Fulviam effecerat, ut Q. Curius, de quo paulo ante memoravi, consilia Catilinae sibi proderet. ad hoc collegam suum Antonium pactione provinciae perpulerat, ne contra rem publicam sentiret; circum se praesidia amicorum atque clientium occulte habebat. postquam dies comitiorum venit, et Catilinae neque petitio neque insidiae, quas consuli fecerat, prospere [con]cessere, constituit bellum facere et extrema omnia experiri, quoniam quae occulte temptaverat aspera foedaque evenerant.

27. Igitur G. Manlium Faesulas atque in eam partem Etruriae, Septimium quendam Camertem in agrum Picenum, G. Iulium in Apuliam dimisit; praeterea alium alio, quem ubique oportunum sibi fore credebat. interea Romae multa simul moliri, consuli insidias tendere, parare incendia, oportuna loca armatis hominibus obsidere, ipse cum telo esse, item alios iubere, hortari, uti semper intenti paratique essent, dies noctisque festinare, vigilare, neque insomniis neque labore fatigari. postremo ubi multa agitanti nihil procedit, rursus intempesta nocte coniurationis principes convocat per M. Porcium Laecam, ibique multa de ignavia eorum questus, docet se Manlium praemisisse ad eam multitudinem, quam ad capiunda arma paraverat, item alios in alia loca oportuna, qui initium belli facerent, seque ad exercitum proficisci cupere, si prius Ciceronem oppressisset; eum suis consiliis multum obficere.

28. Igitur perterritis ac dubitantibus ceteris, G. Cornelius eques Romanus operam suam pollicitus, et cum eo L. Vargunteius senator constituere ea nocte paulo post cum armatis hominibus sicuti salutatum introire ad Cice-

ronem ac de inproviso domi suae inparatum confodere. Curius ubi intellegit, quantum periculum consuli inpendeat, propere per Fulviam Ciceroni dolum, qui parabatur, enuntiat. ita illi ianua prohibiti tantum facinus frustra susceperant. interea Manlius in Etruria plebem sollicitare, egestate simul ac dolore iniuriae novarum rerum cupidam, quod Sullae dominatione agros bonaque omnia amiserat, praeterea latrones quoiusque generis, quorum in ea regione magna copia erat, nonnullos ex Sullanis coloniis, quibus lubido atque luxuria ex magnis rapinis nihil reliqui fecerant.

29. Ea quom Ciceroni nuntiarentur, ancipiti malo permotus, quod neque urbem ab insidiis privato consilio longius tueri poterat, neque exercitus Manli quantus aut quo consilio foret satis compertum habebat, rem ad senatum refert, iam antea volgi rumoribus exagitatam. itaque, quod plerumque in atroci negotio solet, senatus decrevit, darent operam consules, ne quid res publica detrimenti caperet. ea potestas per senatum more Romano magistratui maxuma permittitur, exercitum parare, bellum gerere, coercere omnibus modis socios atque civis, domi militiaeque imperium atque iudicium summum habere; aliter sine populi iussu nulli earum rerum consuli ius est.

30. Post paucos dies L. Saenius senator in senatu litteras recitavit, quas Faesulis adlatas sibi dicebat, in quibus scriptum erat, G. Manlium arma cepisse cum magna multitudine ante diem VI. kalendas Novembris. simul, id quod in tali re solet, alii portenta atque prodigia nuntiabant, alii conventus fieri, arma portari, Capuae atque in Apulia servile bellum moveri. igitur senati decreto Q. Marcius Rex Faesulas, Q. Metellus Creticus in Apuliam circumque ea loca missi; hi utrique ad urbem imperatores erant, inpediti ne triumpharent calumnia paucorum, quibus omnia honesta atque inhonesta vendere mos erat. sed praetores Q. Pompeius Rufus Capuam, Q. Metellus Celer in agrum Picenum; hisque permissum, uti pro tempore atque periculo exercitum compararent. ad hoc, si quis indicavisset de coniuratione, quae contra rem publicam facta erat, praemium servo libertatem et sestertia centum, libero inpunitatem eius rei et sestertia ducenta; itemque decrevere, uti gladiatoriae familiae Capuam et in cetera municipia distribuerentur pro quoiusque opibus, Romae per totam urbem vigiliae haberentur, iisque minores magistratus praeessent.

31. Quibus rebus permota civitas atque inmutata urbis

facies erat; ex summa laetitia atque lascivia, quae diuturna quies pepererat, repente omnis tristitia invasit; festinare, trepidare, neque loco neque homini quoiquam satis credere, neque bellum gerere, neque pacem habere, suo quisque metu pericula metiri. ad hoc mulieres, quibus rei publicae magnitudine belli timor insolitus incesserat, adflictare sese, manus supplices ad caelum tendere, miserari parvos liberos, rogitare, omnia pavere, superbia atque deliciis omissis sibi patriaeque diffidere. at Catilinae crudelis animus eadem illa movebat, tametsi praesidia parabantur et ipse lege Plautia interrogatus erat ab L. Paullo. postremo dissimulandi causa aut sui expurgandi, sicuti iurgio lacessitus foret, in senatum venit. tum M. Tullius consul, sive praesentiam eius timens sive ira conmotus, orationem habuit luculentam atque utilem rei publicae, quam postea scriptam edidit. sed ubi ille adsedit, Catilina, ut erat paratus ad dissimulanda omnia, demisso voltu, voce supplici postulare, „Patres conscripti ne quid de se temere crederent; ea familia ortum, ita se ab adulescentia vitam instituisse, ut omnia bona in spe haberet; ne aestumarent, sibi, patricio homini, quoius ipsius atque maiorum plurima beneficia in plebem Romanam essent, perdita re publica opus esse, quom eam servaret M. Tullius, inquilinus civis urbis Romae.“ ad hoc maledicta alia quom adderet, obstrepere omnes, hostem atque parricidam vocare. tum ille furibundus: „Quoniam quidem circumventus“ inquit „ab inimicis praeceps agor, incendium meum ruina extinguam.“

32. Dein se ex curia domum proripuit; ibi multa ipse secum volvens, quod neque insidiae consuli procedebant et ab incendio intellegebat urbem vigiliis munitam, optumum factu credens exercitum augere ac prius quam legiones scriberentur, multa antecapere, quae bello usui forent, nocte intempesta cum paucis in Manliana castra profectus est. sed Cethego atque Lentulo ceterisque, quorum cognoverat promptam audaciam, mandat, quibus rebus possent opes factionis confirment, insidias consuli maturent, caedem, incendia aliaque belli facinora parent; sese propediem cum magno exercitu ad urbem accessurum. dum haec Romae geruntur, G. Manlius ex suo numero legatos ad Marcium Regem mittit cum mandatis huiuscemodi.

33. „Deos hominesque testamur, imperator, nos arma neque contra patriam cepisse, neque quo periculum aliis faceremus, sed uti corpora nostra ab iniuria tuta forent, qui miseri, egentes, violentia atque crudelitate feneratorum

plerique patriae, sed omnes fama atque fortunis expertes sumus; neque quoiquam nostrum licuit more maiorum lege uti, neque amisso patrimonio liberum corpus habere, tanta saevitia feneratorum atque praetoris fuit. saepe maiores nostri miserti plebis Romanae, decretis suis inopiae eius opitulati sunt; ac novissume memoria nostra, propter magnitudinem aeris alieni, volentibus omnibus bonis, argentum aere [communi] solutum est. saepe ipsa plebes, aut dominandi studio permota, aut superbia magistratuum, armata a patribus secessit. at nos non imperium neque divitias petimus, quarum rerum causa bella atque certamina omnia inter mortalis sunt, sed libertatem, quam nemo bonus nisi cum anima simul amittit. te atque senatum obtestamur, consulatis miseris civibus, legis praesidium, quod iniquitas praetoris eripuit, restituatis; neve nobis eam necessitudinem inponatis, ut quaeramus, quonam modo maxume ulti sanguinem nostrum pereamus."

34. Ad haec Q. Marcius respondit: „Si quid ab senatu petere vellent, ab armis discedant, Romam supplices proficiscantur; ea mansuetudine atque misericordia senatum populumque Romanum semper fuisse, ut nemo unquam ab eo frustra auxilium petiverit." at Catilina ex itinere plerisque consularibus, praeterea optumo quoique, litteras mittit: „Se falsis criminibus circumventum, quoniam factioni inimicorum resistere nequiverit, fortunae cedere, Massiliam in exilium proficisci: non quo sibi tanti sceleris conscius esset, sed uti res publica quieta foret, neve ex sua contentione seditio oriretur." ab his longe divorsas litteras Q. Catulus in senatu recitavit, quas sibi nomine Catilinae redditas dicebat; earum exemplum infra scriptum est.

35. „L. Catilina Q. Catulo. Egregia tua fides re cognita, grata mihi magnis in meis periculis, fiduciam commendationi meae tribuit. quamobrem defensionem in novo consilio non statui parare, satisfactionem ex nulla conscientia de culpa proponere decrevi, quam mediusfidius veram licet cognoscas. iniuriis contumeliisque concitatus, quod fructu laboris industriaeque meae privatus statum dignitatis non obtinebam, publicam miserorum causam pro mea consuetudine suscepi, non quin aes alienum meis nominibus ex possessionibus solvere possim, quom et alienis nominibus liberalitas Orestillae suis filiaeque copiis persolveret; sed quod non dignos homines honore honestatos videbam, meque falsa suspicione alienatum

esse sentiebam. hoc nomine satis honestas pro meo casu spes reliquae dignitatis conservandae sum secutus. plura quom scribere vellem, nuntiatum est vim mihi parari. nunc Orestillam commendo tuaeque fidei trado: eam ab iniuria defendas per liberos tuos rogatus. haveto."

36. Sed ipse paucos dies commoratus apud G. Flaminium in agro Arretino, dum vicinitatem antea sollicitatam armis exornat, cum fascibus atque aliis imperi insignibus in castra ad Manlium contendit. haec ubi Romae comperta sunt, senatus Catilinam et Manlium hostis iudicat; ceterae multitudini diem statuit, ante quam sine fraude liceret ab armis discedere praeter rerum capitalium condemnatis. praeterea decernit, uti consules delectum habeant, Antonius cum exercitu Catilinam persequi maturet, Cicero urbi praesidio sit. ea tempestate mihi imperium populi Romani multo maxume miserabile visum est, quoi quom ad occasum ab ortu solis omnia domita armis parerent, domi otium atque divitiae, quae prima mortales putant, adfluerent, fuere tamen cives, qui seque remque publicam obstinatis animis perditum irent. namque duobus senati decretis ex tanta multitudine neque praemio inductus coniurationem patefecerat neque ex castris Catilinae quisquam omnium discesserat; tanta vis morbi ac veluti tabes plerosque civium animos invaserat.

37. Neque solum illis aliena mens erat, qui conscii coniurationis fuerant, sed omnino cuncta plebes novarum rerum studio Catilinae incepta probabat. id adeo more suo videbatur facere. nam semper in civitate, quibus opes nullae sunt, bonis invident, malos extollunt, vetera odere, nova exoptant, odio suarum rerum mutari omnia student, turba atque seditionibus sine cura aluntur; quoniam egestas facile habetur sine damno. sed urbana plebes, ea vero praeceps erat de multis causis. primum omnium, qui ubique probro atque petulantia maxume praestabant, item alii per dedecora patrimoniis amissis, postremo omnes, quos flagitium aut facinus domo expulerat, hi Romam sicut in sentinam confluxerant. deinde multi memores Sullanae victoriae, quod ex gregariis militibus alios senatores videbant, alios ita divites, ut regio victu atque cultu aetatem agerent, sibi quisque, si in armis foret, ex victoria talia sperabat. praeterea iuventus, quae in agris manuum mercede inopiam toleraverat, privatis atque publicis largitionibus excita urbanum otium ingrato labori praetulerat; eos atque alios omnis malum

publicum alebat. quo minus mirandum est homines egentis, malis moribus, maxuma spe, rei publicae iuxta ac sibi consuluisse. praeterea quorum victoria Sullae parentes proscripti, bona erepta, ius libertatis inminutum erat, haud sane alio animo belli eventum expectabant. ad hoc quicunque aliarum atque senatus partium erant, conturbari rem publicam quam minus valere ipsi malebant. id adeo malum multos post annos in civitatem revorterat.

38. Nam postquam Gn. Pompeio et M. Crasso consulibus tribunicia potestas restituta est, homines adulescentes, summam potestatem nacti, quibus aetas animusque ferox erat, coepere senatum criminando plebem exagitare, dein largiundo atque pollicitando magis incendere; ita ipsi clari potentesque fieri. contra eos summa ope nitebatur pleraque nobilitas senatus specie pro sua magnitudine. namque uti paucis verum absolvam, post illa tempora quicunque rem publicam agitavere, honestis nominibus, alii sicuti populi iura defenderent, pars quo senatus auctoritas maxuma foret, bonum publicum simulantes, pro sua quisque potentia certabant; neque illis modestia neque modus contentionis erat; utrique victoriam crudeliter exercebant.

39. Sed postquam Gn. Pompeius ad bellum maritumum atque Mithridaticum missus est, plebis opes inminutae, paucorum potentia crevit. hi magistratus, provincias, aliaque omnia tenere, ipsi innoxii, florentes, sine metu aetatem agere, ceterosque iudiciis terrere, quo plebem in magistratu placidius tractarent. sed ubi primum dubiis rebus novandi spes oblata est, vetus certamen animos eorum arrexit. quodsi primo proelio Catilina superior aut aequa manu discessisset, profecto magna clades atque calamitas rem publicam oppressisset; neque illis, qui victoriam adepti forent, diutius ea uti licuisset, quin defessis et exsanguibus ceteris qui plus posset imperium atque libertatem extorqueret. fuere tamen extra coniurationem complures, qui ad Catilinam initio profecti sunt; in his erat A. Fulvius, senatoris filius, quem retractum ex itinere parens necari iussit. isdem temporibus Romae Lentulus, sicuti Catilina praeceperat, quoscunque moribus aut fortuna novis rebus idoneos credebat, aut per se aut per alios sollicitabat, neque solum civis, sed quoiusque modi genus hominum, quod modo bello usui foret.

40. Igitur P. Umbreno cuidam negotium dat, uti legatos Allobrogum requirat eosque, si possit, inpellat ad

societatem belli, existumans publice privatimque aere alieno oppressos, praeterea, quod natura gens Gallica bellicosa esset, facile eos ad tale consilium adduci posse. Umbrenus, quod in Gallia negotiatus erat, plerisque principibus civitatium notus erat atque eos noverat; itaque sine mora, ubi primum legatos in foro conspexit, percunctatus pauca de statu civitatis, et quasi dolens eius casum, requirere coepit, quem exitum tantis malis sperarent. postquam videt illos queri de avaritia magistratuum, accusare senatum, quod in eo auxili nihil esset, miseriis suis remedium mortem expectare: „At ego“ inquit „vobis, si modo viri esse voltis, rationem ostendam, qua tanta ista mala effugiatis.“ haec ubi dixit, Allobroges in maxumam spem adducti Umbrenum orare, ut sui misereretur; nihil tam asperum neque tam difficile esse, quod non cupidissume facturi essent, dum ea res civitatem aere alieno liberaret. ille eos in domum D. Bruti perducit, quod foro propinqua erat neque aliena consili propter Semproniam; nam tum Brutus ab Roma aberat. praeterea Gabinium accersit, quo maior auctoritas sermoni inesset. eo praesente coniurationem aperit, nominat socios, praeterea multos quoiusque generis innoxios, quo legatis animus amplior esset; deinde eos pollicitos operam suam domum dimittit.

41. Sed Allobroges diu in incerto habuere, quidnam consili caperent. in altera parte erat aes alienum, studium belli, magna merces in spe victoriae, at in altera maiores opes, tuta consilia, pro incerta spe certa praemia. haec illis volventibus tandem vicit fortuna rei publicae. itaque Q. Fabio Sangae, quoius patrocinio civitas plurimum utebatur, rem omnem, uti cognoverant, aperiunt. Cicero, per Sangam consilio cognito, legatis praecepit, ut studium coniurationis vehementer simulent, ceteros adeant, bene polliceantur, dentque operam, uti eos quam maxume manifestos habeant.

42. Isdem fere temporibus in Gallia citeriore atque ulteriore, item in agro Piceno, Bruttio, Apulia motus erat. namque illi, quos ante Catilina dimiserat, inconsulte ac veluti per dementiam cuncta simul agebant; nocturnis conciliis, armorum atque telorum portationibus, festinando, agitando omnia, plus timoris quam periculi effecerant. ex eo numero conpluris Q. Metellus Celer praetor ex senatus consulto, causa cognita, in vincula coniecerat; item in citeriore Gallia G. Murena, qui ei provinciae legatus praeerat.

43. At Romae Lentulus cum ceteris, qui principes coniurationis erant, paratis, ut videbatur, magnis copiis, constituerat, uti quom Catilina in agrum Faesulanum cum exercitu venisset, L. Bestia tribunus plebis contione habita quereretur de actionibus Ciceronis, bellique gravissumi invidiam optumo consuli inponeret; eo signo proxuma nocte cetera multitudo coniurationis suum quisque negotium exequeretur. sed ea divisa hoc modo dicebantur: Statilius, Gabinius uti cum magna manu duodecim simul oportuna loca urbis incenderent, quo tumultu facilior aditus ad consulem ceterosque, quibus insidiae parabantur, fieret; Cethegus Ciceronis ianuam obsideret eumque vi adgrederetur, alius autem alium; sed filii familiarum, quorum ex nobilitate maxuma pars erat, parentes interficerent, simul caede et incendio perculsis omnibus, ad Catilinam erumperent. inter haec parata atque decreta Cethegus semper querebatur de ignavia sociorum; illos dubitando et dies prolatando magnas oportunitates conrumpere, facto, non consulto, in tali periculo opus esse, seque, si pauci adiuvarent, languentibus aliis, inpetum in curiam facturum. natura ferox, vehemens, manu promptus erat; maxumum bonum in celeritate putabat.

44. Sed Allobroges ex praecepto Ciceronis per Gabinium ceteros conveniunt; ab Lentulo, Cethego, Statilio, item Cassio postulant iusiurandum, quod signatum ad civis perferant; aliter haud facile eos ad tantum negotium inpelli posse. ceteri nihil suspicantes dant; Cassius semet eo brevi venturum pollicetur ac paulo ante legatos ex urbe proficiscitur. Lentulus cum his T. Volturcium quendam Crotoniensem mittit, ut Allobroges prius quam domum pergerent, cum Catilina data atque accepta fide societatem confirmarent. ipse Volturcio litteras ad Catilinam dat, quarum exemplum infra scriptum est. „Qui sim ex eo, quem ad te misi, cognosces. fac cogites, in quanta calamitate sis, et memineris te virum esse; consideres, quid tuae rationes postulent; auxilium petas ab omnibus, etiam ab infimis.“ ad hoc mandata verbis dat: „Quom ab senatu hostis iudicatus sit, quo consilio servitia repudiet? in urbe parata esse, quae iusserit; ne cunctetur ipse propius accedere.“

45. His rebus ita actis, constituta nocte, qua proficiscerentur, Cicero per legatos cuncta edoctus L. Valerio Flacco et G. Pomptino praetoribus imperat, ut in ponte Mulvio per insidias Allobrogum comitatus deprehendant;

rem omnem aperit, quoius gratia mittebantur, cetera, uti facto opus sit, ita agant, permittit. illi, homines militares, sine tumultu praesidiis conlocatis, sicuti praeceptum erat, occulte pontem obsidunt. postquam ad id loci legati cum Volturcio venerunt et simul utrimque clamor exortus est, Galli, cito cognito consilio, sine mora praetoribus se tradunt. Volturcius primo cohortatus ceteros gladio se a multitudine defendit, deinde ubi a legatis desertus est, multa prius de salute sua Pomptinum obtestatus, quod notus ei erat, postremo timidus ac vitae diffidens velut hostibus sese praetoribus dedit.

46. Quibus rebus confectis omnia propere per nuntios consuli declarantur. at illum ingens cura atque laetitia simul occupavere; nam laetabatur intellegens coniuratione patefacta civitatem periculis ereptam esse, porro autem anxius erat, dubitans, in maxumo scelere tantis civibus deprehensis, quid facto opus esset; poenam illorum sibi oneri, inpunitatem perdundae rei publicae fore credebat. igitur confirmato animo vocari ad sese iubet Lentulum, Cethegum, Statilium, Gabinium, item quendam Caeparium Terracinensem, qui in Apuliam ad concitanda servitia proficisci parabat. ceteri sine mora veniunt: Caeparius paulo ante domo egressus cognito indicio [ex urbe] profugerat. consul Lentulum, quod praetor erat, ipse manu tenens in senatum perducit; reliquos cum custodibus in aedem Concordiae venire iubet. eo senatum advocat, magnaque frequentia eius ordinis Volturcium cum legatis introducit, Flaccum praetorem scrinium cum litteris, quas a legatis acceperat, eodem adferre iubet.

47. Volturcius interrogatus de itinere, de litteris, postremo quid aut qua de causa consili habuisset, primo fingere alia, dissimulare de coniuratione; post, ubi fide publica dicere iussus est, omnia, uti gesta erant, aperit docetque se paucis ante diebus a Gabinio et Caepario socium adscitum nihil amplius scire quam legatos; tantummodo audire solitum ex Gabinio, P. Autronium, Ser. Sullam, L. Varguntcium, multos praeterea in ea coniuratione esse. eadem Galli fatentur ac Lentulum dissimulantem coarguunt praeter litteras sermonibus, quos ille habere solitus erat: ex libris Sibyllinis regnum Romae tribus Corneliis portendi; Cinnam atque Sullam antea, se tertium esse, quoi fatum foret urbis potiri; praeterea ab incenso Capitolio illum esse vigesimum annum, quem saepe ex prodigiis haruspices respondissent bello civili cruentum

fore. igitur perlectis litteris, quom prius omnes signa sua cognovissent, senatus decernit, uti abdicato magistratu Lentulus, itemque ceteri in liberis custodiis habeantur. itaque Lentulus P. Lentulo Spintheri, qui tum aedilis erat, Cethegus Q. Cornificio, Statilius G. Caesari, Gabinius M. Crasso, Caeparius (nam is paulo ante ex fuga retractus erat) Gn. Terentio senatori traduntur.

48. Interea, plebes coniuratione patefacta, quae primo cupida rerum novarum nimis bello favebat, mutata mente Catilinae consilia execrari, Ciceronem ad caelum tollere; veluti ex servitute erepta gaudium atque laetitiam agitabat. namque alia belli facinora praedae magis quam detrimento fore, incendium vero crudele, inmoderatum ac sibi maxume calamitosum putabat, quippe quoi omnes copiae in usu cotidiano et cultu corporis erant. post eum diem quidam L. Tarquinius adductus ad senatum erat, quem ad Catilinam proficiscentem ex itinere retractum aiebant. is, quom se diceret indicaturum de coniuratione, si fides publica data esset, iussus a consule quae sciret edicere, eadem fere quae Volturcius, de paratis incendiis, de caede bonorum, de itinere hostium senatum docet; praeterea se missum a M. Crasso, qui Catilinae nuntiaret, ne eum Lentulus et Cethegus aliique ex coniuratione deprehensi terrerent, eoque magis properaret ad urbem accedere, quo et ceterorum animos reficeret et illi facilius e periculo eriperentur. sed ubi Tarquinius Crassum nominavit, hominem nobilem, maxumis divitiis, summa potentia, alii rem incredibilem rati, pars tametsi verum existumabant, tamen quia in tali tempore tanta vis hominis magis leniunda quam exagitanda videbatur, plerique Crasso ex negotiis privatis obnoxii conclamant indicem falsum esse, deque ea re postulant uti referatur. itaque consulente Cicerone frequens senatus decernit, Tarquini indicium falsum videri, eumque in vinculis retinendum, neque amplius potestatem faciundam, nisi de eo indicaret, quoius consilio tantam rem mentitus esset. erant eo tempore, qui existumarent, indicium illud a P. Autronio machinatum, quo facilius adpellato Crasso per societatem periculi reliquos illius potentia tegeret. alii Tarquinium a Cicerone inmissum aiebant, ne Crassus more suo suscepto malorum patrocinio rem publicam conturbaret. ipsum Crassum ego postea praedicantem audivi, tantam illam contumeliam sibi a Cicerone inpositam.

49. Sed isdem temporibus Q. Catulus et G. Piso neque

precibus neque gratia neque pretio Ciceronem inpellere potuere, uti per Allobroges aut per alium indicem G. Caesar falso nominaretur. nam uterque cum illo gravis inimicitias exercebat: Piso obpugnatus in iudicio pecuniarum repetundarum propter quoiusdam Transpadani supplicium iniustum; Catulus ex petitione pontificatus odio incensus, quod in extrema aetate, maxumis honoribus usus, ab adulescentulo Caesare victus discesserat. res autem oportuna videbatur, quod is privatim egregia liberalitate, publice maxumis muneribus grandem pecuniam debebat. sed ubi consulem ad tantum facinus inpellere nequeunt, ipsi singulatim circumeundo atque ementiundo ea, quae se ex Volturcio aut Allobrogibus audisse dicerent, magnam illi invidiam conflaverant, usque adeo, ut nonnulli equites Romani, qui praesidi causa cum telis erant circum aedem Concordiae, seu periculi magnitudine seu animi mobilitate inpulsi, quo studium suum in rem publicam clarius esset, egredienti ex senatu Caesari gladio minitarentur.

50. Dum haec in senatu aguntur et dum legatis Allobrogum et T. Volturcio, conprobato eorum indicio, praemia decernuntur, liberti et pauci ex clientibus Lentuli divorsis itineribus opifices atque servitia in vicis ad eum eripiundum sollicitabant, partim exquirebant duces multitudinum, qui pretio rem publicam vexare soliti erant. Cethegus autem per nuntios familiam atque libertos suos, lectos et exercitatos orabat in audaciam, ut grege facto cum telis ad sese inrumperent. consul, ubi ea parari cognovit, dispositis praesidiis, ut res atque tempus monebat, convocato senatu refert, quid de his fieri placeat, qui in custodiam traditi erant. sed eos paulo ante frequens senatus iudicaverat contra rem publicam fecisse. tum D. Iunius Silanus, primus sententiam rogatus, quod eo tempore consul designatus erat, de his, qui in custodiis tenebantur, praeterea de L. Cassio, P. Furio, P. Umbreno, Q. Annio, si deprehensi forent, supplicium sumundum decreverat; isque postea, permotus oratione G. Caesaris, pedibus in sententiam Tib. Neronis iturum se dixerat, quod de ea re praesidiis additis referundum censuerat. sed Caesar, ubi ad eum ventum est, rogatus sententiam a consule, huiuscemodi verba locutus est.

51. „Omnis homines, patres conscripti, qui de rebus dubiis consultant, ab odio, amicitia, ira atque misericordia vacuos esse decet. haud facile animus verum providet, ubi illa obficiunt, neque quisquam omnium lubidini simul

et usui paruit. ubi intenderis ingenium, valet; si lubido possidet, ea dominatur, animus nihil valet. magna mihi copia est memorandi, P. C., qui reges atque populi ira aut misericordia inpulsi male consuluerint; sed ea malo dicere, quae maiores nostri contra lubidinem animi sui recte atque ordine fecere. bello Macedonico, quod cum rege Perse gessimus, Rhodiorum civitas, magna atque magnifica, quae populi Romani opibus creverat, infida et advorsa nobis fuit; sed postquam bello confecto de Rhodiis consultum est, maiores nostri, ne quis divitiarum magis quam iniuriae causa bellum inceptum diceret, inpunitos eos dimisere. item bellis Punicis omnibus, quom saepe Karthaginienses et in pace et per inducias multa nefaria facinora fecissent, nunquam ipsi per occasionem talia fecere; magis, quid se dignum foret, quam quid in illos iure fieri posset, quaerebant. hoc item vobis providendum est, P. C., ne plus apud vos valeat P. Lentuli et ceterorum scelus quam vostra dignitas; neu magis irae vostrae quam famae consulatis. nam si digna poena pro factis eorum reperitur, novum consilium adprobo; sin magnitudo sceleris omnium ingenia exuperat, his utendum censeo, quae legibus comparata sunt. plerique eorum, qui ante me sententias dixerunt, composite atque magnifice casum rei publicae miserati sunt; quae belli saevitia esset, quae victis acciderent, enumeravere; rapi virgines, pueros, divelli liberos a parentum complexu, matres familiarum pati, quae victoribus conlibuissent, fana atque domos spoliari, caedem, incendia fieri, postremo armis, cadaveribus, cruore atque luctu omnia compleri. sed, per deos inmortalis, quo illa oratio pertinuit? an uti vos infestos coniurationi faceret? scilicet quem res tanta et tam atrox non permovit, eum oratio accendet. non ita est; neque quoiquam mortalium iniuriae suae parvae videntur: multi eas gravius aequo habuere. sed alia aliis licentia est, P. C. qui demissi in obscuro vitam habent, si quid iracundia deliquere, pauci sciunt; fama atque fortuna eorum pares sunt: qui magno imperio praediti in excelso aetatem agunt, eorum facta cuncti mortales novere. ita in maxuma fortuna minuma licentia est; neque studere, neque odisse, sed minume irasci decet; quae apud alios iracundia dicitur, ea in imperio superbia atque crudelitas adpellatur. equidem ego sic aestumo, P. C., omnis cruciatus minores quam facinora illorum esse; sed plerique mortales postrema meminere, et in hominibus impiis sceleris eorum obliti de

poena disserunt, si ea paulo severior fuit. D. Silanum, virum fortem atque strenuum, certo scio, quae dixerit, studio rei publicae dixisse, neque illum in tanta re gratiam aut inimicitias exercere; eos mores eamque modestiam viri cognovi. verum sententia eius mihi non crudelis, — quid enim in talis homines crudele fieri potest? — sed aliena a re publica nostra videtur. nam profecto aut metus aut iniuria te subegit, Silane, consulem designatum, genus poenae novom decernere. de timore supervacaneum est disserere, quom praesertim diligentia clarissumi viri, consulis, tanta praesidia sint in armis. de poena possum equidem dicere id quod res habet; in luctu atque miseriis mortem aerumnarum requiem, non cruciatum esse, eam cuncta mortalium mala dissolvere, ultra neque curae neque gaudio locum esse. sed, per deos inmortalis, quamobrem in sententiam non addidisti, uti prius verberibus in eos animadvorteretur? an, quia lex Porcia vetat? at aliae leges item condempnatis civibus non animam eripi, sed exilium permitti iubent. an, quia gravius est verberari quam necari? quid autem acerbum aut nimis grave est in homines tanti facinoris convictos? sin, quia levius est; qui convenit in minore negotio legem timere, quom eam in maiore neglexeris? at enim quis reprehendet, quod in parricidas rei publicae decretum erit? tempus, dies, fortuna, quoius lubido gentibus moderatur. illis merito accidet, quidquid evenerit; ceterum vos, P. C., quid in alios statuatis, considerate. omnia mala exempla ex [rebus] bonis orta sunt; sed ubi imperium ad ignaros [cives] aut minus bonos pervenit, novom illud exemplum ab dignis et idoneis ad indignos et non idoneos transfertur. Lacedaemonii devictis Atheniensibus triginta viros inposuere, qui rem publicam eorum tractarent. hi primo coepere pessumum quemque et omnibus invisum indemnatum necare; ea populus laetari et merito dicere fieri. post ubi paulatim licentia crevit, iuxta bonos et malos lubidinose interficere, ceteros metu terrere. ita civitas servitute oppressa stultae laetitiae gravis poenas dedit. nostra memoria victor Sulla quom Damasippum et alios huiusmodi, qui malo rei publicae creverant, iugulari iussit, quis non factum eius laudabat? homines scelestos et factiosos, qui seditionibus rem publicam exagitaverant, merito necatos aiebant. sed ea res magnae initium cladis fuit. nam uti quisque domum aut villas, postremo vas aut vestimentum aliquoius concupiverat, dabat operam, ut is in proscripto-

rum numero esset. ita illi, quibus Damasippi mors laetitiae fuerat, paulo post ipsi trahebantur; neque prius finis iugulandi fuit quam Sulla omnis suos divitiis explevit. atque ego haec non in M. Tullio neque his temporibus vereor, sed in magna civitate multa et varia ingenia sunt. potest alio tempore, alio consule, quoi item exercitus in manu sit, falsum aliquid pro vero credi; ubi hoc exemplo per senatus decretum consul gladium eduxerit, quis illi finem statuet aut quis moderabitur? maiores nostri, P. C., neque consili neque audaciae umquam eguere, neque illis superbia obstabat, quo minus aliena instituta, si modo proba erant, imitarentur. arma tela atque militaria ab Samnitibus, insignia magistratuum ab Tuscis pleraque sumpserunt: postremo quod ubique apud socios aut hostis idoneum videbatur, cum summo studio domi exequebantur, imitari quam invidere bonis malebant. sed eodem illo tempore, Graeciae morem imitati, verberibus animadvortebant in civis, de condempnatis summum supplicium sumebant. postquam res publica adolevit et multitudine civium factiones valuere, circumvenire innocentes, alia huiuscemodi fieri coepere, tum lex Porcia aliaeque leges paratae sunt, quibus legibus exilium dampnatis permissum est. ego hanc causam, P. C., quo minus novom consilium capiamus, in primis magnam puto. profecto virtus atque sapientia maior in illis fuit, qui ex parvis opibus tantum imperium fecere quam in nobis, qui ea bene parta vix retinemus. placet igitur eos dimitti et augeri exercitum Catilinae? minume, sed ita censeo: publicandas eorum pecunias, ipsos in vinculis habendos per municipia, quae maxume opibus valent; neu quis de his postea ad senatum referat neve cum populo agat; qui aliter fecerit, senatum existumare eum contra rem publicam et salutem omnium facturum."

52. Postquam Caesar dicendi finem fecit, ceteri verbo alius alii varie adsentiebantur: at M. Porcius Cato rogatus sententiam huiuscemodi orationem habuit. „Longe mihi alia mens est, P. C., quom res atque pericula nostra considero, et quom sententias nonnullorum ipse mecum reputo. illi mihi disseruisse videntur de poena eorum, qui patriae, parentibus, aris atque focis suis bellum paravere; res autem monet cavere ab illis magis quam, quid in illos statuamus, consultare. nam cetera maleficia tum persequare, ubi facta sunt; hoc nisi provideris ne accidat, ubi evenit, frustra iudicia inplores; capta urbe nihil fit reliqui

victis. sed, per deos inmortalis, ego vos adpello, qui semper domos, villas, signa, tabulas vostras pluris quam rem publicam fecistis, si ista, quoiuscunque modi sunt quae amplexamini, retinere, si voluptatibus vostris otium praebere voltis, expergiscimini aliquando et capessite rem publicam. non agitur de vectigalibus neque de sociorum iniuriis: libertas et anima nostra in dubio est. saepe numero, P. C., multa verba in hoc ordine feci, saepe de luxuria atque avaritia nostrorum civium questus sum, multosque mortalis ea causa advorsos habeo; qui mihi atque animo meo nullius umquam delicti gratiam fecissem, haud facile alterius lubidini malefacta condonabam. sed ea tametsi vos parvi pendebatis, tamen res publica firma erat; opulentia neglegentiam tolerabat. nunc vero non id agitur, bonisne an malis moribus vivamus, neque quantum aut quam magnificum imperium populi Romani sit, sed haec quoiuscunque modi videntur, nostra an nobiscum una hostium futura sint. hic mihi quisquam mansuetudinem et misericordiam nominat. iampridem equidem nos vera vocabula rerum amisimus, quia bona aliena largiri liberalitas, malarum rerum audacia fortitudo vocatur, eo res publica in extremo sita est. sint sane, quoniam ita se mores habent, liberales ex sociorum fortunis, sint misericordes in furibus aerari; ne illi sanguinem nostrum largiantur, et dum paucis sceleratis parcunt, bonos omnis perditum eant. bene et composite G. Caesar paulo ante in hoc ordine de vita et morte disseruit, credo falsa existumans ea, quae de inferis memorantur, divorso itinere malos a bonis loca taetra, inculta, foeda atque formidolosa habere. itaque censuit pecunias eorum publicandas, ipsos per municipia in custodiis habendos; videlicet timens, ne, si Romae sint, aut a popularibus coniurationis aut a multitudine conducta per vim eripiantur. quasi vero mali atque scelesti tantummodo in urbe et non per totam Italiam sint, aut non ibi plus possit audacia, ubi ad defendendum opes minores [sunt]. quare vanum equidem hoc consilium est, si periculum ex illis metuit; si in tanto omnium metu solus non timet, eo magis refert me mihi atque vobis timere. quare quom de P. Lentulo ceterisque statuetis, pro certo habetote, vos simul de exercitu Catilinae et de omnibus coniuratis decernere. quanto vos attentius ea agetis, tanto illis animus infirmior erit; si paululum modo vos languere viderint, iam omnes feroces aderunt. nolite existumare, maiores nostros armis rem publicam ex parva magnam

fecisse. si ita res esset, multo pulcherrumam eam nos haberemus; quippe sociorum atque civium, praeterea armorum atque equorum maior copia nobis quam illis est. sed alia fuere, quae illos magnos fecere, quae nobis nulla sunt, domi industria, foris iustum imperium, animus in consulendo liber, neque delicto neque lubidini obnoxius. pro his nos habemus luxuriam atque avaritiam, publice egestatem, privatim opulentiam; laudamus divitias, sequimur inertiam; inter bonos et malos discrimen nullum est; omnia virtutis praemia ambitio possidet. neque mirum est: ubi vos separatim sibi quisque consilium capitis, ubi domi voluptatibus, hic pecuniae aut gratiae servitis, eo fit, ut inpetus fiat in vacuam rem publicam. sed ego haec omitto. coniuravere nobilissumi cives patriam incendere, Gallorum gentem infestissumam nomini Romano ad bellum accersunt; dux hostium cum exercitu supra caput est: vos cunctamini etiamnunc et dubitatis, quid intra moenia deprehensis hostibus faciatis? misereamini censeo, — deliquere homines adulescentuli per ambitionem, — atque etiam armatos dimittatis. ne ista vobis mansuetudo et misericordia, si illi arma ceperint, in miseriam convortatur. scilicet res ipsa aspera est, sed vos non timetis eam. immo vero maxume; sed inertia et mollitia animi alius alium expectantes cunctamini, videlicet dis inmortalibus confisi, qui hanc rem publicam saepe in maxumis periculis servavere. non votis neque suppliciis muliebribus auxilia deorum parantur; vigilando, agendo, bene consulendo prospera omnia cedunt; ubi socordiae te atque ignaviae tradideris, nequiquam deos inplores; irati infestique sunt. apud maiores nostros A. Manlius Torquatus bello Gallico filium suum, quod is contra imperium in hostem pugnaverat, necari iussit, atque ille egregius adulescens inmoderatae fortitudinis morte poenas dedit: vos de crudelissumis parricidis quid statuatis cunctamini? videlicet cetera vita eorum huic sceleri obstat. verum parcite dignitati Lentuli, si ipse pudicitiae, si famae suae, si dis aut hominibus umquam ullis pepercit; ignoscite Cethegi adulescentiae, nisi iterum patriae bellum fecit. nam quid ego de Gabinio, Statilio, Caepario loquar? quibus si quicquam umquam pensi fuisset, non ea consilia de re publica habuissent. postremo, P. C., si mehercule peccato locus esset, facile paterer vos ipsa re corrigi, quoniam verba contemnitis; sed undique circumventi sumus. Catilina cum exercitu faucibus urguet: alii intra moenia atque in sinu

urbis sunt hostes: neque parari neque consuli quicquam potest occulte; quo magis properandum est. quare ego ita censeo: quom nefario consilio sceleratorum civium res publica in maxuma pericula venerit, hique indicio T. Volturci et legatorum Allobrogum convicti confessique sint caedem, incendia aliaque se foeda atque crudelia facinora in civis patriamque paravisse, de confessis sicuti de manifestis rerum capitalium more maiorum supplicium sumundum."

53. Postquam Cato adsedit, consulares omnes itemque senatus magna pars sententiam eius laudant, virtutem animi ad caelum ferunt, alii alios increpantes timidos vocant, Cato clarus atque magnus habetur, senati decretum fit, sicuti ille censuerat. sed multa mihi legenti, multa audienti, quae populus Romanus domi militiaeque, mari atque terra praeclara facinora fecit, forte lubuit adtendere, quae res maxume tanta negotia sustinuisset. sciebam saepenumero parva manu cum magnis legionibus hostium contendisse; cognoveram parvis copiis bella gesta cum opulentis regibus, ad hoc saepe fortunae violentiam toleravisse, facundia Graecos, gloria belli Gallos ante Romanos fuisse. ac mihi multa agitanti constabat, paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse, eoque factum, uti divitias paupertas, multitudinem paucitas superaret. sed postquam luxu atque desidia civitas corrupta est, rursus res publica magnitudine sua imperatorum atque magistratuum vitia sustentabat, ac, sicuti effeta parentum, multis tempestatibus haud sane quisquam Romae virtute magnus fuit. sed memoria mea ingenti virtute, divorsis moribus fuere viri duo, M. Cato et G. Caesar; quos quoniam res obtulerat, silentio praeterire non fuit consilium, quin utriusque naturam et mores, quantum ingenio possem, aperirem.

54. Igitur his genus, aetas, eloquentia prope aequalia fuere, magnitudo animi par, item gloria, sed alia alii. Caesar beneficiis ac munificentia magnus habebatur, integritate vitae Cato. ille mansuetudine et misericordia clarus factus, huic severitas dignitatem addiderat. Caesar dando, sublevando, ignoscendo, Cato nihil largiundo gloriam adeptus est. in altero miseris perfugium erat, in altero malis pernicies; illius facilitas, huius constantia laudabatur. postremo Caesar in animum induxerat laborare, vigilare; negotiis amicorum intentus sua neglegere, nihil denegare, quod dono dignum esset; sibi magnum imperium, exerci-

tum, bellum novom exoptabat, ubi virtus enitescere posset. at Catoni studium modestiae, decoris, sed maxume severitatis erat. non divitiis cum divite, neque factione cum factioso, sed cum strenuo virtute, cum modesto pudore, cum innocente abstinentia certabat, esse quam videri bonus malebat; ita quo minus petebat gloriam, eo magis illam adsequebatur.

55. Postquam, ut dixi, senatus in Catonis sententiam discessit, consul optumum factu ratus, noctem, quae instabat, antecapere, ne quid eo spatio novaretur, triumviros quae supplicium postulabat parare iubet; ipse, praesidiis dispositis, Lentulum in carcerem deducit; idem fit ceteris per praetores. est in carcere locus, quod Tullianum adpellatur, ubi paululum ascenderis ad laevam, circiter duodecim pedes humi depressus. eum muniunt undique parietes atque insuper camera lapideis fornicibus iuncta, sed inculta, tenebris, odore foeda atque terribilis eius facies est. in eum locum postquam demissus est Lentulus, vindices rerum capitalium, quibus praeceptum erat, laqueo gulam fregere. ita ille patricius ex gente clarissuma Corneliorum, qui consulare imperium Romae habuerat, dignum moribus factisque suis exitium vitae invenit. de Cethego, Statilio, Gabinio, Caepario eodem modo supplicium sumptum est.

56. Dum ea Romae geruntur, Catilina ex omni copia, quam et ipse adduxerat et Manlius habuerat, duas legiones instituit, cohortis pro numero militum complet, deinde, ut quisque voluntarius aut ex sociis in castra venerat, aequaliter distribuerat, ac brevi spatio legiones numero hominum expleverat, quom initio non amplius duobus milibus habuisset. sed ex omni copia circiter pars quarta erat militaribus armis instructa; ceteri, ut quemque casus armaverat, sparos aut lanceas, alii praeacutas sudis portabant. sed postquam Antonius cum exercitu adventabat, Catilina per montis iter facere, modo ad urbem, modo Galliam vorsus castra movere, hostibus occasionem pugnandi non dare; sperabat propediem magnas copias sese habiturum, si Romae socii incepta patravissent. interea servitia repudiabat, quoius initio ad eum magnae copiae concurrebant, opibus coniurationis fretus, simul alienum suis rationibus existumans, videri causam civium cum servis fugitivis conmunicavisse.

57. Sed postquam in castra nuntius pervenit Romae coniurationem patefactam, de Lentulo et Cethego ceteris-

que, quos supra memoravi, supplicium sumptum; plerique, quos ad bellum spes rapinarum aut novarum rerum studium inlexerat, dilabuntur; reliquos Catilina per montis asperos magnis itineribus in agrum Pistoriensem abducit, eo consilio, uti per tramites occulte perfugeret in Galliam Transalpinam. at Q. Metellus Celer cum tribus legionibus in agro Piceno praesidebat, ex difficultate rerum eadem illa existumans, quae supra diximus, Catilinam agitare. igitur, ubi iter eius ex perfugis cognovit, castra propere movit ac sub ipsis radicibus montium consedit, qua illi descensus erat in Galliam properanti. neque tamen Antonius procul aberat, utpote qui magno exercitu locis aequioribus expeditos in fuga sequeretur. sed Catilina postquam videt montibus atque copiis hostium sese clausum, in urbe res advorsas, neque fugae neque praesidi ullam spem, optumum factu ratus in tali re fortunam belli temptare, statuit cum Antonio quam primum confligere. itaque contione advocata huiuscemodi orationem habuit.

58. „Compertum ego habeo, milites, verba virtutem non addere, neque ex ignavo strenuum neque fortem ex timido exercitum oratione imperatoris fieri. quanta quoiusque animo audacia natura aut moribus inest, tanta in bello patere solet. quem neque gloria neque pericula excitant, nequiquam hortere; timor animi auribus obficit. sed ego vos, quo pauca monerem, advocavi; simul uti causam mei consili aperirem. scitis equidem, milites, socordia atque ignavia Lentuli quantam ipsi nobisque cladem attulerit; quoque modo, dum ex urbe praesidia opperior, in Galliam proficisci nequiverim. nunc vero quo loco res nostrae sint, iuxta mecum omnes intellegitis. exercitus hostium duo, unus ab urbe, alter a Gallia obstant; diutius in his locis esse, si maxume animus ferat, frumenti atque aliarum rerum egestas prohibet. quocunque ire placet, ferro iter aperiundum est. quapropter vos moneo, uti forti atque parato animo sitis et, quom proelium inibitis, memineritis vos divitias, decus, gloriam, praeterea libertatem atque patriam in dextris vostris portare. si vincimus, omnia nobis tuta erunt, commeatus abunde, municipia atque coloniae patebunt; si metu cesserimus, eadem illa advorsa fient: neque locus neque amicus quisquam teget, quem arma non texerint. praeterea, milites, non eadem nobis et illis necessitudo impendet; nos pro patria, pro libertate, pro vita certamus: illis supervacaneum est pro potentia

paucorum pugnare. quo audacius adgrediamini, memores pristinae virtutis. licuit vobis cum summa turpitudine in exilio aetatem agere; potuistis nonnulli Romae amissis bonis alienas opes expectare: quia illa foeda atque intoleranda viris videbantur, haec sequi decrevistis. si haec relinquere voltis, audacia opus est; nemo nisi victor pace bellum mutavit. nam in fuga sperare salutem, quom arma, quibus corpus tegitur, ab hostibus averteris, ea vero dementia est. semper in proelio maxumum est periculum, qui maxume timent; audacia pro muro habetur. quom vos considero, milites, et quom facta vostra aestumo, magna me spes victoriae tenet. animus, aetas, virtus vostra me hortantur; praeterea necessitudo, quae etiam timidos fortis facit. nam multitudo hostium ne circumvenire queat, prohibent angustiae loci. quodsi virtuti vostrae fortuna inviderit, cavete, inulti animam amittatis, neu capti potius sicuti pecora trucidemini, quam virorum more pugnantes cruentam atque luctuosam victoriam hostibus relinquatis."

59. Haec ubi dixit, paululum commoratus, signa canere iubet atque instructos ordines in locum aequum deducit. dein remotis omnium equis, quo militibus exaequato periculo animus amplior esset, ipse pedes exercitum pro loco atque copiis instruit. nam uti planities erat inter sinistros montis et a dextra rupe aspera, octo cohortis in fronte constituit, reliquarum signa in subsidio artius conlocat. ab his centuriones omnis, lectos et evocatos, praeterea ex gregariis militibus optumum quemque armatum in primam aciem subducit. G. Manlium in dextra, Faesulanum quendam in sinistra parte curare iubet; ipse cum libertis et colonis propter aquilam adsistit, quam bello Cimbrico G. Marius in exercitu habuisse dicebatur. at ex altera parte G. Antonius, pedibus aeger, quod proelio adesse nequibat, M. Petreio legato exercitum permittit. ille cohortis veteranas, quas tumulti causa conscripserat, in fronte, post eas ceterum exercitum in subsidiis locat. ipse equo circumiens, unum quemque nominans adpellat, hortatur, rogat, ut meminerint, se contra latrones inermis, pro patria, pro liberis, pro aris atque focis suis certare. homo militaris, quod amplius annos triginta tribunus atque praefectus, aut legatus aut praetor cum magna gloria in exercitu fuerat, plerosque ipsos factaque eorum fortia noverat; ea commemorando militum animos accendebat.

60. Sed ubi, omnibus rebus exploratis, Petreius tuba signum dat, cohortis paulatim incedere iubet, idem facit hostium exercitus. postquam eo ventum est, unde [a] ferentariis proelium conmitti posset, maxumo clamore cum infestis signis concurrunt; pila omittunt, gladiis res geritur. veterani, pristinae virtutis memores, cominus acriter instare; illi haud timidi resistunt; maxuma vi certatur. interea Catilina cum expeditis in prima acie versari, laborantibus subcurrere; integros pro sauciis accersere, omnia providere, multum pugnare, ipse saepe hostem ferire; strenui militis et boni imperatoris officia simul exequebatur. Petreius, ubi videt Catilinam, contra ac ratus erat, magna vi tendere, cohortem praetoriam in medios hostis inducit, eosque perturbatos atque alios alibi resistentes interficit; deinde utrimque ex lateribus ceteros adgreditur. Manlius et Faesulanus in primis pugnantes cadunt. postquam Catilina fusas copias seque cum paucis relictum videt, memor generis atque pristinae suae dignitatis, in confertissumos hostis incurrit ibique pugnans confoditur.

61. Sed confecto proelio, tum vero cerneres, quanta audacia, quanta vis animi fuisset in exercitu Catilinae. nam fere, quem quisque vivos pugnando locum ceperat, eum anima amissa corpore tegebat. pauci autem, quos medios cohors praetoria disiecerat, paulo divorsius, sed omnes tamen advorsis volneribus conciderant. Catilina vero longe a suis inter hostium cadavera repertus est, paululum etiam spirans ferociamque animi, quam habuerat vivos, in voltu retinens. postremo ex omni copia neque in proelio neque in fuga quisquam civis ingenuus captus est: ita cuncti suae hostiumque vitae iuxta pepercerant. neque tamen exercitus populi Romani laetam aut incruentam victoriam adeptus erat; nam strenuissumus quisque aut occiderat in proelio aut graviter volneratus discesserat. multi autem, qui e castris visundi aut spoliandi gratia processerant, volventes hostilia cadavera, amicum alii, pars hospitem aut cognatum reperiebant; fuere item, qui inimicos suos cognoscerent. ita varie per omnem exercitum laetitia, maeror, luctus atque gaudia agitabantur.

G. SALUSTI CRISPI

BELLUM IUGURTHINUM.

1. Falso queritur de natura sua genus humanum, quod inbecilla atque aevi brevis forte potius quam virtute regatur. nam contra reputando neque maius aliud neque praestabilius invenias, magisque naturae industriam hominum quam vim aut tempus deesse. sed dux atque imperator vitae mortalium animus est, qui, ubi ad gloriam virtutis via grassatur, abunde pollens potensque et clarus est, neque fortuna eget, quippe probitatem, industriam aliasque artis bonas neque dare neque eripere quoiquam potest. sin captus pravis cupidinibus ad inertiam et voluptatis corporis pessum datus est, perniciosa lubidine paulisper usus, ubi per socordiam vires, tempus, ingenium diffluxere, naturae infirmitas accusatur; suam quique culpam auctores ad negotia transferunt. quodsi hominibus bonarum rerum tanta cura esset, quanto studio aliena ac nihil profutura multaque etiam periculosa petunt; neque regerentur magis quam regerent casus, et eo magnitudinis procederent, ubi pro mortalibus gloria aeterni fierent.

2. Nam uti genus hominum compositum ex corpore et anima est, ita res cunctae studiaque omnia nostra corporis alia, alia animi naturam sequuntur. igitur praeclara facies, magnae divitiae, ad hoc vis corporis et alia huiuscemodi omnia brevi dilabuntur; at ingeni egregia facinora sicuti anima inmortalia sunt. postremo corporis et fortunae bonorum ut initium sic finis est, omniaque orta occidunt et aucta senescunt: animus incorruptus, aeternus, rector humani generis, agit atque habet cuncta neque ipse habetur. quo magis pravitas eorum admiranda est, qui dediti corporis gaudiis per luxum et ignaviam aetatem agunt, ceterum ingenium, quo neque melius neque amplius aliud in natura mortalium est, incultu atque socordia torpescere sinunt; quom praesertim tam multae variaeque sint artes animi, quibus summa claritudo paratur.

3. Verum ex his magistratus et imperia, postremo omnis cura rerum publicarum minume mihi hac tempestate cupiunda videntur; quoniam neque virtuti honos datur, neque illi, quibus per fraudem ius fuit, utique tuti aut eo

magis honesti sunt. nam vi quidem regere patriam aut parentes, quamquam et possis et delicta corrigas, tamen inportunum est; quom praesertim omnes rerum mutationes caedem, fugam, aliaque hostilia portendant; frustra autem niti, neque aliud se fatigando nisi odium quaerere, extremae dementiae est; nisi forte quem inhonesta et perniciosa lubido tenet, potentiae paucorum decus atque libertatem suam gratificari.

4. Ceterum ex aliis negotiis, quae ingenio exercentur, in primis magno usui est memoria rerum gestarum: cuius de virtute quia multi dixere, praetereundum puto; simul ne per insolentiam quis existumet memet studium meum laudando extollere. atque ego credo fore, qui, quia decrevi procul a re publica aetatem agere, tanto tamque utili labori meo nomen inertiae inponant: certe, quibus maxuma industria videtur salutare plebem et conviviis gratiam quaerere. qui si reputaverint, et quibus ego temporibus magistratum adeptus sim, et quales viri idem adsequi nequiverint, et postea quae genera hominum in senatum pervenerint, profecto existumabunt me magis merito quam ignavia iudicium animi mei mutavisse, maiusque commodum ex otio meo quam ex aliorum negotiis rei publicae venturum. nam saepe ego audivi, Q. Maxumum, P. Scipionem, praeterea civitatis nostrae praeclaros viros solitos ita dicere, quom maiorum imagines intuerentur, vehementissume sibi animum ad virtutem accendi. scilicet non ceram illam neque figuram tantam vim in sese habere, sed memoria rerum gestarum eam flammam egregiis viris in pectore crescere neque prius sedari, quam virtus eorum famam atque gloriam adaequaverit. at contra, quis est omnium his moribus, quin divitiis et sumptibus, non probitate neque industria cum maioribus suis contendat? etiam homines novi, qui antea per virtutem soliti erant nobilitatem antevenire, furtim et per latrocinia potius quam bonis artibus ad imperia et honores nituntur; perinde quasi praetura et consulatus atque alia omnia huiuscemodi per se ipsa clara [et] magnifica sint, ac non perinde habeantur, ut eorum, qui ea sustinent, virtus est. verum ego liberius altiusque processi, dum me civitatis morum piget taedetque; nunc ad inceptum redeo.

5. Bellum scripturus sum, quod populus Romanus cum Iugurtha rege Numidarum gessit; primum quia magnum et atrox variaque victoria fuit, dein quia tunc primum superbiae nobilitatis obviam itum est; quae contentio divina

et humana cuncta permiscuit eoque vecordiae processit, uti studiis civilibus bellum atque vastitas Italiae finem faceret. sed priusquam huiuscemodi rei initium expediam, pauca supra repetam, quo ad cognoscendum omnia inlustria magis magisque in aperto sint. bello Punico secundo, quo dux Karthaginiensium Hannibal post magnitudinem nominis Romani Italiae opes maxume adtriverat, Masinissa rex Numidarum, in amicitiam receptus a P. Scipione, cui postea Africano cognomen ex virtute fuit, multa et praeclara rei militaris facinora fecerat; ob quae victis Karthaginiensibus et capto Suface, quoius in Africa magnum atque late imperium valuit, populus Romanus quascunque urbis et agros manu ceperat, regi dono dedit. igitur amicitia Masinissae bona atque honesta nobis permansit. sed imperi vitaeque eius finis idem fuit. dein Micipsa filius regnum solus obtinuit, Mastanabale et Gulussa fratribus morbo absumptis. is Adherbalem et Hiempsalem ex sese genuit, Iugurthamque, filium Mastanabalis fratris, quem Masinissa, quod ortus ex concubina erat, privatum dereliquerat, eodem cultu quo liberos suos domi habuit.

6. Qui ubi primum adolevit, pollens viribus, decora facie, sed multo maxume ingenio validus, non se luxu neque inertiae corrumpendum dedit, sed, uti mos gentis illius est, equitare, iaculari, cursu cum aequalibus certare, et quom omnis gloria anteiret, omnibus tamen carus esse; ad hoc pleraque tempora in venando agere, leonem atque alias feras primus aut in primis ferire, plurumum facere et minumum ipse de se loqui. quibus rebus Micipsa tametsi initio laetus fuerat, existumans virtutem Iugurthae regno suae gloriae fore, tamen, postquam hominem adulescentem exacta sua aetate et parvis liberis magis magisque crescere intellegit, vehementer eo negotio permotus, multa cum animo suo volvebat. terrebat eum natura mortalium avida imperi et praeceps ad explendam animi cupidinem, praeterea oportunitas suae liberorumque aetatis, quae etiam mediocris viros spe praedae transvorsos agit; ad hoc studia Numidarum in Iugurtham accensa, ex quibus, si talem virum dolis interfecisset, ne qua seditio aut bellum oriretur, anxius erat.

7. His difficultatibus circumventus ubi videt neque per vim neque insidiis obprimi posse hominem tam acceptum popularibus, quod erat Iugurtha manu promptus et adpetens gloriae militaris, statuit eum obiectare periculis et eo modo fortunam temptare. igitur bello Numantino Micipsa,

quom populo Romano equitum atque peditum auxilia mitteret, sperans vel ostentando virtutem vel hostium saevitia facile eum occasurum, praefecit Numidis, quos in Hispaniam mittebat. sed ea res longe aliter, ac ratus erat, evenit. nam Iugurtha, ut erat inpigro atque acri ingenio, ubi naturam P. Scipionis, qui tum Romanis imperator erat, et morem hostium cognovit, multo labore multaque cura, praeterea modestissume parendo et saepe obviam eundo periculis in tantam claritudinem brevi pervenerat, ut nostris vehementer carus, Numantinis maxumo terrori esset. ac sane, quod difficillumum in primis est, et proelio strenuus erat et bonus consilio; quorum alterum ex providentia timorem, alterum ex audacia temeritatem adferre plerumque solet. igitur imperator omnis fere res asperas per Iugurtham agere, in amicis habere, magis magisque eum in dies amplecti; quippe cuius neque consilium neque inceptum ullum frustra erat. huc accedebat munificentia animi et ingeni sollertia, quibus rebus sibi multos ex Romanis familiari amicitia coniunxerat.

8. Ea tempestate in exercitu nostro fuere conplures novi atque nobiles, quibus divitiae bono honestoque potiores erant, factiosi domi, potentes apud socios, clari magis quam honesti, qui Iugurthae non mediocrem animum pollicitando accendebant, si Micipsa rex occidisset, fore, uti solus imperio Numidiae potiretur, in ipso maxumam virtutem, Romae omnia venalia esse. sed postquam Numantia deleta P. Scipio dimittere auxilia et ipse revorti domum decrevit, donatum atque laudatum magnifice pro contione Iugurtham in praetorium adduxit ibique secreto monuit, ut potius publice quam privatim amicitiam populi Romani coleret neu quibus largiri insuesceret; periculose a paucis emi, quod multorum esset: si permanere vellet in suis artibus, ultro illi et gloriam et regnum venturum, sin properantius pergeret, suamet ipsum pecunia praecipitem casurum.

9. Sic locutus cum litteris eum, quas Micipsae redderet, dimisit. earum sententia haec erat: „Iugurthae tui bello Numantino longe maxuma virtus fuit, quam rem tibi certo scio gaudio esse. nobis ob merita sua carus est; ut idem senatui et populo Romano sit, summa ope nitemur. tibi quidem pro nostra amicitia gratulor. en habes virum dignum te atque avo suo Masinissa.“ igitur rex, ubi ea, quae fama acceperat, ex litteris imperatoris ita esse cognovit, cum virtute tum gratia viri permotus flexit animum

suum et Iugurtham beneficiis vincere adgressus est, statimque eum adoptavit et testamento pariter cum filiis heredem instituit. sed ipse paucos post annos morbo atque aetate confectus quom sibi finem vitae adesse intellegeret, coram amicis et cognatis itemque Adherbale et Hiempsale filiis dicitur huiuscemodi verba cum Iugurtha habuisse.

10. „Parvom ego, Iugurtha, te amisso patre, sine spe, sine opibus, in meum regnum accepi, existumans non minus me tibi, quam liberis si genuissem, ob beneficia carum fore; neque ea res falsum me habuit. nam, ut alia magna et egregia tua omittam, novissume rediens Numantia meque regnumque meum gloria honoravisti tuaque virtute nobis Romanos ex amicis amicissumos fecisti; in Hispania nomen familiae renovatum est; postremo, quod difficillumum inter mortalis est, gloria invidiam vicisti. nunc, quoniam mihi natura finem vitae facit, per hanc dexteram, per regni fidem moneo obtestorque te, uti hos, qui tibi genere propinqui, beneficio meo fratres sunt, caros habeas, neu malis alienos adiungere quam sanguine coniunctos retinere. non exercitus neque thesauri praesidia regni sunt, verum amici, quos neque armis cogere neque auro parare queas; officio et fide pariuntur. quis autem amicior quam frater fratri? aut quem alienum fidum invenies, si tuis hostis fueris? equidem ego vobis regnum trado firmum, si boni eritis, si mali, inbecillum. nam concordia parvae res crescunt, discordia maxumae dilabuntur. ceterum ante hos te, Iugurtha, qui aetate et sapientia prior es, ne aliter quid eveniat, providere decet. nam in omni certamine qui opulentior est, etiamsi accipit iniuriam, tamen quia plus potest, facere videtur. vos autem, Adherbal et Hiempsal, colite, observate talem hunc virum, imitamini virtutem et enitimini, ne ego meliores liberos sumpsisse videar quam genuisse."

11. Ad ea Iugurtha, tametsi regem ficta locutum intellegebat et ipse longe aliter animo agitabat, tamen pro tempore benigne respondit. Micipsa paucis post diebus moritur. postquam illi more regio iusta magnifice fecerant, reguli in unum convenerunt, ut inter se de cunctis negotiis disceptarent. sed Hiempsal, qui minumus ex illis erat, natura ferox et iam ante ignobilitatem Iugurthae, quia materno genere inpar erat, despiciens, dextra Adherbalem adsedit, ne medius ex tribus, quod apud Numidas honori ducitur, Iugurtha foret. dein tamen ut aetati concederet fatigatus a fratre, vix in partem alteram transductus

est. ibi quom multa de administrando imperio dissererent, Iugurtha inter alias res iacit, oportere quinquenni consulta et decreta omnia rescindi; nam per ea tempora confectum annis Micipsam parum animo valuisse. tum idem Hiempsal placere sibi respondit; nam ipsum illum his tribus proxumis annis adoptatione in regnum pervenisse. quod verbum in pectus Iugurthae altius quam quisquam ratus erat, descendit. itaque ex eo tempore ira et metu anxius moliri, parare atque ea modo cum animo habere, quibus Hiempsal per dolum caperetur. quae ubi tardius procedunt neque lenitur animus ferox, statuit quovis modo inceptum perficere.

12. Primo conventu, quem ab regulis factum supra memoravi, propter dissensionem placuerat dividi thesauros finisque imperi singulis constitui. itaque tempus ad utramque rem decernitur, sed maturius ad pecuniam distribuendam. reguli interea in loca propinqua thesauris alius alio concessere. sed Hiempsal in oppido Thirmida forte eius domo utebatur, qui proxumus lictor Iugurthae carus acceptusque ei semper fuerat; quem ille casu ministrum oblatum promissis onerat inpellitque, uti tamquam suam visens domum eat, portarum clavis adulterinas paret (nam verae ad Hiempsalem referebantur); ceterum, ubi res postularet, se ipsum cum magna manu venturum. Numida mandata brevi conficit atque, uti doctus erat, noctu Iugurthae milites introducit. qui postquam in aedis inrupere, divorsi regem quaerere, dormientis alios, alios occursantis interficere, scrutari loca abdita, clausa effringere, strepitu et tumultu omnia miscere; quom Hiempsal interim reperitur occultans se tugurio mulieris ancillae, quo initio pavidus et ignarus loci perfugerat. Numidae caput eius, ut iussi fuerant, ad Iugurtham referunt.

13. Ceterum fama tanti facinoris per omnem Africam brevi tempore divolgatur; Adherbalem omnisque, qui sub imperio Micipsae fuerant, metus invadit; in duas partis Numidae discedunt; plures Adherbalem sequuntur, sed illum alterum bello meliores. igitur Iugurtha quam maxumas potest copias armat, urbis partim vi, alias voluntate imperio suo adiungit, omni Numidiae imperare parat. Adherbal, tametsi Romam legatos miserat, qui senatum docerent de caede fratris et fortunis suis, tamen fretus multitudine militum, parabat armis contendere. sed ubi res ad certamen venit, victus ex proelio profugit in provinciam ac deinde Romam contendit. tum Iugurtha patratis con-

siliis, postquam omnis Numidiae potiebatur, in otio facinus suum cum animo reputans, timere populum Romanum neque advorsus iram eius usquam nisi in avaritia nobilitatis et pecunia sua spem habere. itaque paucis diebus cum auro et argento multo Romam legatos mittit, quis praecipit, primum uti veteres amicos muneribus expleant, deinde novos adquirant, postremo quaecunque possint largiundo parare ne cunctentur. sed ubi Romam legati venere et ex praecepto regis hospitibus aliisque, quorum ea tempestate in senatu auctoritas pollebat, magna munera misere, tanta commutatio incessit, ut ex maxuma invidia in gratiam et favorem nobilitatis Iugurtha veniret; quorum pars spe, alii praemio inducti, singulos ex senatu ambiundo nitebantur, ne gravius in eum consuleretur. igitur ubi legati satis confidunt, die constituto senatus utrisque datur. tum Adherbalem hoc modo locutum accepimus.

14. „Patres conscripti, Micipsa pater meus moriens mihi praecepit, uti regni Numidiae tantummodo procurationem existumarem meam, ceterum ius et imperium eius penes vos esse; simul eniterer domi militiaeque quam maxumo usui esse populo Romano; vos mihi cognatorum, vos in adfinium locum ducerem: si ea fecissem, in vostra amicitia exercitum, divitias, munimenta regni me habiturum. quae quom praecepta parentis mei agitarem, Iugurtha, homo omnium, quos terra sustinet, sceleratissumus contempto imperio vostro, Masinissae me nepotem et iam ab stirpe socium atque amicum populi Romani regno fortunisque omnibus expulit. atque ego, patres conscripti, quoniam eo miseriarum venturus eram, vellem potius ob mea quam ob maiorum meorum beneficia posse a vobis auxilium petere, ac maxume deberi mihi beneficia populi Romani, quibus non egerem; secundum ea, si desideranda erant, uti debitis uterer. sed quoniam parum tuta per se ipsa probitas est, neque mihi in manu fuit, Iugurtha qualis foret, ad vos confugi, patres conscripti, quibus, quod mihi miserrumum est, cogor prius oneri quam usui esse. ceteri reges aut bello victi in amicitiam a vobis recepti sunt, aut in suis dubiis rebus societatem vostram adpetiverunt; familia nostra cum populo Romano bello Karthaginiensi amicitiam instituit, quo tempore magis fides eius quam fortuna petenda erat. quorum progeniem vos, patres conscripti, nolite pati me nepotem Masinissae frustra a vobis auxilium petere. si ad impetrandum nihil causae haberem praeter miserandam fortunam, quod paulo ante

rex genere, fama atque copiis potens, nunc deformatus aerumnis, inops, alienas opes expecto, tamen erat maiestatis Romani populi prohibere iniuriam neque pati quoiusquam regnum per scelus crescere. verum ego his finibus eiectus sum, quos maioribus meis populus Romanus dedit, unde pater et avos meus una vobiscum expulere Sufacem et Karthaginiensis. vostra beneficia mihi erepta sunt, patres conscripti, vos in mea iniuria despecti estis. eheu me miserum! huccine, Micipsa pater, beneficia tua evasere, ut, quem tu parem cum liberis tuis regnique participem fecisti, is potissumum stirpis tuae extinctor sit? nunquamne ergo familia nostra quieta erit? semperne in sanguine, ferro, fuga versabitur? dum Karthaginienses incolumes fuere, iure omnia saeva patiebamur; hostes ab latere, vos amici procul, spes omnis in armis erat. postquam illa pestis ex Africa eiecta est, laeti pacem agitabamus, quippe quis hostis nullus erat, nisi forte quem vos iussissetis. ecce autem ex inproviso Iugurtha, intoleranda audacia, scelere atque superbia se eeferens, fratre meo atque eodem propinquo suo interfecto, primum eius regnum sceleris sui praedam fecit, post, ubi me isdem dolis nequit capere, nihil minus quam vim aut bellum expectantem in imperio vostro, sicut videtis, extorrem patria, domo, inopem et coopertum miseriis effecit, ut ubivis tutius quam in regno meo essem. ego sic existumabam, patres conscripti, uti praedicantem audiveram patrem meum, qui vostram amicitiam diligenter colerent, eos multum laborem suscipere, ceterum ex omnibus maxume tutos esse. quod in familia nostra fuit, praestitit, uti in omnibus bellis adesset vobis; nos uti per otium tuti simus, in vostra manu est, patres conscripti. pater nos duos fratres reliquit; tertium, Iugurtham, beneficiis suis ratus est coniunctum nobis fore. alter eorum necatus est, alterius ipse ego manus inpias vix effugi. quid agam? aut quo potissumum infelix accedam? generis praesidia omnia extincta sunt; pater, uti necesse erat, naturae concessit; fratri, quem minume decuit, propinquus per scelus vitam eripuit; adfinis, amicos, propinquos ceteros meos alium alia clades oppressit; capti ab Iugurtha pars in crucem acti, pars bestiis obiecti sunt; pauci, quibus relicta est anima, clausi in tenebris, cum maerore et luctu morte graviorem vitam exigunt. si omnia, quae aut amisi aut ex necessariis advorsa facta sunt, incolumia manerent, tamen, si quid ex inproviso mali accidisset, vos inplorarem, patres conscripti,

quibus pro magnitudine imperi ius et iniurias omnis curae esse decet. nunc vero exul patria, domo, solus atque omnium honestarum rerum egens, quo accedam aut quos adpellem? nationesne an reges, qui omnes familiae nostrae ob vostram amicitiam infesti sunt? an quoquam mihi adire licet, ubi non maiorum meorum hostilia monumenta pluruma sint? aut quisquam nostri misereri potest, qui aliquando vobis hostis fuit? postremo Masinissa nos ita instituit, patres conscripti, ne quem coleremus nisi populum Romanum, ne societates, ne foedera nova acciperemus; abunde magna praesidia nobis in vostra amicitia fore; si huic imperio fortuna mutaretur, una occidendum nobis esse. virtute ac dis volentibus magni estis et opulenti; omnia secunda et oboedientia sunt; quo facilius sociorum iniurias curare licet. tantum illud vereor, ne quos privata amicitia Iugurthae parum cognita transvorsos agat, quos ego audio maxuma ope niti, ambire, fatigare vos singulos, ne quid de absente incognita causa statuatis, fingere me verba et fugam simulare, quoi licuerit in regno manere. quodutinam illum, quoius inpio facinore in has miserias proiectus sum, eadem haec simulantem videam, et aliquando aut apud vos aut apud deos inmortalis rerum humanarum cura oriatur; nae ille, qui nunc sceleribus suis ferox atque praeclarus est, omnibus malis excruciatus inpietatis in parentem nostrum, fratris mei necis mearumque miseriarum gravis poenas reddat. iamiam frater, animo meo carissume, quamquam tibi inmaturo et unde minume decuit vita erepta est, tamen laetandum magis quam dolendum puto casum tuum; non enim regnum tuum, sed fugam, exilium, egestatem et omnis has, quae me premunt, aerumnas cum anima simul amisisti. at ego infelix, in tanta mala praecipitatus ex patrio regno, rerum humanarum spectaculum praebeo, incertus quid agam, tuasne iniurias persequar, ipse auxili egens, an regno consulam, quoius vitae necisque potestas ex opibus alienis pendet. utinam emori fortunis meis honestus exitus esset! neu vivere contemptus viderer, si defessus malis iniuriae concessissem. nunc neque vivere lubet, neque mori licet sine dedecore. patres conscripti, per vos, per liberos atque parentes vostros, per maiestatem populi Romani subvenite mihi misero, ite obviam iniuriae, nolite pati regnum Numidiae, quod vostrum est, per scelus et sanguinem familiae nostrae tabescere."

15. Postquam rex finem loquendi fecit, legati Iugurthae, largitione magis quam causa freti, paucis respondent:

„Hiempsalem ob saevitiam suam ab Numidis interfectum; Adherbalem ultro bellum inferentem, postquam superatus sit, queri, quod iniuriam facere nequivisset: Iugurtham ab senatu petere, ne se alium putarent, ac Numantiae cognitus esset, neu verba inimici ante facta sua ponerent.“ deinde utrique curia egrediuntur. senatus statim consulitur: fautores legatorum, praeterea senatus magna pars gratia depravata, Adherbalis dicta contemnere, Iugurthae virtutem extollere laudibus; gratia, voce, denique omnibus modis pro alieno scelere et flagitio sua quasi pro gloria nitebantur. at contra pauci, quibus bonum et aequum divitiis carius erat, subveniundum Adherbali et Hiempsalis mortem severe vindicandam censebant; sed ex omnibus maxume Aemilius Scaurus, homo nobilis, inpiger, factiosus, avidus potentiae, honoris, divitiarum, ceterum vitia sua callide occultans. is postquam videt regis largitionem famosam inpudentemque, veritus, quod in tali re solet, ne polluta licentia invidiam accenderet, animum a consueta lubidine continuit.

16. Vicit tamen in senatu pars illa, quae vero pretium aut gratiam anteferebat. decretum fit, uti decem legati regnum, quod Micipsa obtinuerat, inter Iugurtham et Adherbalem dividerent. quoius legationis princeps fuit L. Opimius, homo clarus et tum in senatu potens, quia consul, G. Graccho et M. Fulvio Flacco interfectis, acerrume victoriam nobilitatis in plebem exercuerat. eum Iugurtha tametsi Romae in amicis habuerat, tamen adcuratissume recepit, dando et pollicendo multa perfecit, uti fama, fide, postremo omnibus suis rebus commodum regis anteferret. reliquos legatos eadem via adgressus, plerosque capit; paucis carior fides quam pecunia fuit. in divisione, quae pars Numidiae Mauretaniam adtingit, agro virisque opulentior, Iugurthae traditur: illam alteram specie quam usu potiorem, quae portuosior et aedificiis magis exornata erat, Adherbal possedit.

17. Res postulare videtur Africae situm paucis exponere et eas gentis, quibuscum nobis bellum aut amicitia fuit, adtingere. sed quae loca et nationes ob calorem aut asperitatem, item solitudines minus frequentata sunt, de his haud facile compertum narraverim; cetera quam paucissumis absolvam. in divisione orbis terrae plerique in parte tertia Africam posuere, pauci tantummodo Asiam et Europam esse, sed Africam in Europa. ea finis habet ab occidente fretum nostri maris et Oceani, ab ortu solis

declivem latitudinem, quem locum Katabathmon incolae adpellant. mare saevom, inportuosum, ager frugum fertilis, bonus pecori, arbori infecundus, caelo terraque penuria aquarum. genus hominum salubri corpore, velox, patiensque laborum; plerosque senectus dissolvit, nisi qui ferro aut bestiis interiere; nam morbus haud saepe quemquam superat; ad hoc malefici generis pluruma animalia. sed qui mortales initio Africam habuerint, quique postea accesserint, aut quomodo inter se permixti sint, quamquam ab ea fama, quae plerosque obtinet, divorsum est, tamen uti ex libris Punicis, qui regis Hiempsalis dicebantur, interpretatum nobis est, utique rem sese habere cultores eius terrae putant, quam paucissumis dicam. ceterum fides eius rei penes auctores erit.

18. Africam initio habuere Gaetuli et Libyes, asperi incultique, quis cibus erat caro ferina atque humi pabulum, uti pecoribus. hi neque moribus neque lege aut imperio quoiusquam regebantur; vagi, palantes, quas nox coegerat, sedes habebant. sed postquam in Hispania Hercules, sicuti Afri putant, interiit, exercitus eius, compositus ex variis gentibus, amisso duce ac passim multis sibi quisque imperium petentibus, brevi dilabuntur. ex eo numero Medi, Persae et Armeni, navibus in Africam transvecti, proxumos nostro mari locos occupavere. sed Persae intra Oceanum magis; hique alveos navium invorsos pro tuguriis habuere, quia neque materia in agris neque ab Hispanis emundi aut mutandi copia erat; mare magnum et ignara lingua commercia prohibebant. hi paulatim per connubia Gaetulos secum miscuere, et quia saepe temptantes agros alia, deinde alia loca petiverant, semet ipsi Nomadas adpellavere. ceterum adhuc aedificia Numidarum agrestium, quae mapalia illi vocant, oblonga, incurvis lateribus tecta, quasi navium carinae sunt. Medis autem et Armenis accessere Libyes (nam hi propius mare Africum agitabant, Gaetuli sub sole magis, haud procul ab ardoribus); hique mature oppida habuere; nam freto divisi ab Hispania mutare res inter se instituerant. nomen eorum paulatim Libyes conrupere, barbara lingua Mauros pro Medis adpellantes. sed res Persarum brevi adolevit; ac postea nomine Numidae, propter multitudinem a parentibus digressi, possedere ea loca, quae proxume Karthaginem Numidia adpellatur. deinde utrique alteris freti finitumos armis aut metu sub imperium suum coegere, nomen gloriamque sibi addidere; magis ii, qui ad nostrum mare

processerant, quia Libyes quam Gaetuli minus bellicosi. denique Africae pars inferior pleraque ab Numidis possessa est; victi omnes in gentem nomenque imperantium concessere.

19. Postea Phoenices, alii multitudinis domi minuendae gratia, pars imperi cupidine, sollicitata plebe et aliis novarum rerum avidis, Hipponem, Hadrumetum, Leptim aliasque urbis in ora marituma condidere, eaeque brevi multum auctae, pars originibus suis praesidio, aliae decori fuere. nam de Karthagine silere melius puto quam parum dicere, quoniam alio properare tempus monet. igitur ad Katabathmon, qui locus Aegyptum ab Africa dividit, secundo mari prima Cyrene est, colonia Theraeon, ac deinceps duae Syrtes, interque eas Leptis; deinde Philaenon arae, quem locum Aegyptum vorsus finem imperi habuere Karthaginienses, post aliae Punicae urbes. cetera loca usque ad Mauretaniam Numidae tenent; proxume Hispaniam Mauri sunt. super Numidiam Gaetulos accepimus partim in tuguriis, alios incultius vagos agitare, post eos Aethiopas esse, dehinc loca exusta solis ardoribus. igitur bello Iugurthino pleraque ex Punicis oppida et finis Karthaginiensium, quos novissume habuerant, populus Romanus per magistratus administrabat, Gaetulorum magna pars et Numidae usque ad flumen Mulucham sub Iugurtha erant, Mauris omnibus rex Bocchus imperitabat, praeter nomen cetera ignarus populi Romani, itemque nobis neque bello neque pace antea cognitus. de Africa et eius incolis ad necessitudinem rei satis dictum.

20. Postquam, diviso regno, legati Africa discessere, et Iugurtha contra timorem animi praemia sceleris adeptum sese videt, certum esse ratus, quod ex amicis apud Numantiam acceperat, omnia Romae venalia esse, simul et illorum pollicitationibus accensus, quos paulo ante muneribus expleverat, in regnum Adherbalis animum intendit. ipse acer, bellicosus; at is, quem petebat, quietus, inbellis, placido ingenio, oportunus iniuriae, metuens magis quam metuendus. igitur ex inproviso finis eius cum magna manu invadit; multos mortalis cum pecore atque alia praeda capit, aedificia incendit, pleraque loca hostiliter cum equitatu accedit, deinde cum omni multitudine in regnum suum convortit, existumans Adherbalem dolore permotum iniurias suas manu vindicaturum, eamque rem belli causam fore. at ille, quod neque se parem armis existumabat et amicitia populi Romani magis quam Numi-

dis fretus erat, legatos ad Iugurtham de iniuriis questum misit; qui tametsi contumeliosa dicta rettulerant, prius tamen omnia pati decrevit quam bellum sumere, quia temptatum antea secus cesserat. neque eo magis cupido Iugurthae minuebatur, quippe qui totum eius regnum animo iam invaserat. itaque non uti antea cum praedatoria manu, sed magno exercitu comparato bellum gerere coepit et aperte totius Numidiae imperium petere. ceterum qua pergebat urbis, agros vastare, praedas agere, suis animum, hostibus terrorem augere.

21. Adherbal ubi intellegit eo processum, uti regnum aut relinquendum esset aut armis retinendum, necessario copias parat et Iugurthae obvius procedit. interim haud longe a mari prope Cirtam oppidum utriusque exercitus consedit, et quia diei extremum erat, proelium non inceptum. sed ubi plerumque noctis processit, obscuro etiam tum lumine, milites Iugurthini signo dato castra hostium invadunt; semisomnos partim, alios arma sumentis fugant funduntque; Adherbal cum paucis equitibus Cirtam profugit, et ni multitudo togatorum fuisset, quae Numidas insequentis moenibus prohibuit, uno die inter duos reges coeptum atque patratum bellum foret. igitur Iugurtha oppidum circumsedit, vineis turribusque et machinis omnium generum expugnare adgreditur, maxume festinans tempus legatorum antecapere, quos ante proelium factum ab Adherbale Romam missos audiverat. sed postquam senatus de bello eorum accepit, tres adulescentes in Africam legantur, qui ambos reges adeant, senatus populique Romani verbis nuntient: „Velle et censere eos ab armis discedere, de controvorsiis suis iure potius quam bello disceptare; ita seque illisque dignum esse."

22. Legati in Africam maturantes veniunt, eo magis, quod Romae, dum proficisci parant, de proelio facto et oppugnatione Cirtae audiebatur; sed is rumor clemens erat. quorum Iugurtha accepta oratione respondit: „Sibi neque maius quidquam neque carius auctoritate senatus esse; ab adulescentia ita se enisum, ut ab optumo quoque probaretur; virtute, non malitia P. Scipioni, summo viro, placuisse; ob easdem artis a Micipsa, non penuria liberorum, in regnum adoptatum esse. ceterum quod plura bene atque strenue fecisset, eo animum suum iniuriam minus tolerare: Adherbalem dolis vitae suae insidiatum; quod ubi conperisset, sceleri eius obviam isse; populum Romanum neque recte neque pro bono facturum, si ab iure

gentium sese prohibuerit; postremo de omnibus rebus legatos Romam brevi missurum." ita utrique digrediuntur. Adherbalis adpellandi copia non fuit.

23. Iugurtha ubi eos Africa decessisse ratus est, neque propter loci naturam Cirtam armis expugnare potest, vallo atque fossa moenia circumdat, turris extruit easque praesidiis firmat, praeterea dies noctisque aut per vim aut dolis temptare, defensoribus moenium praemia modo, modo formidinem ostentare, suos hortando ad virtutem arrigere, prorsus intentus cuncta parare. Adherbal, ubi intellegit omnis suas fortunas in extremo sitas, hostem infestum, auxili spem nullam, penuria rerum necessariarum bellum non trahi posse, ex his, qui una Cirtam profugerant, duos maxume inpigros delegit; eos multa pollicendo ac miserando casum suum confirmat, uti per hostium munitiones noctu ad proxumum mare, dein Romam pergerent. Numidae paucis diebus iussa efficiunt; litterae Adherbalis in senatu recitatae, quarum sententia haec fuit.

24. „Non mea culpa saepe ad vos oratum mitto, patres conscripti, sed vis Iugurthae subigit, quem tanta lubido extinguendi me invasit, ut neque vos neque deos inmortalis in animo habeat, sanguinem meum quam omnia malit. itaque quintum iam mensem socius et amicus populi Romani armis obsessus teneor, neque mihi Micipsae patris mei beneficia neque vostra decreta auxiliantur; ferro an fame acrius urguear incertus sum. plura de Iugurtha scribere dehortatur me fortuna mea; etiam antea expertus sum parum fidei miseris esse. nisi tamen intellego illum supra quam ego sum petere, neque simul amicitiam vostram et regnum meum sperare. utrum gravius existumet, nemini occultum est. nam initio occidit Hiempsalem, fratrem meum, deinde patrio regno me expulit; quae sane fuerint nostrae iniuriae, nihil ad vos. verum nunc vostrum regnum armis tenet, me, quem vos imperatorem Numidis posuistis, clausum obsidet; legatorum verba quanti fecerit, pericula mea declarant. quid est reliquum nisi vis vostra, qua moveri possit? nam ego quidem vellem et haec, quae scribo, et illa, quae antea in senatu questus sum, vana forent potius, quam miseria mea fidem verbis faceret. sed quoniam eo natus sum, ut Iugurthae scelerum ostentui essem, non iam mortem neque aerumnas, tantummodo inimici imperium et cruciatus corporis deprecor. regno Numidiae, quod vostrum est, uti lubet consulite; me manibus inpiis eripite per maiestatem imperi, per amicitiae

fidem, si ulla apud vos memoria remanet avi mei Masinissae."

25. His litteris recitatis fuere, qui exercitum in Africam mittendum censerent et quam primum Adherbali subveniundum; de Iugurtha interim uti consuleretur, quoniam legatis non paruisset. sed ab isdem illis regis fautoribus summa ope enisum est, ne tale decretum fieret. ita bonum publicum, ut in plerisque negotiis solet, privata gratia devictum. legantur tamen in Africam maiores natu, nobiles, amplis honoribus usi; in quis fuit M. Scaurus, de quo supra memoravimus, consularis et tum in senatu princeps. hi, quod res in invidia erat, simul et ab Numidis obsecrati, triduo navim ascendere, dein brevi Uticam adpulsi litteras ad Iugurtham mittunt, quam ocissume ad provinciam accedat, seque ad eum ab senatu missos. ille ubi accepit homines claros, quorum auctoritatem Romae pollere audiverat, contra inceptum suum venisse, primo conmotus, metu atque lubidine divorsus agitabatur. timebat iram senatus, ni paruisset legatis; porro animus cupidine caecus ad inceptum scelus rapiebatur. vicit tamen in avido ingenio pravum consilium. igitur exercitu circumdato summa vi Cirtam inrumpere nititur, maxume sperans, diducta manu hostium aut vi aut dolis sese casum victoriae inventurum. quod ubi secus procedit neque quod intenderat efficere potest, ut prius quam legatos conveniret, Adherbalis potiretur; ne amplius morando Scaurum, quem plurumum metuebat, incenderet, cum paucis equitibus in provinciam venit. ac tametsi senatus verbis graves minae nuntiabantur, quod ab oppugnatione non desisteret, multa tamen oratione consumpta legati frustra discessere.

26. Ea postquam Cirtae audita sunt, Italici, quorum virtute moenia defensabantur, confisi deditione facta propter magnitudinem populi Romani inviolatos sese fore, Adherbali suadent, uti seque et oppidum Iugurthae tradat, tantum ab eo vitam paciscatur, de ceteris senatui curae fore. at ille, tametsi omnia potiora fide Iugurthae rebatur, tamen quia penes eosdem, si advorsaretur, cogundi potestas erat, ita, uti censuerant Italici, deditionem facit. igitur Iugurtha in primis Adherbalem excruciatum necat, deinde omnis puberes Numidas atque negotiatores promiscue, uti quisque armatus obvius fuerat, interficit.

27. Quod postquam Romae cognitum est, et res in senatu agitari coepta, idem illi ministri regis interpellando ac saepe gratia, interdum iurgiis trahendo tempus, atro-

citatem facti leniebant. ac ni G. Memmius, tribunus plebis designatus, vir acer et infestus potentiae nobilitatis, populum Romanum edocuisset id agi, ut per paucos factiosos Iugurthae scelus condonaretur, profecto omnis invidia prolatandis consultationibus dilapsa foret: tanta vis gratiae atque pecuniae regis erat. sed ubi senatus delicti conscientia populum timet, lege Sempronia provinciae futuris consulibus Numidia atque Italia decretae; consules declarati P. Scipio Nasica, L. Bestia Calpurnius; Calpurnio Numidia, Scipioni Italia obvenit; deinde exercitus, qui in Africam portaretur, scribitur; stipendium aliaque, quae bello usui forent, decernuntur.

28. At Iugurtha, contra spem nuntio accepto, quippe quoi Romae omnia venum ire in animo haeserat, filium et cum eo duos familiaris ad senatum legatos mittit, hisque ut illis, quos Hiempsale interfecto miserat, praecipit, omnis mortalis pecunia adgrediantur. qui postquam Romam adventabant, senatus a Bestia consultus est, placeretne legatos Iugurthae recipi moenibus; hique decrevere, nisi regnum ipsumque deditum venissent, uti in diebus proxumis decem Italia decederent. consul Numidis ex senati decreto nuntiari iubet; ita infectis rebus illi domum discedunt. interim Calpurnius parato exercitu legat sibi homines nobilis, factiosos, quorum auctoritate, quae deliquisset, munita fore sperabat; in quis fuit Scaurus, quoius de natura et habitu supra memoravimus. nam in consule nostro multae bonaeque artes animi et corporis erant, quas omnis avaritia praepediebat; patiens laborum, acri ingenio, satis providens, belli haud ignarus, firmissumus contra pericula et insidias. sed legiones per Italiam Rhegium atque inde Siciliam, porro ex Sicilia in Africam transvectae. igitur initio acriter Calpurnius paratis commeatibus Numidiam ingressus est, multosque mortalis et urbis aliquot pugnando cepit.

29. Sed ubi Iugurtha per legatos pecunia temptare bellique quod administrabat asperitatem ostendere coepit, animus aeger avaritia facile convorsus est. ceterum socius et administer omnium consiliorum adsumitur Scaurus, qui tametsi a principio, plerisque ex factione eius conruptis, acerrume regem inpugnaverat, tamen magnitudine pecuniae a bono honestoque in pravum abstractus est. sed Iugurtha primum tantummodo belli moram redimebat, existumans sese aliquid interim Romae pretio aut gratia effecturum; postea vero quam participem negoti Scaurum

accepit, in maxumam spem adductus recuperandae pacis, statuit cum eis de omnibus pactionibus praesens agere. ceterum interea fidei causa mittitur a consule Sextius quaestor in oppidum Iugurthae Vagam; quoius rei species erat acceptio frumenti, quod Calpurnius palam legatis imperaverat, quoniam deditionis mora induciae agitabantur. igitur rex, uti constituerat, in castra venit, ac pauca praesenti consilio locutus de invidia facti sui atque uti in deditionem acciperetur, reliqua cum Bestia et Scauro secreta transigit, dein postero die, quasi per saturam sententiis exquisitis, in deditionem accipitur. sed uti pro consilio imperatum erat, elephanti triginta, pecus atque equi multi cum parvo argenti pondere quaestori traduntur. Calpurnius Romam ad magistratus rogandos proficiscitur. in Numidia et exercitu nostro pax agitabatur.

30. Postquam res in Africa gestas quoque modo actae forent fama divolgavit, Romae per omnis locos et conventus de facto consulis agitari. apud plebem gravis invidia, patres solliciti erant; probarentne tantum flagitium, an decretum consulis subvorterent, parum constabat. ac maxume eos potentia Scauri, quod is auctor et socius Bestiae ferebatur, a vero bonoque inpediebat. at G. Memmius, quoius de libertate ingeni et odio potentiae nobilitatis supra diximus, inter dubitationem et moras senatus contionibus populum ad vindicandum hortari, monere, ne rem publicam, ne libertatem suam desererent, multa superba et crudelia facinora nobilitatis ostendere; prorsus intentus omni modo plebis animum accendebat. sed quoniam ea tempestate Romae Memmi facundia clara pollensque fuit, decere existumavi unam ex tam multis orationem eius perscribere, ac potissumum eam dicam, quam in contione post reditum Bestiae huiuscemodi verbis disseruit.

31. „Multa dehortantur me a vobis, Quirites, ni studium rei publicae omnia superet, opes factionis, vostra patientia, ius nullum, ac maxume, quod innocentiae plus periculi quam honoris est. nam illa quidem piget dicere, his annis XV quam ludibrio fueritis superbiae paucorum, quam foede quamque inulti perierint vostri defensores, ut vobis animus ab ignavia atque socordia conruptus sit, qui ne nunc quidem obnoxiis inimicis exurgitis, atque etiamnunc timetis eos, quibus decet terrori esse. sed quamquam haec talia sunt, tamen ire obviam factionis potentiae animus subigit. certe ego libertatem, quae mihi a parente meo tradita est, experiar; verum id frustra an ob rem

faciam, in vostra manu situm est, Quirites. neque ego vos hortor, quod saepe maiores nostri fecere, ut contra iniurias armati eatis. nihil vi, nihil secessione opus est: necesse est suomet ipsi more praecipites eant. occiso Ti. Graccho, quem regnum parare aiebant, in plebem Romanam quaestiones habitae sunt. post G. Gracchi et M. Fulvi caedem item vostri ordinis multi mortales in carcere necati sunt; utriusque cladis non lex, verum lubido eorum finem fecit. sed sane fuerit regni paratio plebi sua restituere; quidquid sine sanguine civium ulcisci nequitur, iure factum sit. superioribus annis taciti indignabamini aerarium expilari, reges et populos liberos paucis nobilibus vectigal pendere, penes eosdem et summam gloriam et maxumas divitias esse; tamen haec talia facinora inpune suscepisse parum habuere. itaque postremo leges, maiestas vostra, divina et humana omnia hostibus tradita sunt. neque eos, qui ea fecere, pudet aut poenitet, sed incedunt per ora vostra magnifici, sacerdotia et consulatus, pars triumphos suos ostentantes, perinde quasi ea honori non praedae habeant. servi aere parati iniusta imperia dominorum non perferunt; vos, Quirites, in imperio nati, aequo animo servitutem toleratis? at qui sunt ii, qui rem publicam occupavere? homines sceleratissumi, cruentis manibus, inmani avaritia, nocentissumi et idem superbissumi, quibus fides, decus, pietas, postremo honesta atque inhonesta omnia quaestui sunt. pars eorum occidisse tribunos plebis, alii quaestiones iniustas, plerique caedem in vos fecisse, pro munimento habent. ita quam quisque pessume fecit, tam maxume tutus est; metum ab scelere suo ad ignaviam vostram transtulere; quos omnis eadem cupere, eadem odisse, eadem metuere in unum coegit. sed haec inter bonos amicitia, inter malos factio est. quodsi tam vos libertatis curam haberetis, quam illi ad dominationem accensi sunt, profecto neque res publica, sicuti nunc, vastaretur, et beneficia vostra penes optumos, non audacissumos forent. maiores vostri parandi iuris et maiestatis constituendae gratia bis per secessionem armati Aventinum occupavere, vos pro libertate, quam ab illis accepistis, nonne summa ope nitemini? atque eo vehementius, quo maius dedecus est parta amittere quam omnino non paravisse. dicet aliquis: quid igitur censes? vindicandum in eos, qui hosti prodidere rem publicam. non manu neque vi, quod magis vos fecisse quam illis accidisse indignum est, verum quaestionibus et indicio ipsius Iugurthae, qui

si deditícius est, profecto iussis vostris oboediens erit; sin ea contemnit, scilicet existumabitis, qualis illa pax aut deditio sit, ex qua ad Iugurtham scelerum inpunitas, ad paucos potentis maxumae divitiae, ad rem publicam damna atque dedecora pervenerint. nisi forte nondum etiam vos dominationis eorum satietas tenet, et illa quam haec tempora magis placent, quom regna, provinciae, leges, iura, iudicia, bella atque paces, postremo divina et humana omnia penes paucos erant; vos autem, hoc est, populus Romanus, invicti ab hostibus, imperatores omnium gentium, satis habebatis animam retinere; nam servitutem quidem quis vostrum recusare audebat? atque ego, tametsi viro flagitiosissumum existumo inpune iniuriam accepisse, tamen vos hominibus sceleratissumis ignoscere, quoniam cives sunt, aequo animo paterer, ni misericordia in perniciem casura esset. nam et illis, quantum inportunitatis habent, parum est inpune male fecisse, nisi deinde faciundi licentia eripitur, et vobis aeterna sollicitudo remanebit, quom intellegetis aut serviundum esse aut per manus libertatem retinendam. nam fidei quidem aut concordiae quae spes est? dominari illi volunt, vos liberi esse, facere illi iniurias, vos prohibere; postremo sociis nostris veluti hostibus, hostibus pro sociis utuntur. potestne in tam divorsis mentibus pax aut amicitia esse? quare moneo hortorque vos, ne tantum scelus inpunitum omittatis. non peculatus aerari factus est, neque per vim sociis ereptae pecuniae, quae quamquam gravia sunt, tamen consuetudine iam pro nihilo habentur: hosti acerrumo prodita senatus auctoritas, proditum imperium vostrum est, domi militiaeque res publica venalis fuit. quae nisi quaesita erunt, nisi vindicatum in noxios, quid erit reliquum, nisi ut illis, qui ea fecere, oboedientes vivamus? nam inpune quaelibet facere, id est regem esse. neque ego vos, Quirites, hortor, ut malitis civis vostros perperam quam recte fecisse, sed ne ignoscendo malis bonos perditum eatis. ad hoc in re publica multo praestat benefici quam malefici inmemorem esse; bonus tantummodo segnior fit, ubi neglegas, at malus inprobior. ad hoc si iniuriae non sint, haud saepe auxili egeas."

32. Haec atque alia huiuscemodi saepe dicundo Memmius populo persuadet, uti L. Cassius, qui tum praetor erat, ad Iugurtham mitteretur eumque interposita fide publica Romam duceret, quo facilius indicio regis Scauri et reliquorum, quos pecuniae captae accersebant, delicta

4*

patefierent. dum haec Romae geruntur, qui in Numidia relicti a Bestia exercitui praeerant, secuti morem imperatoris sui plurima et flagitiosissuma facinora fecere. fuere, qui auro conrupti elephantos Iugurthae traderent; alii perfugas vendere, pars ex pacatis praedas agebant; tanta vis avaritiae in animos eorum veluti tabes invaserat. at Cassius, perlata rogatione a G. Memmio ac perculsa omni nobilitate, ad Iugurtham proficiscitur eique timido et ex conscientia diffidenti rebus suis persuadet, quoniam se populo Romano dedisset, ne vim quam misericordiam eius experiri mallet. privatim praeterea fidem suam interponit, quam ille non minoris quam publicam ducebat; talis ea tempestate fama de Cassio erat.

33. Igitur Iugurtha contra decus regium cultu quam maxume miserabili cum Cassio Romam venit. ac tametsi in ipso magna vis animi erat, confirmatus ab omnibus, quorum potentia aut scelere cuncta ea gesserat, quae supra diximus, G. Baebium tribunum plebis magna mercede parat, quoius inpudentia contra ius et iniurias omnis munitus foret. at G. Memmius, advocata contione, quamquam regi infesta plebes erat, et pars in vincula duci iubebat, pars, nisi socios sceleris sui aperiret, more maiorum de hoste supplicium sumi; dignitati quam irae magis consulens, sedare motus et animos eorum mollire, postremo confirmare, fidem publicam per sese inviolatam fore. post, ubi silentium coepit, producto Iugurtha, verba facit; Romae Numidiaeque facinora eius memorat, scelera in fratres patremque ostendit. quibus iuvantibus quibusque ministris ea egerit, quamquam intellegat populus Romanus, tamen velle manifesta magis ex illo habere. si verum aperiat, in fide et clementia populi Romani magnam spem illi sitam; sin reticeat, non saluti sociis fore, sed se suasque spes conrupturum.

34. Deinde, ubi Memmius dicundi finem fecit et Iugurtha respondere iussus est, G. Baebius, tribunus plebis, quem pecunia conruptum supra diximus, regem tacere iubet; ac tametsi multitudo, quae in contione aderat, vehementer accensa, terrebat eum clamore, voltu, saepe inpetu atque aliis omnibus, quae ira fieri amat, vicit tamen inpudentia. ita populus ludibrio habitus ex contione discedit: Iugurthae Bestiaeque et ceteris, quos illa quaestio exagitabat, animi augescunt.

35. Erat ea tempestate Romae Numida quidam, nomine Massiva, Gulussae filius, Masinissae nepos; qui,

quia in dissensione regum Iugurthae advorsus fuerat, dedita Cirta et Adherbale interfecto profugus ex Africa abierat. huic Sp. Albinus, qui proxumo anno post Bestiam cum Q. Minucio Rufo consulatum gerebat, persuadet, quoniam ex stirpe Masinissae sit, Iugurthamque ob scelera invidia cum metu urgueat, regnum Numidiae ab senatu petat. avidus consul belli gerundi movere quam senescere omnia malebat; ipsi provincia Numidia, Minucio Macedonia evenerat. quae postquam Massiva agitare coepit, neque Iugurthae in amicis satis praesidi est, quod eorum alium conscientia, alium mala fama et timor inpediebat, Bomilcari, proxumo ac maxume fido sibi, imperat, pretio, sicuti multa confecerat, insidiatores Massivae paret, ac maxume occulte, sin id parum procedat, quovis modo Numidam interficiat. Bomilcar mature regis mandata exequitur, et per homines talis negoti artifices itinera egressusque eius, postremo loca atque tempora cuncta explorat, deinde, ubi res postulabat, insidias tendit. igitur unus ex eo numero, qui ad caedem parati erant, paulo inconsultius Massivam adgreditur; illum obtruncat, sed ipse deprehensus, multis hortantibus et in primis Albino consule, indicium profitetur. fit reus magis ex aequo bonoque quam ex iure gentium Bomilcar, comes eius, qui Romam fide publica venerat. at Iugurtha manifestus tanti sceleris non prius omisit contra verum niti, quam animum advortit, supra gratiam atque pecuniam suam invidiam facti esse. igitur, quamquam in priore actione ex amicis quinquaginta vades dederat, regno magis quam vadibus consulens, clam in Numidiam Bomilcarem dimittit, veritus ne reliquos popularis metus invaderet parendi sibi, si de illo supplicium sumptum foret. et ipse paucis diebus eodem profectus est, iussus a senatu Italia decedere. sed postquam Roma egressus est, fertur saepe eo tacitus respiciens postremo dixisse: „urbem venalem et mature perituram, si emptorem invenerit."

36. Interim Albinus renovato bello commeatum, stipendium aliaque, quae militibus usui forent, maturat in Africam portare; ac statim ipse profectus, uti ante comitia, quod tempus haud longe aberat, armis aut deditione aut quovis modo bellum conficeret. at contra Iugurtha trahere omnia et alias deinde alias morae causas facere, polliceri deditionem, ac deinde metum simulare, cedere instanti et paulo post, ne sui diffiderent, instare; ita belli modo, modo pacis mora consulem ludificare. ac fuere,

qui tunc Albinum haud ignarum consili regis existumarent, neque ex tanta properantia tam facile tractum bellum socordia magis quam dolo crederent. sed postquam dilapso tempore comitiorum dies adventabat, Albinus, Aulo fratre in castris pro praetore relicto, Romam decessit.

37. Ea tempestate Romae seditionibus tribuniciis atrociter res publica agitabatur. P. Lucullus et L. Annius, tribuni plebis, resistentibus conlegis, continuare magistratum nitebantur, quae dissensio totius anni comitia inpediebat. ea mora in spem adductus Aulus, quem pro praetore in castris relictum supra diximus, aut conficiundi belli aut terrore exercitus ab rege pecuniae capiundae, milites mense Ianuario ex hibernis in expeditionem evocat, magnisque itineribus hieme aspera pervenit ad oppidum Suthul, ubi regis thesauri erant. quod quamquam et saevitia temporis et oportunitate loci neque capi neque obsideri poterat (nam circum murum situm in praerupti montis extremo planities limosa hiemalibus aquis paludem fecerat), tamen aut simulandi gratia, quo regi formidinem adderet, aut cupidine caecus ob thesauros oppidi potiundi, vineas agere, aggerem iacere, aliaque, quae incepto usui forent, properare.

38. At Iugurtha, cognita vanitate atque inperitia legati, subdole eius augere amentiam, missitare supplicantis legatos, ipse quasi vitabundus per saltuosa loca et tramites exercitum ductare. denique Aulum spe pactionis perpulit, uti relicto Suthule in abditas regiones sese veluti cedentem insequeretur; ita delicta occultiora fuere. interea per homines callidos diu noctuque exercitum temptabat, centuriones ducesque turmarum partim uti transfugerent conrumpere, alii signo dato locum uti desererent. quae postquam ex sententia instruit, intempesta nocte de inproviso multitudine Numidarum Auli castra circumvenit. milites Romani, perculsi tumultu insolito, arma capere alii, alii se abdere, pars territos confirmare, trepidare omnibus locis; vis magna hostium, caelum nocte atque nubibus obscuratum, periculum anceps, postremo fugere an manere tutius foret, in incerto erat. sed ex eo numero, quos paulo ante corruptos diximus, cohors una Ligurum cum duabus turmis Thracum et paucis gregariis militibus transiere ad regem, et centurio primi pili tertiae legionis per munitionem, quam uti defenderet acceperat, locum hostibus introeundi dedit, eaque Numidae cuncti inrupere. nostri foeda fuga, plerique abiectis armis, proxumum collem

occupavere. nox atque praeda castrorum hostis, quo minus victoria uterentur, remorata sunt. deinde Iugurtha postero die cum Aulo in conloquio verba facit: „tametsi ipsum cum exercitu fame et ferro clausum tenet, tamen se memorem humanarum rerum, si secum foedus faceret, incolumis omnis sub iugum missurum; praeterea uti diebus decem Numidia decederet.“ quae quamquam gravia et flagiti plena erant, tamen, quia mortis metu mutabantur, sicuti regi lubuerat, pax convenit.

39. Sed ubi ea Romae conperta sunt, metus atque maeror civitatem invasere. pars dolere pro gloria imperi, pars insolita rerum bellicarum timere libertati, Aulo omnes infesti, ac maxume, qui bello saepe praeclari fuerant, quod armatus dedecore potius quam manu salutem quaesiverat. ob ea consul Albinus ex delicto fratris invidiam ac deinde periculum timens, senatum de foedere consulebat, et tamen interim exercitui supplementum scribere, ab sociis et nomine Latino auxilia accersere, denique omnibus modis festinare. senatus ita, uti par fuerat, decernit, suo atque populi iniussu nullum potuisse foedus fieri. consul inpeditus a tribunis plebis, ne quas paraverat copias secum portaret, paucis diebus in Africam proficiscitur; nam omnis exercitus, uti convenerat, Numidia deductus in provincia hiemabat. postquam eo venit, quamquam persequi Iugurtham et mederi fraternae invidiae animo ardebat, cognitis militibus, quos praeter fugam, soluto imperio, licentia atque lascivia corruperat, ex copia rerum statuit sibi nihil agitandum.

40. Interim Romae G. Mamilius Limetanus tribunus plebis rogationem ad populum promulgat, uti quaereretur in eos, quorum consilio Iugurtha senati decreta neglegisset, quique ab eo in legationibus aut imperiis pecunias accepissent, qui elephantos quique perfugas tradidissent, item qui de pace aut bello cum hostibus pactiones fecissent. huic rogationi partim conscii sibi, alii ex partium invidia pericula metuentes, quoniam aperte resistere non poterant, quin illa et alia talia placere sibi faterentur, occulte per amicos ac maxume per homines nominis Latini et socios Italicos inpedimenta parabat. sed plebes incredibile memoratu est quam intenta fuerit quantaque vi rogationem iusserit, [decreverit, voluerit] magis odio nobilitatis, quoi mala illa parabantur, quam cura rei publicae; tanta lubido in partibus erat. igitur ceteris metu perculsis, M. Scaurus, quem legatum Bestiae fuisse supra

docuimus, inter laetitiam plebis et suorum fugam, trepida etiamtum civitate, quom ex Mamili rogatione tres quaesitores rogarentur, effecerat, uti ipse in eo numero crearetur. sed quaestio exercita aspere violenterque ex rumore et lubidine plebis; ut saepe nobilitatem, sic ea tempestate plebem ex secundis rebus insolentia ceperat.

41. Ceterum mos partium popularium et senatus factionum, ac deinde omnium malarum artium paucis ante annis Romae ortus est otio atque abundantia earum rerum, quae prima mortales ducunt. nam ante Karthaginem deletam populus et senatus Romanus placide modesteque inter se rem publicam tractabant, neque gloriae neque dominationis certamen inter civis erat; metus hostilis in bonis artibus civitatem retinebat. sed ubi illa formido mentibus decessit, scilicet ea, quae res secundae amant, lascivia atque superbia incessere. ita, quod in advorsis rebus optaverant otium, postquam adepti sunt, asperius acerbiusque fit. namque coepere nobilitas dignitatem, populus libertatem in lubidinem vortere, sibi quisque ducere, trahere, rapere. ita omnia in duas partis abstracta sunt, res publica, quae media fuerat, dilacerata. ceterum nobilitas factione magis pollebat, plebis vis soluta atque dispersa in multitudine minus poterat. paucorum arbitrio belli domique agitabatur, penes eosdem aerarium, provinciae, magistratus, gloriae triumphique erant; populus militia atque inopia urguebatur; praedas bellicas imperatores cum paucis diripiebant; interea parentes aut parvi liberi militum, uti quisque potentiori confinis erat, sedibus pellebantur. ita cum potentia avaritia sine modo modestiaque invadere, polluere et vastare omnia, nihil pensi neque sancti habere, quoad semet ipsam praecipitavit. nam ubi primum ex nobilitate reperti sunt, qui veram gloriam iniustae potentiae anteponerent, moveri civitas et dissensio civilis quasi permixtio terrae oriri coepit.

42. Nam postquam Tiberius et G. Gracchus, quorum maiores Punico atque aliis bellis multum rei publicae addiderant, vindicare plebem in libertatem et paucorum scelera patefacere coepere, nobilitas noxia atque eo perculsa modo per socios ac nomen Latinum, interdum per equites Romanos, quos spes societatis a plebe dimoverat, Gracchorum actionibus obviam ierat, et primo Tiberium, dein paucos post annos eadem ingredientem Gaium, tribunum alterum, alterum triumvirum coloniis deducundis, cum M. Fulvio Flacco ferro necaverat. et sane Gracchis

cupidine victoriae haud satis moderatus animus fuit: sed bono vinci satius est quam malo more iniuriam vincere. igitur ea victoria nobilitas ex lubidine sua usa multos mortalis ferro aut fuga extinxit, plusque in reliquum sibi timoris quam potentiae addidit. quae res plerumque magnas civitatis pessum dedit, dum alteri alteros vincere quovis modo et victos acerbius ulcisci volunt. sed de studiis partium et omnis civitatis moribus si singulatim aut pro magnitudine parem disserere, tempus quam res maturius me deseret. quamobrem ad inceptum redeo.

43. Post Auli foedus exercitusque nostri foedam fugam Metellus et Silanus, consules designati, provincias inter se partiverant, Metelloque Numidia evenerat, acri viro et quamquam advorso populi partium, fama tamen aequabili et inviolata. is ubi primum magistratum ingressus est, alia omnia sibi cum conlega ratus, ad bellum, quod gesturus erat, animum intendit. igitur diffidens veteri exercitui milites eligere scribere, praesidia undique accersere, arma, tela, equos et cetera instrumenta militiae parare, ad hoc conmeatum adfatim, denique omnia, quae in bello vario et multarum rerum egenti usui esse solent. ceterum ad ea patranda senatus auctoritate, socii nomenque Latinum et reges ultro auxilia mittendo, postremo omnis civitas summo studio adnitebatur. itaque ex sententia omnibus rebus paratis conpositisque in Numidiam proficiscitur, magna spe civium, quom propter artis bonas, tum maxume quod advorsum divitias invictum animum gerebat, et avaritia magistratuum ante id tempus in Numidia nostrae opes contusae hostiumque auctae erant.

44. Sed ubi in Africam venit, exercitus ei traditur a Sp. Albino pro consule iners, inbellis, neque periculi neque laboris patiens, lingua quam manu promptior, praedator ex sociis et ipse praeda hostium, sine imperio et modestia habitus. ita imperatori novo plus ex malis moribus sollicitudinis quam ex copia militum auxili aut spei bonae accedebat. statuit tamen Metellus, quamquam et aestivorum tempus comitiorum mora inminuerat, et expectatione eventus civium animos intentos putabat, non prius bellum adtingere quam maiorum disciplina milites laborare coegisset. nam Albinus, Auli fratris exercitusque clade perculsus, postquam decreverat non egredi provincia, quantum temporis aestivorum in imperio fuit, plerumque milites stativis castris habebat, nisi quom odos aut pabuli egestas locum mutare subegerat. sed neque

muniebantur ea, neque more militari vigiliae deducebantur; uti quoique lubebat, ab signis aberat; lixae permixti cum militibus diu noctuque vagabantur, et palantes agros vastare, villas expugnare, pecoris et mancipiorum praedas certantes agere, eaque mutare cum mercatoribus vino advectitio et aliis talibus; praeterea frumentum publice datum vendere, panem in dies mercari; postremo quaecumque dici aut fingi queunt ignaviae luxuriaeque probra, in illo exercitu cuncta fuere et alia amplius.

45. Sed in ea difficultate Metellum non minus quam in rebus hostilibus magnum et sapientem virum fuisse conperior; tanta temperantia inter ambitionem saevitiamque moderatum: namque edicto primum adiumenta ignaviae sustulisse, ne quisquam in castris panem aut quem alium coctum cibum venderet, ne lixae exercitum sequerentur, ne miles gregarius in castris neve in agmine servum aut iumentum haberet; ceteris arte modum statuisse. praeterea transvorsis itineribus cotidie castra movere, iuxta ac si hostes adessent, vallo atque fossa munire, vigilias crebras ponere et eas ipse cum legatis circumire, item in agmine in primis modo, modo in postremis, saepe in medio adesse, ne quispiam ordine egrederetur, uti cum signis frequentes incederent, miles cibum et arma portaret. ita prohibendo a delictis magis quam vindicando exercitum brevi confirmavit.

46. Interea Iugurtha, ubi quae Metellus agebat ex nuntiis accepit, simul de innocentia eius certior Romae factus, diffidere suis rebus ac tum demum veram deditionem facere conatus est. igitur legatos ad consulem cum suppliciis mittit, qui tantummodo ipsi liberisque vitam peterent, alia omnia dederent populo Romano. sed Metello iam antea experimentis cognitum erat genus Numidarum infidum, ingenio mobili, novarum rerum avidum esse. itaque legatos alium ab alio divorsos adgreditur, ac paulatim temptando, postquam oportunos sibi cognovit, multa pollicendo persuadet, uti Iugurtham maxume vivum, sin id parum procedat, necatum sibi traderent; ceterum palam, quae ex voluntate forent, regi nuntiari iubet. deinde ipse paucis diebus intento atque infesto exercitu in Numidiam procedit, ubi contra belli faciem tuguria plena hominum, pecora cultoresque in agris erant; ex oppidis et mapalibus praefecti regis obvii procedebant, parati frumentum dare, conmeatum portare, postremo omnia, quae imperarentur, facere. neque Metellus idcirco minus, sed pariter

ac si hostes adessent, munito agmine incedere, late explorare omnia, illa deditionis signa ostentui credere et insidiis locum temptari. itaque ipse cum expeditis cohortibus, item funditorum et sagittariorum delecta manu apud primos erat, in postremo G. Marius legatus cum equitibus curabat, in utrumque latus auxiliarios equites tribunis legionum et praefectis cohortium dispertiverat, ut cum his permixti velites, quocunque accederent, equitatus hostium propulsarent. nam in Iugurtha tantus dolus tantaque peritia locorum et militiae erat, ut absens an praesens, pacem an bellum gerens perniciosior esset, in incerto haberetur.

47. Erat haud longe ab eo itinere, quo Metellus pergebat, oppidum Numidarum, nomine Vaga, forum rerum venalium totius regni maxume celebratum, ubi et incolere et mercari consueverant Italici generis multi mortales. huc consul simul temptandi gratia, et si paterentur, ob oportunitates loci, praesidium inposuit; praeterea imperavit frumentum et alia, quae bello usui forent, conportare, ratus id quod res monebat, frequentiam negotiatorum et conmeatum iuvaturum exercitum et iam paratis rebus munimento fore. inter haec negotia Iugurtha inpensius modo legatos supplices mittere, pacem orare, praeter suam liberorumque vitam omnia Metello dedere. quos item, uti priores, consul inlectos ad proditionem domum dimittebat, regi pacem quam postulabat neque abnuere neque polliceri et inter eas moras promissa legatorum expectare.

48. Iugurtha ubi Metelli dicta cum factis conposuit ac se suis artibus temptari animadvortit, quippe quoi verbis pax nuntiabatur, ceterum re bellum asperrumum erat, urbs maxuma alienata, ager hostibus cognitus, animi popularium temptati, coactus rerum necessitudine statuit armis certare. igitur explorato hostium itinere in spem victoriae adductus ex oportunitate loci, quam maxumas potest copias omnium generum parat ac per tramites occultos exercitum Metelli antevenit. erat in ea parte Numidiae, quam Adherbal in divisione possederat, flumen oriens a meridie, nomine Muthul, a quo aberat mons ferme milia passuum viginti tractu pari, vastus ab natura et humano cultu. sed ex eo medio quasi collis oriebatur, in inmensum pertingens, vestitus oleastro ac murtetis aliisque generibus arborum, quae humi arido atque arenoso gignuntur. media autem planities deserta penuria aquae praeter flumini propinqua loca; ea consita arbustis pecore atque cultoribus frequentabantur.

49. Igitur in eo colle, quem transvorso itinere porrectum docuimus, Iugurtha extenuata suorum acie consedit, elephantis et parti copiarum pedestrium Bomilcarem praefecit eumque edocet, quae ageret; ipse propior montem cum omni equitatu et peditibus delectis suos conlocat. dein singulas turmas et manipulos circumiens monet atque obtestatur, uti memores pristinae virtutis et victoriae sese regnumque suum ab Romanorum avaritia defendant; cum his certamen fore, quos antea victos sub iugum miserint; ducem illis, non animum mutatum; quae ab imperatore decuerint, omnia suis provisa, locum superiorem, ut prudentes cum inperitis, ne pauciores cum pluribus aut rudes cum bello melioribus manum consererent; proinde parati intentique essent signo dato Romanos invadere; illum diem aut omnis labores et victorias confirmaturum, aut maxumarum aerumnarum initium fore. ad hoc viritim, uti quemque ob militare facinus pecunia aut honore extulerat, conmonefacere benefici sui et eum ipsum aliis ostentare; postremo pro quoiusque ingenio pollicendo, minitando, obtestando, alium alio modo excitare, quom interim Metellus, ignarus hostium, monte digrediens cum exercitu conspicatur, primo dubius, quidnam insolita facies ostenderet (nam inter virgulta equi Numidaeque consederant, neque plane occultati humilitate arborum, et tamen incerti, quidnam esset, cum natura loci tum dolo ipsi atque signa militaria obscurati); dein brevi cognitis insidiis paulisper agmen constituit. ibi conmutatis ordinibus in dextro latere, quod proxumum hostis erat, triplicibus subsidiis aciem instruxit, inter manipulos funditores et sagittarios dispertit, equitatum omnem in cornibus locat, ac pauca pro tempore milites hortatus aciem, sicuti instruxerat, transvorsis principiis in planum deducit.

50. Sed ubi Numidas quietos neque colle degredi animadvortit, veritus ex anni tempore et inopia aquae, ne siti conficeretur exercitus, Rutilium legatum cum expeditis cohortibus et parte equitum praemisit ad flumen, uti locum castris antecaperet, existumans hostis crebro impetu et transvorsis proeliis iter suum remoraturos, et quoniam armis diffiderent, lassitudinem et sitim militum temptaturos. deinde ipse pro re atque loco, sicuti monte descenderat, paulatim procedere, Marium post principia habere, ipse cum sinistrae alae equitibus esse, qui in agmine principes facti erant. at Iugurtha, ubi extremum agmen Metelli primos suos praetergressum videt, praesidio quasi duum mi-

lium peditum montem occupat, qua Metellus descenderat, ne forte cedentibus advorsariis receptui ac post munimento foret; dein repente signo dato hostis invadit. Numidae alii postremos caedere, pars a sinistra ac dextra temptare, infensi adesse atque instare, omnibus locis Romanorum ordines conturbare, quorum etiam qui firmioribus animis obvii hostibus fuerant, ludificati incerto proelio, ipsi modo eminus sauciabantur, neque contra feriundi aut conserendi manum copia erat; ante iam docti ab Iugurtha equites, ubicunque Romanorum turma insequi coeperat, non confertim neque in unum sese recipiebant, sed alius alio quam maxume divorsi. ita numero priores, si ab persequendo hostis deterrere nequiverant, disiectos ab tergo aut lateribus circumveniebant; sin oportunior fugae collis quam campi fuerat, ea vero consueti Numidarum equi facile inter virgulta evadere; nostros asperitas et insolentia loci retinebat.

51. Ceterum facies totius negoti varia, incerta, foeda atque miserabilis; dispersi a suis pars cedere, alii insequi, neque signa neque ordines observare, ubi quemque periculum ceperat, ibi resistere ac propulsare, arma tela, equi viri, hostes atque cives permixti, nihil consilio neque imperio agi, fors omnia regere. itaque multum diei processerat, quom etiamtum eventus in incerto erat. denique omnibus labore et aestu languidis Metellus, ubi videt Numidas minus instare, paulatim milites in unum conducit, ordines restituit et cohortis legionarias quattuor advorsum pedites hostium conlocat. eorum magna pars superioribus locis fessa consederat. simul orare et hortari milites, ne deficerent, neu paterentur hostis fugientis vincere; neque illis castra esse neque munimentum ullum, quo cedentes tenderent, in armis omnia sita. sed nec Iugurtha quidem interea quietus erat; circumire, hortari, renovare proelium et ipse cum delectis temptare omnia, subvenire suis, hostibus dubiis instare, quos firmos cognoverat, eminus pugnando retinere.

52. Eo modo inter se duo imperatores, summi viri certabant, ipsi pares, ceterum opibus disparibus. nam Metello virtus militum erat, locus advorsus, Iugurthae alia omnia praeter milites oportuna. denique Romani, ubi intellegunt neque sibi perfugium esse neque ab hoste copiam pugnandi fieri (et iam diei vesper erat), advorso colle, sicuti praeceptum fuerat, evadunt. amisso loco Numidae fusi fugatique; pauci interiere, plerosque velocitas et regio hostibus

ignara tutata sunt. interea Bomilcar, quem elephantis et parti copiarum pedestrium praefectum ab Iugurtha supra diximus, ubi eum Rutilius praetergressus est, paulatim suos in aequum locum deducit ac, dum legatus ad flumen, quo praemissus erat, festinans pergit, quietus, uti res postulabat, aciem exornat, neque remittit quid ubique hostis ageret explorare. postquam Rutilium consedisse iam et animo vacuum accepit, simulque ex Iugurthae proelio clamorem augeri, veritus, ne legatus cognita re laborantibus suis auxilio foret, aciem, quam diffidens virtuti militum arcte statuerat, quo hostium itineri obficeret, latius porrigit, eoque modo ad Rutili castra procedit.

53. Romani ex inproviso pulveris vim magnam animadvortunt; nam prospectum ager arbustis consitus prohibebat. et primo rati humum aridam vento agitari, post ubi aequabilem manere et, sicuti acies movebatur, magis magisque adpropinquare vident, cognita re properantes arma capiunt ac pro castris, sicuti imperabatur, consistunt. deinde, ubi propius ventum est, utrimque magno clamore concurritur. Numidae tantum modo remorati, dum in elephantis auxilium putant, postquam eos inpeditos ramis arborum atque ita disiectos circumveniri vident, fugam faciunt ac plerique abiectis armis collis aut noctis quae iam aderat auxilio integri abeunt. elephanti quattuor capti sunt, reliqui omnes numero quadraginta interfecti. at Romani, quamquam itinere atque opere castrorum et proelio fessi lassique erant, tamen, quod Metellus amplius opinione morabatur, instructi intentique obviam procedunt. nam dolus Numidarum nihil languidi neque remissi patiebatur. ac primo obscura nocte, postquam haud procul inter se erant, strepitu, velut hostes, adventare, alteri apud alteros formidinem simul et tumultum facere, et paene inprudentia admissum facinus miserabile, ni utrimque praemissi equites rem exploravissent. igitur pro metu repente gaudium exortum, milites alius alium laeti adpellant, acta edocent atque audiunt, sua quisque fortia facta ad caelum fert. quippe res humanae ita sese habent: in victoria vel ignavis gloriari licet, advorsae res etiam bonos detractant.

54. Metellus in isdem castris quatriduo moratus saucios cum cura reficit, meritos in proeliis more militiae donat, universos in contione laudat atque agit gratias; hortatur ad cetera, quae levia sunt, parem animum gerant; pro victoria iam pugnatum satis, reliquos labores pro praeda fore. tamen interim transfugas et alios oportunos, Iugur-

tha ubi gentium aut quid agitaret, cum paucisne esset, an exercitum haberet, ut sese victus gereret, exploratum misit. at ille sese in loca saltuosa et natura munita receperat, ibique cogebat exercitum numero hominum ampliorem, sed hebetem infirmumque, agri ac pecoris magis quam belli cultorem. id ea gratia eveniebat, quod praeter regios equites nemo omnium Numidarum ex fuga regem sequitur; quo quoiusque animus fert, eo discedunt, neque id flagitium militiae ducitur; ita se mores habent. igitur Metellus ubi videt regis etiamtum animum ferocem esse, bellum renovari, quod nisi ex illius lubidine geri non posset, praeterea inimicum certamen sibi cum hostibus, minore detrimento illos vinci quam suos vincere, statuit non proeliis neque in acie, sed alio more bellum gerundum. itaque in loca Numidiae opulentissima pergit, agros vastat, multa castella et oppida temere munita aut sine praesidio capit incenditque; puberes interfici iubet, alia omnia militum praedam esse. ea formidine multi mortales Romanis dediti obsides; frumentum et alia, quae usui forent, adfatim praebita, ubicunque res postulabat, praesidium inpositum. quae negotia multo magis quam proelium male pugnatum ab suis regem terrebant; quippe quoi spes omnis in fuga sita erat, sequi cogebatur, et qui sua loca defendere nequiverat, in alienis bellum gerere. tamen ex copia quod optumum videbatur consilium capit, exercitum plerumque in isdem locis operiri iubet, ipse cum delectis equitibus Metellum sequitur, nocturnis et aviis itineribus ignoratus Romanos palantis repente adgreditur. eorum plerique inermes cadunt, multi capiuntur, nemo omnium intactus profugit, et Numidae, priusquam ex castris subveniretur, sicuti iussi erant, in proxumos collis discedunt.

55. Interim Romae gaudium ingens ortum cognitis Metelli rebus, ut seque et exercitum more maiorum gereret, in advorso loco victor tamen virtute fuisset, hostium agro potiretur, Iugurtham magnificum ex Auli socordia spem salutis in solitudine aut fuga coegisset habere. itaque senatus ob ea feliciter acta dis inmortalibus supplicia decernere, civitas trepida antea et sollicita de belli eventu laeta agere, fama de Metello praeclara esse. igitur eo intentior ad victoriam niti, omnibus modis festinare, cavere tamen, necubi hosti oportunus fieret, meminisse post gloriam invidiam sequi. ita quo clarior erat, eo magis anxius erat, neque post insidias Iugurthae effuso exercitu praedari; ubi frumento aut pabulo opus erat, cohortes cum omni

equitatu praesidium agitabant; exercitus partem ipse, reliquos Marius ducebat. sed igni magis quam praeda ager vastabatur. duobus locis haud longe inter se castra faciebant; ubi vi opus erat, cuncti aderant; ceterum quo fuga atque formido latius cresceret, divorsi agebant. eo tempore Iugurtha per collis sequi, tempus aut locum pugnae quaerere; qua venturum hostem audierat, pabulum et aquarum fontis, quorum penuria erat, conrumpere; modo se Metello, interdum Mario ostendere, postremos in agmine temptare ac statim in collis regredi, rursus aliis, post aliis minitari, neque proelium facere neque otium pati, tantummodo hostem ab incepto retinere.

56. Romanus imperator ubi se dolis fatigari videt neque ab hoste copiam pugnandi fieri, urbem magnam et in ea parte qua sita erat arcem regni, nomine Zamam, statuit obpugnare, ratus id quod negotium poscebat Iugurtham laborantibus suis auxilio venturum ibique proelium fore. at ille, quae parabantur a perfugis edoctus, magnis itineribus Metellum antevenit, oppidanos hortatur, moenia defendant, additis auxilio perfugis, quod genus ex copiis regis, quia fallere nequibat, firmissumum erat. praeterea pollicetur in tempore semet cum exercitu adfore. ita compositis rebus in loca quam maxume occulta discedit ac post paulo cognoscit Marium ex itinere frumentatum cum paucis cohortibus Siccam missum, quod oppidum primum omnium post malam pugnam ab rege defecerat. eo cum delectis equitibus noctu pergit et iam egredientibus Romanis in porta pugnam facit; simul magna voce Siccenses hortatur, uti cohortis ab tergo circumveniant; fortunam illis praeclari facinoris casum dare; si id fecerint, postea sese in regno, illos in libertate sine metu aetatem acturos. ac ni Marius signa inferre atque evadere oppido properavisset, profecto cuncti aut magna pars Siccensium fidem mutavissent; tanta mobilitate sese Numidae gerunt. sed milites Iugurthini paulisper ab rege sustentati, postquam maiore vi hostes urguent, paucis amissis profugi discedunt.

57. Marius ad Zamam pervenit. id oppidum in campo situm magis opere quam natura munitum erat, nullius idoneae rei egens, armis virisque opulentum. igitur Metellus pro tempore atque loco paratis rebus cuncta moenia exercitu circumvenit, legatis imperat, ubi quisque curaret. deinde signo dato undique simul clamor ingens oritur; neque ea res Numidas terret, infensi intentique sine tumultu manent, proelium incipitur. Romani, pro ingenio quisque,

pars eminus glande aut lapidibus pugnare; alii succedere ac murum modo subfodere, modo scalis adgredi, cupere proelium in manibus facere. contra ea oppidani in proxumos saxa volvere, sudes, pila, praeterea picem sulfure et taeda mixtam ardentia mittere. sed ne illos quidem, qui procul manserant, timor animi satis muniverat; nam plerosque iacula tormentis aut manu emissa volnerabant, parique periculo, sed fama inpari, boni atque ignavi erant.

58. Dum apud Zamam sic certatur, Iugurtha ex inproviso castra hostium cum magna manu invadit, remissis, qui in praesidio erant, et omnia magis quam proelium expectantibus, portam inrumpit. at nostri, repentino metu perculsi, sibi quisque pro moribus consulunt; alii fugere, alii arma capere, magna pars volnerati aut occisi. ceterum ex omni multitudine non amplius quadraginta memores nominis Romani grege facto locum cepere paulo quam alii editiorem, neque inde maxuma vi depelli quiverunt, sed tela eminus missa remittere, pauci in pluribus minus frustrari; sin Numidae propius accessissent, ibi vero virtutem ostendere et eos maxuma vi caedere, fundere atque fugare. interim Metellus quom acerrume rem gereret, clamorem [vel tumultum] hostilem a tergo accepit, dein converso equo animadvortit fugam ad se vorsum fieri, quae res indicabat popularis esse. igitur equitatum omnem ad castra propere misit, ac statim G. Marium cum cohortibus sociorum, eumque lacrumans per amicitiam perque rem publicam obsecrat, ne quam contumeliam remanere in exercitu victore neve hostis inultos abire sinat. ille brevi mandata efficit. at Iugurtha munimento castrorum inpeditus, quom alii super vallum praecipitarentur, alii in angustiis ipsi sibi properantes obficerent, multis amissis in loca munita sese recepit. Metellus, infecto negotio, postquam nox aderat, in castra cum exercitu revortitur.

59. Igitur postero die, prius quam ad obpugnandum egrederetur, equitatum omnem in ea parte, qua regis adventus erat, pro castris agitare iubet, portas et proxuma loca tribunis dispertit, deinde ipse pergit ad oppidum atque uti superiore die murum adgreditur. interim Iugurtha ex occulto repente nostros invadit; qui in proxumo locati fuerant, paulisper territi perturbantur, reliqui cito subveniunt. neque diutius Numidae resistere quivissent, ni pedites cum equitibus permixti magnam cladem in congressu facerent; quibus illi freti, non uti equestri proelio solet, sequi, dein cedere, sed advorsis equis concurrere,

inplicare ac perturbare aciem; ita expeditis peditibus suis hostis paene victos dare.

60. Eodem tempore apud Zamam magna vi certabatur. ubi quisque legatus aut tribunus curabat, eo acerrume niti, neque alius in alio magis quam in sese spem habere: pariterque oppidani agere; obpugnare aut parare omnibus locis, avidius alteri alteros sauciare quam semet tegere, clamor permixtus hortatione, laetitia, gemitu, item strepitus armorum ad caelum ferri, tela utrimque volare. sed illi, qui moenia defensabant, ubi hostes paulum modo pugnam remiserant, intenti proelium equestre prospectabant, eos, uti quaeque Iugurthae res erant, laetos modo, modo pavidos animadvorteres, ac, sicuti audiri a suis aut cerni possent, monere alii, alii hortari aut manu significare aut niti corporibus, et ea huc et illuc quasi vitabundi aut iacientes tela agitare. quod ubi Mario cognitum est (nam is in ea parte curabat), consulto lenius agere ac diffidentiam rei simulare, pati Numidas sine tumultu regis proelium visere. ita illis studio suorum adstrictis, repente magna vi murum adgreditur, et iam scalis egressi milites prope summa ceperant, quom oppidani concurrunt, lapides, ignem, alia praeterea tela ingerunt. nostri primo resistere, deinde, ubi unae atque alterae scalae conminutae, qui supersteterant, adflicti sunt, ceteri, quoquo modo potuere, pauci integri, magna pars volneribus confecti abeunt. denique utrimque proelium nox diremit.

61. Metellus, ubi videt frustra inceptum neque oppidum capi, neque Iugurtham nisi ex insidiis aut suo loco pugnam facere, et iam aestatem exactam esse, ab Zama discedit et in iis urbibus, quae ad se defecerant, satisque munitae loco aut moenibus erant, praesidia inponit; ceterum exercitum in provinciam, quae proxuma est Numidiae, hiemandi gratia conlocat. neque id tempus ex aliorum more quieti aut luxuriae concedit, sed quoniam armis bellum parum procedebat, insidias regi per amicos tendere et eorum perfidia pro armis uti parat. igitur Bomilcarem, qui Romae cum Iugurtha fuerat et inde vadibus datis clam de Massivae nece iudicium fugerat, quod ei per maxumam amicitiam maxuma copia fallendi erat, multis pollicitationibus adgreditur. ac primo efficit, uti ad se conloquendi gratia occultus veniat, deinde fide data, si Iugurtham vivom aut necatum sibi tradidisset, fore, ut illi senatus inpunitatem et sua omnia concederet, facile Numidae persuadet, cum ingenio infido, tum metuenti, ne, si pax cum

Romanis fieret, ipse per condiciones ad supplicium traderetur.

62. Is, ubi primum oportunum fuit, Iugurtham anxium ac miserantem fortunas suas accedit; monet atque lacrumans obtestatur, uti aliquando sibi liberisque et genti Numidarum optume meritae provideat, omnibus proeliis sese victos, agrum vastatum, multos mortalis captos, occisos, regni opes conminutas esse; satis saepe iam et virtütem militum et fortunam temptatam; caveat, ne illo cunctante Numidae sibi consulant. his atque talibus aliis ad deditionem regis animum inpellit. mittuntur ad imperatorem legati, qui Iugurtham imperata facturum dicerent ac sine ulla pactione sese regnumque suum in illius fidem tradere. Metellus propere cunctos senatorii ordinis ex hibernis accersi iubet, eorum et aliorum, quos idoneos ducebat, consilium habet. ita more maiorum ex consili decreto per legatos Iugurthae imperat argenti pondo ducenta milia, elephantos omnis, equorum et armorum aliquantum. quae postquam sine mora facta sunt, iubet omnis perfugas vinctos adduci; eorum magna pars, uti iussum erat, adducti, pauci, quom primum deditio coepit, ad regem Bocchum in Mauretaniam abierant. igitur Iugurtha, ubi armis virisque et pecunia spoliatus est, quom ipse ad imperandum Tisidium vocaretur, rursus coepit flectere animum suum et ex mala conscientia digna timere. denique multis diebus per dubitationem consumptis, quom modo taedio rerum advorsarum omnia bello potiora duceret, interdum secum ipse reputaret, quam gravis casus in servitium ex regno foret, multis magnisque praesidiis nequidquam perditis, de integro bellum sumit. et Romae senatus de provinciis consultus Numidiam Metello decreverat.

63. Per idem tempus Uticae forte G. Mario per hostias dis supplicanti magna atque mirabilia portendi haruspex dixerat; proinde, quae animo agitabat, fretus dis ageret, fortunam quam saepissume experiretur, cuncta prospere eventura. at illum iam antea consulatus ingens cupido exagitabat, ad quem capiundum praeter vetustatem familiae alia omnia abunde erant, industria, probitas, militiae magna scientia, animus belli ingens, domi modicus, lubidinis et divitiarum victor, tantummodo gloriae avidus. sed is natus et per omnem pueritiam Arpini altus, ubi primum aetas militiae patiens fuit, stipendiis faciundis, non Graeca facundia neque urbanis munditiis sese exercuit; ita inter artis bonas integrum ingenium brevi adolevit.

ergo ubi primum tribunatum militarem a populo petit, plerisque faciem eius ignorantibus, facile notus per omnis tribus declaratur. deinde ab eo magistratu alium post alium sibi peperit, semperque in potestatibus eo modo agitabat, ut ampliore quam gerebat dignus haberetur. tamen is ad id locorum talis vir (nam postea ambitione praeceps datus est) adpetere non audebat. etiamtum alios magistratus plebs, consulatum nobilitas inter se per manus tradebat. novos nemo tam clarus neque tam egregius factis erat, quin is indignus illo honore et quasi pollutus haberetur.

64. Igitur ubi Marius haruspicis dicta eodem intendere videt, quo cupido animi hortabatur, ab Metello petundi gratia missionem rogat. quoi quamquam virtus, gloria atque alia optanda bonis superabant, tamen inerat contemptor animus et superbia, conmune nobilitatis malum. itaque primum conmotus insolita re mirari eius consilium et quasi per amicitiam monere, ne tam prava inciperet neu [tam] super fortunam animum gereret; non omnia omnibus cupiunda esse; debere illi res suas satis placere; postremo caveret id adpetere a populo Romano, quod illi iure negaretur. postquam haec atque alia talia dixit neque animus Mari flectitur, respondit, ubi primum potuisset per negotia publica, facturum sese, quae peteret. ac postea saepius eadem postulanti fertur dixisse, ne festinaret abire; satis mature illum cum filio suo consulatum petiturum. is eo tempore contubernio patris ibidem militabat, annos natus circiter viginti; quae res Marium cum pro honore, quem adfectabat, tum contra Metellum vehementer accenderat. ita cupidine atque ira, pessumis consultoribus, grassari, neque facto ullo neque dicto abstinere, quod modo ambitiosum foret, milites, quibus in hibernis praeerat, laxiore imperio quam antea habere, apud negotiatores, quorum magna multitudo Uticae erat, criminose, simul et magnifice de bello loqui; dimidia pars exercitus si sibi permitteretur, paucis diebus Iugurtham in catenis habiturum; ab imperatore consulto trahi, quod homo inanis et regiae superbiae imperio nimis gauderet. quae omnia illis eo firmiora videbantur, quod diuturnitate belli res familiaris conruperant et animo cupienti nihil satis festinatur.

65. Erat praeterea in exercitu nostro Numida quidam, nomine Gauda, Mastanabalis filius, Masinissae nepos, quem Micipsa testamento secundum heredem scripserat, morbis confectus et ob eam causam mente paululum inminuta. quoi Metellus petenti more regum ut sellam iuxta poneret,

item postea custodiae causa turmam equitum Romanorum, utrumque negaverat, honorem, quod eorum modo foret, quos populus Romanus reges adpellavisset, praesidium, quod contumeliosum in eos foret, si equites Romani satellites Numidae traderentur. hunc Marius anxium adgreditur atque hortatur, ut contumeliarum imperatori cum suo auxilio poenas petat; hominem ob morbos animo parum valido secunda oratione extollit: illum regem, ingentem virum, Masinissae nepotem esse; si Iugurtha captus aut occisus foret, imperium Numidiae sine mora habiturum; id adeo mature posse evenire, si ipse consul ad id bellum missus foret. itaque et illum et equites Romanos, [milites] et negotiatores alios ipse, plerosque pacis spes inpellit, uti Romam ad suos necessarios aspere in Metellum de bello scribant, Marium imperatorem poscant. sic illi a multis mortalibus honestissuma subfragatione consulatus petebatur; simul ea tempestate plebs, nobilitate fusa per legem Mamiliam, novos extollebat. ita Mario cuncta procedere.

66. Interim Iugurtha postquam omissa deditione bellum incipit, cum magna cura parare omnia, festinare, cogere exercitum, civitatis, quae ab se defecerant, formidine aut ostentando praemia adfectare, conmunire suos locos, arma, tela, aliaque, quae spe pacis amiserat, reficere aut conmercari, servitia Romanorum adlicere et eos ipsos, qui in praesidiis erant, pecunia temptare; prorsus nihil intactum neque quietum pati, cuncta agitare. igitur Vaccenses, quo Metellus initio, Iugurtha pacificante, praesidium inposuerat, fatigati regis suppliciis neque antea voluntate alienati, principes civitatis inter se coniurant; nam volgus, uti plerumque solet, et maxume Numidarum, ingenio mobili, seditiosum atque discordiosum erat, cupidum novarum rerum, quieti et otio advorsum. dein, conpositis inter se rebus, in diem tertium constituunt, quod is festus celebratusque per omnem Africam ludum et lasciviam magis quam formidinem ostentabat. sed ubi tempus fuit, centuriones tribunosque militaris et ipsum praefectum oppidi, T. Turpilium Silanum, alius alium domos suas invitant; eos omnis praeter Turpilium inter epulas obtruncant; postea milites palantis, inermos, quippe in tali die ac sine imperio, adgrediuntur. idem plebes facit, pars edocti ab nobilitate, alii studio talium rerum incitati, quis acta consiliumque ignorantibus tumultus ipse et res novae satis placebant.

67. Romani milites, inproviso metu incerti ignarique, quid potissumum facerent, trepidare; arcem oppidi, ubi signa et scuta erant, praesidium hostium; portae ante clausae fugam prohibebant; ad hoc mulieres puerique pro tectis aedificiorum saxa et alia, quae locus praebebat, certatim mittere. ita neque caveri anceps malum, neque a fortissumis infirmissumo generi resisti posse; iuxta boni malique, strenui et inbelles inulti obtruncari. in ea tanta asperitate, saevissumis Numidis et oppido undique clauso, Turpilius praefectus unus ex omnibus Italicis intactus profugit; id misericordiane hospitis, an pactione aut casu ita evenerit, parum conperimus; nisi, quia illi in tanto malo turpis vita integra fama potior fuit, inprobus intestabilisque videtur.

68. Metellus, postquam de rebus Vaccae actis conperit, paulisper maestus e conspectu abit; deinde, ubi ira et aegritudo permixta sunt, cum maxuma cura ultum ire iniurias festinat. legionem, cum qua hiemabat, et quam plurumos potest Numidas equites pariter cum occasu solis expeditos educit, et postera die circiter horam tertiam pervenit in quamdam planitiem, locis paulo superioribus circumventam. ibi milites fessos itineris magnitudine et iam abnuentis omnia docet oppidum Vaccam non amplius mille passuum abesse, decere illos reliquum laborem aequo animo pati, dum pro civibus suis, viris fortissumis atque miserrumis, poenas caperent; praeterea praedam benigne ostentat. sic animis eorum adrectis, equites in primo late, pedites quam artissume ire et signa occultare iubet.

69. Vaccenses ubi animum advortere ad se vorsum exercitum pergere, primo, uti erat res, Metellum esse rati, portas clausere, deinde ubi neque agros vastari et eos, qui primi aderant, Numidas equites vident, rursum Iugurtham arbitrati cum magno gaudio obvii procedunt. equites peditesque repente signo dato alii volgum effusum oppido caedere, alii ad portas festinare, pars turris capere; ira atque praedae spes amplius quam lassitudo posse. ita Vaccenses biduum modo ex perfidia laetati; civitas magna et opulens cuncta poenae aut praedae fuit. Turpilius, quem praefectum oppidi unum ex omnibus profugisse supra ostendimus, iussus a Metello causam dicere, postquam sese parum expurgat, condemnatus verberatusque capite poenas solvit; nam is civis ex Latio erat.

70. Per idem tempus Bomilcar, quoius inpulsu Iugurtha deditionem, quam metu deseruit, inceperat, suspectus

regi et ipse eum suspiciens, novas res cupere, ad perniciem eius dolum quaerere, die noctuque fatigare animum; denique omnia temptando, socium sibi adiungit Nabdalsam, hominem nobilem, magnis opibus, clarum acceptumque popularibus suis, qui plerumque seorsum ab rege exercitum ductare et omnis res exequi solitus erat, quae Iugurthae fesso aut maioribus adstricto superaverant; ex quo illi gloria opesque inventae. igitur utriusque consilio dies insidiis statuitur; cetera, uti res posceret, ex tempore parari placuit; Nabdalsa ad exercitum profectus, quem inter hiberna Romanorum iussus habebat, ne ager inultis hostibus vastaretur. is postquam magnitudine facinoris perculsus ad tempus non venit metusque rem inpediebat, Bomilcar simul cupidus incepta patrandi et timore soci anxius, ne omisso vetere consilio novom quaereret, litteras ad eum per homines fidelis mittit, in quis mollitiam socordiamque viri accusare, testari deos, per quos iuravisset, monere ne praemia Metelli in pestem convorteret; Iugurthae exitium adesse; ceterum suane an virtute Metelli periret, id modo agitari; proinde reputaret cum animo suo, praemia an cruciatum mallet.

71. Sed quom hae litterae adlatae, forte Nabdalsa exercito corpore fessus in lecto quiescebat, ubi cognitis Bomilcaris verbis primo cura, deinde, uti aegrum animum solet, somnus cepit. erat ei Numida quidam negotiorum curator, fidus acceptusque et omnium consiliorum nisi novissumi particeps. qui postquam adlatas litteras audivit, et ex consuetudine ratus opera aut ingenio suo opus esse, in tabernaculum introiit, dormiente illo epistolam, super caput in pulvino temere positam, sumit ac perlegit, dein propere, cognitis insidiis, ad regem pergit. Nabdalsa paulo post experrectus ubi neque epistolam repperit et rem omnem, uti acta erat, cognovit, primo indicem persequi conatus, postquam id frustra fuit, Iugurtham placandi gratia accedit; dicit quae ipse paravisset facere perfidia clientis sui praeventa; lacrumans obtestatur per amicitiam perque sua antea fideliter acta, ne super tali scelere suspectum sese haberet.

72. Ad ea rex, aliter atque animo gerebat, placide respondit. Bomilcare aliisque multis, quos socios insidiarum cognoverat, interfectis iram obpresserat, ne qua ex eo negotio seditio oriretur. neque post id locorum Iugurthae dies aut nox ulla quieta fuit, neque loco neque mortali quoiquam aut tempori satis credere, civis hostesque

iuxta metuere, circumspectare omnia et omni strepitu pavescere, alio atque alio loco saepe contra decus regium noctu requiescere, interdum somno excitus arreptis armis tumultum facere; ita formidine quasi vecordia exagitari.

73. Igitur Metellus, ubi de casu Bomilcaris et indicio patefacto ex perfugis cognovit, rursus tamquam ad integrum bellum cuncta parat festinatque. Marium, fatigantem de profectione, simul et invitum et offensum sibi parum idoneum ratus, domum dimittit. et Romae plebes, litteris, quae de Metello ac Mario missae erant, cognitis, volenti animo de ambobus acceperant. imperatori nobilitas, quae antea decori fuit, invidiae esse; at illi alteri generis humilitas favorem addiderat; ceterum in utroque magis studia partium quam bona aut mala sua moderata. praeterea seditiosi magistratus volgum excitare, Metellum omnibus contionibus capitis arcessere, Mari virtutem in maius celebrare. denique plebes sic accensa, uti opifices agrestesque omnes, quorum res fidesque in manibus sitae erant, relictis operibus frequentarent Marium et sua necessaria post illius honorem ducerent. ita perculsa nobilitate post multas tempestates novo homini consulatus mandatur, et postea populus a tribuno plebis Manlio Mancino rogatus, quem vellet cum Iugurtha bellum gerere, frequens Marium iussit. sed paulo ante senatus Numidiam [provinciam] Metello decreverat; ea res frustra fuit.

74. Eodem tempore Iugurtha amissis amicis, quorum plerosque ipse necaverat, ceteri formidine, pars ad Romanos, alii ad regem Bocchum profugerant, quom neque bellum geri sine administris posset, et novorum fidem in tanta perfidia veterum experiri periculosum duceret, varius incertusque agitabat. neque illi res neque consilium aut quisquam hominum satis placebat; itinera praefectosque in dies mutare, modo advorsum hostis, interdum in solitudines pergere, saepe in fuga ac post paulo in armis spem habere, dubitare, virtuti an fidei popularium minus crederet; ita quocunque intenderat, res advorsae erant. sed inter eas moras repente sese Metellus cum exercitu ostendit. Numidae ab Iugurtha pro tempore parati instructique; dein proelium incipitur. qua in parte rex pugnae adfuit, ibi aliquamdiu certatum, ceteri eius omnes milites primo congressu pulsi fugatique. Romani signorum et armorum aliquanto numero, hostium paucorum potiti; nam ferme Numidas in omnibus proeliis magis pedes quam arma tutata sunt.

75. Ea fuga Iugurtha inpensius modo rebus suis diffidens cum perfugis et parte equitatus in solitudines, dein Thalam pervenit, in oppidum magnum atque opulentum, ubi plerique thesauri filiorumque eius multus pueritiae cultus erat. quae postquam Metello conperta sunt, quamquam inter Thalam flumenque proxumum in spatio milium quinquaginta, loca arida atque vasta esse cognoverat, tamen spe patrandi belli, si eius oppidi potitus foret, omnis asperitates supervadere ac naturam etiam vincere adgreditur. igitur omnia iumenta sarcinis levari iubet nisi frumento dierum decem, ceterum utris modo et alia aquae idonea portari. praeterea conquirit ex agris quam plurumum potest domiti pecoris, eoque inponit vasa quoiusque modi, sed pleraque lignea, conlecta ex tuguriis Numidarum. ad hoc finitumis imperat, qui se post regis fugam Metello dederant, quam plurumum quisque aquae portaret; diem locumque, ubi praesto fuerit, praedicit. ipse ex flumine, quam proxumam oppido aquam esse supra diximus, iumenta onerat; eo modo instructus ad Thalam proficiscitur. deinde ubi ad id loci ventum, quod Numidis praeceperat, et castra posita munitaque sunt, tanta repente caelo missa vis aquae dicitur, ut ea modo exercitui satis superque foret. praeterea conmeatus spe amplior, quia Numidae, sicuti plerique in nova deditione, officia intenderant. ceterum milites religione pluvia magis usi, eaque res multum animis eorum addidit; nam rati sese dis inmortalibus curae esse. deinde postero die contra opinionem Iugurthae ad Thalam perveniunt. oppidani, qui se locorum asperitate munitos crediderant, magna atque insolita re perculsi, nihilo segnius bellum parare; idem nostri facere.

76. Sed rex nihil iam infectum Metello credens, quippe qui omnia, arma, tela, locos, tempora, denique naturam ipsam ceteris imperitantem industria vicerat, cum liberis et magna parte pecuniae ex oppido noctu profugit, neque postea in ullo loco amplius uno die aut una nocte moratus simulabat sese negoti gratia properare; ceterum proditionem timebat, quam vitare posse celeritate putabat; nam talia consilia per otium et ex oportunitate capi. at Metellus, ubi oppidanos proelio intentos, simul oppidum et operibus et loco munitum videt, vallo fossaque moenia circumvenit. deinde iubet locis ex copia maxume idoneis vineas agere, [superque eas] aggerem iacere et super aggerem inpositis turribus opus et administros tutari. contra haec

oppidani festinare, parare; prorsus ab utrisque nihil reliquum fieri. denique Romani multo ante labore proeliisque fatigati, post dies quadraginta quam eo ventum erat, oppido modo potiti, praeda omnis ab perfugis conrupta. ii postquam murum arietibus feriri resque suas adflictas vident, aurum atque argentum et alia, quae prima ducuntur, domum regiam conportant; ibi vino et epulis onerati, illaque et domum et semet igni conrumpunt, et quas victi ab hostibus poenas metuerant, eas ipsi volentes pependere.

77. Sed pariter cum capta Thala legati ex oppido Lepti ad Metellum venerant orantes, uti praesidium praefectumque eo mitteret; Hamilcarem quendam, nobilem hominem, factiosum, novis rebus studere, advorsum quem neque imperia magistratuum neque leges valerent; ni id festinaret, in summo periculo suam salutem, illorum socios fore. nam Leptitani iam inde a principio belli Iugurthini ad Bestiam consulem et postea Romam miserant amicitiam societatemque rogatum. deinde, ubi ea inpetrata, semper boni fidelesque mansere et cuncta a Bestia, Albino Metelloque imperata nave fecerant. itaque ab imperatore facile, quae petebant, adepti. emissae eo cohortes Ligurum quattuor et G. Annius praefectus.

78. Id oppidum ab Sidoniis conditum est, quos accepimus profugos ob discordias civilis, navibus in eos locos venisse; ceterum situm inter duas Syrtis, quibus nomen ex re inditum. nam duo sunt sinus prope in extrema Africa, inpares magnitudine, pari natura; quorum proxuma terrae praealta sunt, cetera, uti fors tulit, alta alia, alia in tempestate vadosa. nam ubi mare magnum esse et saevire ventis coepit, limum arenamque et saxa ingentia fluctus trahunt; ita facies locorum cum ventis simul mutatur: Syrtes ab tractu nominatae. eius civitatis lingua modo convorsa connubio Numidarum, legum cultusque pleraque Sidonica, quae eo facilius retinebant, quod procul ab imperio regis aetatem agebant. inter illos et frequentem Numidiam multi vastique loci erant.

79. Sed quoniam in has regiones per Leptitanorum negotia venimus, non indignum videtur egregium atque mirabile facinus duorum Karthaginiensium memorare; eam rem nos locus admonuit. qua tempestate Karthaginienses pleraeque Africae imperitabant, Cyrenenses quoque magni atque opulenti fuere. ager in medio arenosus, una specie; neque flumen neque mons erat, qui finis eorum discerne-

ret; quae res eos in magno diuturnoque bello inter se habuit. postquam utrimque legiones item classes saepe fusae fugataeque, et alteri alteros aliquantum adtriverant, veriti, ne mox victos victoresque defessos alius adgrederetur, per inducias sponsionem faciunt, uti certo die legati domo proficiscerentur; quo in loco inter se obvii fuissent, is conmunis utriusque populi finis haberetur. igitur Karthagine duo fratres missi, quibus nomen Philaenis erat, maturavere iter pergere, Cyrenenses tardius iere. id socordiane an casu acciderit, parum cognovi. ceterum solet in illis locis tempestas haud secus atque in mari retinere. nam ubi per loca aequalia et nuda gignentium ventus coortus arenam humo excitavit, ea magna vi agitata ora oculosque inplere solet, ita prospectu inpedito morari iter. postquam Cyrenenses aliquanto posteriores se vident et ob rem conruptam domi poenas metuunt, criminari Karthaginiensis ante tempus domo digressos, conturbare rem, denique omnia malle quam victi abire. sed quom Poeni aliam condicionem, tantummodo aequam, peterent, Graeci optionem Karthaginiensium faciunt, ut vel illi, quos finis populo suo peterent, ibi vivi obruerentur, vel eadem condicione sese, quem in locum vellent, processuros. Philaeni condicione probata seque vitamque suam rei publicae condonavere; ita vivi obruti. Karthaginienses in eo loco Philaenis fratribus aras consecravere, aliique illis domi honores instituti. nunc ad rem redeo.

80. Iugurtha postquam amissa Thala nihil satis firmum contra Metellum putat, per magnas solitudines cum paucis profectus, pervenit ad Gaetulos, genus hominum ferum incultumque et eo tempore ignarum nominis Romani. eorum multitudinem in unum cogit ac paulatim consuefacit ordines habere, signa sequi, imperium observare, item alia militaria facere. praeterea regis Bocchi proxumos magnis muneribus et maioribus promissis ad studium sui perducit, quis adiutoribus regem adgressus inpellit, uti advorsum Romanos bellum incipiat. id ea gratia facilius proniusque fuit, quod Bocchus initio huiusce belli legatos Romam miserat, foedus et amicitiam petitum, quam rem oportunissumam incepto bello pauci inpediverant caeci avaritia, quis omnia honesta atque inhonesta vendere mos erat. etiam antea Iugurthae filia Bocchi nupserat. verum ea necessitudo apud Numidas Maurosque levis ducitur, quia singuli pro opibus quisque quam plurumas uxores, denas alii, alii pluris habent, sed reges eo

amplius. ita animus multitudine distrahitur; nullam pro socia obtinent, pariter omnes viles sunt.

81. Igitur in locum ambobus placitum exercitus conveniunt; ibi fide data et accepta Iugurtha Bocchi animum oratione accendit: Romanos iniustos, profunda avaritia, conmunis omnium hostis esse; eandem illos causam belli cum Boccho habere quam secum et cum aliis gentibus, lubidinem imperitandi, quis omnia regna advorsa sint; tum sese, paulo ante Karthaginiensis, item regem Persen, post, uti quisque opulentissumus videatur, ita Romanis hostem fore. his atque aliis talibus dictis ad Cirtam oppidum iter constituunt, quod ibi Metellus praedam captivosque et inpedimenta locaverat. ita Iugurtha ratus aut capta urbe [operae] pretium fore aut, si dux Romanus auxilio suis venisset, proelio sese certaturos. nam callidus id modo festinabat, Bocchi pacem inminuere, ne [mox] moras agitando aliud quam bellum mallet.

82. Imperator postquam de regum societate cognovit, non temere neque, uti saepe iam victo Iugurtha consueverat, omnibus locis pugnandi copiam facit; ceterum haud procul ab Cirta castris munitis reges obperitur, melius esse ratus, cognitis Mauris, quoniam is novos hostis accesserat, ex commodo pugnam facere. interim Roma per litteras certior fit provinciam Numidiam Mario datam; nam consulem factum ante acceperat. quis rebus supra bonum atque honestum perculsus, neque lacrumas tenere neque moderari linguam; vir egregius in aliis artibus nimis molliter aegritudinem pati. quam rem alii in superbiam vortebant, alii bonum ingenium contumelia accensum esse, multi, quod iam parta victoria ex manibus eriperetur. nobis satis cognitum est, illum magis honore Mari quam iniuria sua excruciatum, neque tam anxie laturum fuisse, si adempta provincia alii quam Mario traderetur.

83. Igitur eo dolore inpeditus, et quia stultitiae videbatur alienam rem periculo suo curare, legatos ad Bocchum mittit postulatum, ne sine causa hostis populo Romano fieret; habere tum magnam copiam societatis amicitiaeque coniungendae, quae potior bello esset; et quamquam opibus suis confideret, tamen non debere incerta pro certis mutare; omne bellum sumi facile, ceterum aegerrume desinere; non in eiusdem potestate initium eius et finem esse; incipere quoivis, etiam ignavo, licere, deponi, quom victores velint; proinde sibi regnoque suo consuleret, neu florentis res suas cum Iugurthae perditis misceret. ad ea

rex satis placide verba facit: sese pacem cupere, sed Iugurthae fortunarum misereri; si eadem illi copia fieret, omnia conventura. rursus imperator contra postulata Bocchi nuntios mittit; ille probare partim, alia abnuere. eo modo saepe ab utroque missis remissisque nuntiis tempus procedere et ex Metelli voluntate bellum intactum trahi.

84. At Marius, ut supra diximus, cupientissuma plebe consul factus, postquam ei provinciam Numidiam populus iussit, antea iam infestus nobilitati, tum vero multus atque ferox instare, singulos modo, modo univorsos laedere; dictitare sese consulatum ex victis illis spolia cepisse; alia praeterea magnifica pro se, et illis dolentia. interim, quae bello opus erant, prima habere; postulare legionibus subplementum, auxilia a populis et regibus sociisque arcessere, praeterea ex Latio fortissumum quemque, plerosque militiae, paucos fama cognitos accire, et ambiundo cogere homines emeritis stipendiis secum proficisci. neque illi senatus, quamquam advorsus erat, de ullo negotio abnuere audebat; ceterum subplementum etiam laetus decreverat, quia neque plebi militia volenti putabatur et Marius aut belli usum aut studia volgi amissurus. sed ea res frustra sperata; tanta lubido cum Mario eundi plerosque invaserat. sese quisque praeda locupletem fore, victorem domum rediturum, alia huiuscemodi animis trahebant, et eos non paulum oratione sua Marius adrexerat. nam postquam omnibus, quae postulaverat, decretis milites scribere volt, hortandi causa, simul et nobilitatem, uti consueverat, exagitandi, contionem populi advocavit. deinde hoc modo disseruit.

85. „Scio ego, Quirites, plerosque non isdem artibus imperium a vobis petere et, postquam adepti sunt, gerere; primo industrios, supplicis, modicos esse, dein per ignaviam et superbiam aetatem agere. sed mihi contra ea videtur; nam quanto pluris universa res publica quam consulatus aut praetura, eo maiore cura illam administrari quam haec peti debere. neque me fallit, quantum cum maxumo vostro beneficio negoti sustineam. bellum parare simul et aerario parcere, cogere ad militiam eos, quos nolis offendere, domi forisque omnia curare, et ea agere inter invidos, occursantis, factiosos, opinione, Quirites, asperius est. ad hoc, alii si deliquere, vetus nobilitas, maiorum fortia facta, cognatorum et adfinium opes, multae clientelae, omnia haec praesidio adsunt; mihi spes omnes in memet sitae, quas necesse est virtute et inno-

centia tutari; nam alia infirma sunt. et illud intellego, Quirites, omnium ora in me conversa esse, aequos bonosque favere, quippe mea bene facta rei publicae procedunt, nobilitatem locum invadendi quaerere. quo mihi acrius adnitendum est, uti neque vos capiamini et illi frustra sint. ita ad hoc aetatis a pueritia fui, uti omnis labores et pericula consueta habeam. quae ante vostra beneficia gratuito faciebam, ea uti accepta mercede deseram, non est consilium, Quirites. illis difficile est in potestatibus temperare, qui per ambitionem sese probos simulavere; mihi, qui omnem aetatem in optumis artibus egi, bene facere iam ex consuetudine in naturam vortit. bellum me gerere cum Iugurtha iussistis, quam rem nobilitas aegerrume tulit. quaeso, reputate cum animis vostris, num mutare id melius sit. si quem ex illo globo nobilitatis ad hoc aut aliud tale negotium mittatis, hominem veteris prosapiae [aut] multarum imaginum et nullius stipendi, scilicet ut in tanta re ignarus omnium trepidet, festinet, sumat aliquem ex populo monitorem offici sui. ita plerumque evenit, ut quem vos imperare iussistis, is imperatorem alium quaerat. atque ego scio, Quirites, qui, postquam consules facti sunt, et acta maiorum et Graecorum militaria praecepta legere coeperint; praeposteri homines: nam gerere quam fieri tempore posterius, re atque usu prius est. comparate nunc, Quirites, cum illorum superbia me hominem novom. quae illi audire aut legere solent, eorum partem vidi, alia egomet gessi; quae illi litteris, ea ego militando didici. nunc vos existumate, facta an dicta pluris sint. contemnunt novitatem meam, ego illorum ignaviam; mihi fortuna, illis probra obiectantur. quamquam ego naturam unam et communem omnium existumo, sed fortissumum quemque generosissumum. ac si iam ex patribus Albini aut Bestiae quaeri posset, mene an illos ex se gigni maluerint, quid responsuros creditis, nisi sese liberos quam optumos voluisse? quodsi iure me despiciunt, faciunt idem maioribus suis, quibus uti mihi ex virtute nobilitas coepit. invident honori meo; ergo invideant labori, innocentiae, periculis etiam meis, quoniam per haec illum cepi. verum homines conrupti superbia ita aetatem agunt, quasi vostros honores contemnant; ita hos petunt, quasi honeste vixerint. nae illi falsi sunt, qui divorsissumas res pariter expectant, ignaviae voluptatem et praemia virtutis. atque etiam, quom apud vos aut in senatu verba faciunt, pleraque oratione maiores suos ex-

tollunt, eorum fortia facta memorando clariores sese putant. quod contra est. nam quanto vita illorum praeclarior, tanto horum socordia flagitiosior. et profecto ita se res habet; maiorum gloria posteris quasi lumen est, neque bona neque mala eorum in occulto patitur. huiusce rei ego inopiam fateor, Quirites; verum id, quod multo praeclarius est, meamet facta mihi dicere licet. nunc videte, quam iniqui sint. quod ex aliena virtute sibi adrogant, id mihi ex mea non concedunt, scilicet quia imagines non habeo et quia mihi nova nobilitas est, quam certe peperisse melius est quam acceptam conrupisse. equidem ego non ignoro, si iam mihi respondere velint, abunde illis facundam et conpositam orationem fore. sed in maxumo vostro beneficio, quom omnibus locis meque vosque maledictis lacerent, non placuit reticere, ne quis modestiam in conscientiam duceret. nam me quidem ex animi mei sententia nulla oratio laedere potest; quippe vera necesse est bene praedicet, falsam vita moresque mei superant. sed quoniam vostra consilia accusantur, qui mihi summum honorem et maxumum negotium inposuistis, etiam atque etiam reputate, num eorum poenitendum sit. non possum fidei causa imagines neque triumphos aut consulatus maiorum meorum ostentare, at, si res postulet, hastas, vexillum, phaleras, alia militaria dona, praeterea cicatrices advorso corpore. hae sunt meae imagines, haec nobilitas, non hereditate relicta, ut illa illis, sed quae ego meis plurumis laboribus et periculis quaesivi. non sunt conposita mea verba; parum id facio; ipsa se virtus satis ostendit; illis artificio opus est, ut turpia facta oratione tegant. neque litteras Graecas didici; parum placebat eas discere, quippe quae ad virtutem doctoribus nihil profuerant. at illa multo optuma rei publicae doctus sum, hostem ferire, praesidium agitare, nihil metuere nisi turpem famam, hiemem et aestatem iuxta pati, humi requiescere, eodem tempore inopiam et laborem tolerare. his ergo praeceptis milites hortabor, neque illos arte colam, me opulenter, neque gloriam meam laborem illorum faciam. hoc est utile, hoc civile imperium. nam quom tute per mollitiem agas, exercitum subplicio cogere, id est dominum, non imperatorem esse. haec atque talia maiores vostri faciundo seque remque publicam celebravere. quis nobilitas freta, ipsa dissimilis moribus, nos illorum aemulos contemnit, et omnis honores non ex merito, sed quasi debitos a vobis repetit. ceterum homines superbissumi procul errant.

maiores eorum omnia, quae licebat, illis reliquere, divitias, imagines, memoriam sui praeclaram; virtutem non reliquere, neque poterant; ea sola neque datur dono neque accipitur. sordidum me et incultum moribus aiunt, quia parum scite convivium exorno, neque histrionem ullum, neque pluris preti cocum quam villicum habeo. quae mihi lubet confiteri, Quirites; nam ex parente meo et ex aliis sanctis viris ita accepi, munditias mulieribus, laborem viris convenire, omnibusque bonis oportere plus gloriae quam divitiarum esse; arma, non supellectilem decori esse. quin ergo quod iuvat, quod carum aestumant, id semper faciant; ament, potent, ubi adulescentiam habuere, ibi senectutem agant, in conviviis, dediti ventri et turpissumae parti corporis; sudorem, pulverem et alia talia relinquant nobis, quibus illa epulis iocundiora sunt. verum non ita est. nam ubi se flagitiis dedecoravere turpissumi viri, bonorum praemia ereptum eunt. ita iniustissume luxuria et ignavia, pessumae artes, illis, qui coluere eas, nihil obficiunt, rei publicae innoxiae cladi sunt. nunc, quoniam illis, quantum mei mores, non illorum flagitia poscebant, respondi, pauca de re publica loquar. primum omnium de Numidia bonum habete animum, Quirites; nam quae ad hoc tempus Iugurtham tutata sunt, omnia removistis, avaritiam, inperitiam atque superbiam. deinde exercitus ibi est, locorum sciens, sed mehercule magis strenuus quam felix; nam magna pars eius avaritia aut temeritate ducum adtrita est. quamobrem vos, quibus militaris aetas est, adnitimini mecum et capessite rem publicam, neque quemquam ex calamitate aliorum aut imperatorum superbia metus ceperit. egomet in agmine aut in proelio consultor idem et socius periculi vobiscum adero, meque vosque in omnibus rebus iuxta geram. et profecto dis iuvantibus omnia matura sunt, victoria, praeda, laus; quae si dubia aut procul essent, tamen omnis bonos rei publicae subvenire decebat. etenim ignavia nemo inmortalis factus est, neque quisquam parens liberis, uti aeterni forent, optavit, magis, uti boni honestique vitam exigerent. plura dicerem, Quirites, si timidis virtutem verba adderent; nam strenuis abunde dictum puto."

86. Huiuscemodi oratione habita Marius, postquam plebis animos adrectos videt, propere conmeatu, stipendio, armis aliisque utilibus navis onerat; cum his A. Manlium legatum proficisci iubet. ipse interea milites scribere, non more maiorum, neque ex classibus, sed uti quoiusque

lubido erat, capite censos plerosque. id factum alii inopia bonorum, alii per ambitionem consulis memorabant, quod ab eo genere celebratus auctusque erat, et homini potentiam quaerenti egentissumus quisque oportunissumus, quoi neque sua curae, quippe quae nulla sunt, et omnia cum pretio honesta videntur. igitur Marius cum aliquanto maiore numero, quam decretum erat, in Africam profectus paucis diebus Uticam advehitur. exercitus ei traditur a P. Rutilio legato; nam Metellus conspectum Mari fugerat, ne videret ea, quae audita animus tolerare nequiverat.

87. Sed consul expletis legionibus cohortibusque auxiliariis in agrum fertilem et praeda onustum proficiscitur; omnia ibi capta militibus donat, dein castella et oppida natura et viris parum munita adgreditur; proelia multa, ceterum levia, alia aliis locis facere. interim novi milites sine metu pugnae adesse, videre fugientis capi aut occidi, fortissumum quemque tutissumum, armis libertatem, patriam parentesque et alia omnia tegi, gloriam atque divitias quaeri. sic brevi spatio novi veteresque coaluere, et virtus omnium aequalis facta. at reges, ubi de adventu Mari cognoverunt, divorsi in locos difficilis abeunt. ita Iugurthae placuerat speranti mox effusos hostis invadi posse, Romanos sicuti plerosque remoto metu laxius licentiusque futuros.

88. Metellus interea Romam profectus contra spem suam laetissumis animis excipitur, plebi patribusque, postquam invidia decesserat, iuxta carus. sed Marius inpigre prudenterque suorum et hostium res pariter adtendere, cognoscere quid boni utrisque aut contra esset, explorare itinera regum, consilia et insidias eorum antevenire, nihil apud se remissum neque apud illos tutum pati. itaque et Gaetulos et Iugurtham ex sociis nostris praedas agentis saepe adgressus in itinere fuderat, ipsumque regem haud procul ab oppido Cirta armis exuerat. quae postquam gloriosa modo neque belli patrandi cognovit, statuit urbis, quae viris aut loco pro hostibus et advorsum se oportunissumae erant, singulas circumvenire; ita Iugurtham aut praesidiis nudatum, si ea pateretur, aut proelio certaturum. nam Bocchus ad eum nuntios saepe miserat, velle populi Romani amicitiam; ne quid ab se hostile timeret. id simulaveritne, quo inprovisus gravior accideret, an mobilitate ingeni pacem atque bellum mutare solitus, parum exploratum est.

89. Sed consul, uti statuerat, oppida castellaque munita adire, partim vi, alia metu aut praemia ostentando avortere ab hostibus. ac primo mediocria gerebat, existumans Iugurtham ob suos tutandos in manus venturum. sed ubi illum procul abesse et aliis negotiis intentum accepit, maiora et magis aspera adgredi tempus visum est. erat inter ingentis solitudines oppidum magnum atque valens, nomine Capsa, quoius conditor Hercules Libys memorabatur. eius cives apud Iugurtham inmunes, levi imperio et ob ea fidelissumi habebantur, muniti advorsum hostis non moenibus modo et armis atque viris, verum etiam multo magis locorum asperitate. nam praeter oppido propinqua alia omnia vasta, inculta, egentia aquae, infesta serpentibus, quorum vis sicuti omnium ferarum inopia cibi acrior; ad hoc natura serpentium ipsa perniciosa siti magis quam alia re accenditur. eius potiundi Marium maxuma cupido invaserat, quom propter usum belli, tum quia res aspera videbatur, et Metellus oppidum Thalam magna gloria ceperat, haud dissimiliter situm munitumque, nisi quod apud Thalam non longe a moenibus aliquot fontes erant, Capsenses una modo atque ea intra oppidum iugi aqua, cetera pluvia utebantur. id ibique et in omni Africa, quae procul a mari incultius agebat, eo facilius tolerabatur, quia Numidae plerumque lacte et ferina carne vescebantur et neque salem neque alia inritamenta gulae quaerebant; cibus illis advorsum famem atque sitim, non lubidini neque luxuriae erat.

90. Igitur consul omnibus exploratis, credo dis fretus (nam contra tantas difficultates consilio satis providere non poterat, quippe etiam frumenti inopia temptabatur, quia Numidae pabulo pecoris magis quam arvo student, et quodcumque natum fuerat iussu regis in loca munita contulerant, ager autem aridus et frugum vacuus ea tempestate, nam aestatis extremum erat), tamen pro rei copia satis providenter exornat; pecus omne, quod superioribus diebus praedae fuerat, equitibus auxiliariis agendum adtribuit, A. Manlium legatum cum cohortibus expeditis ad oppidum Laris, ubi stipendium et conmeatum locaverat, ire iubet dicitque se praedabundum post paucos dies eodem venturum. sic incepto suo occultato pergit ad flumen Tanam.

91. Ceterum in itinere cotidie pecus exercitui per

centurias, item turmas aequaliter distribuerat, et ex coriis utres uti fierent curabat; simul inopiam frumenti lenire et ignaris omnibus parare, quae mox usui forent; denique sexto die, quom ad flumen ventum est, maxuma vis effecta utrium. ibi castris levi munimento positis, milites cibum capere atque, uti simul cum occasu solis egrederentur, paratos esse iubet, omnibus sarcinis abiectis, aqua modo seque et iumenta onerare. dein, postquam tempus visum, castris egreditur noctemque totam itinere facto consedit; idem proxuma facit, dein tertia multo ante lucis adventum pervenit in locum tumulosum ab Capsa non amplius duum milium intervallo, ibique, quam occultissume potest, cum omnibus copiis obperitur. sed ubi dies coepit et Numidae nihil hostile metuentes, multi oppido egressi, repente omnem equitatum et cum his velocissumos pedites cursu tendere ad Capsam et portas obsidere iubet; deinde ipse intentus propere sequi, neque milites praedari sinere. quae postquam oppidani cognovere, res trepidae, metus ingens, malum inprovisum, ad hoc pars civium extra moenia in hostium potestate, coegere, uti deditionem facerent. ceterum oppidum incensum, Numidae puberes interfecti, alii omnes venumdati, praeda militibus divisa. id facinus contra ius belli non avaritia neque scelere consulis admissum, sed quia locus Iugurthae oportunus, nobis aditu difficilis, genus hominum mobile, infidum ante, neque beneficio neque metu coercitum.

92. Postquam tantam rem peregit Marius sine ullo suorum incommodo, magnus et clarus antea, maior atque clarior haberi coepit. omnia non bene consulta in virtutem trahebantur, milites modesto imperio habiti simul et locupletes ad coelum ferre, Numidae magis quam mortalem timere, postremo omnes, socii atque hostes, credere illi aut mentem divinam esse aut deorum nutu cuncta portendi. sed consul, bene ea res ubi evenit, ad alia oppida pergit, pauca repugnantibus Numidis capit, plura deserta propter Capsensium miserias igni conrumpit; luctu atque caede omnia conplentur. denique multis locis potitus ac plerisque exercitu incruento, aliam rem adgreditur non eadem asperitate qua Capsensium, ceterum haud secus difficilem. namque haud longe a flumine Mulucha, quod Iugurthae Bocchique

regnum disiungebat, erat inter ceteram planitiem mons saxeus, mediocri castello satis patens, in inmensum editus, uno perangusto aditu relicto, nam omnis natura velut opere atque consulto praeceps. quem locum Marius, quod ibi regis thesauri erant, summa vi capere intendit. sed ea res forte quam consilio melius gesta. nam castello virorum atque armorum satis, magna vis [et] frumenti et fons aquae, aggeribus turribusque et aliis machinationibus locus inportunus, iter castellanorum angustum admodum, utrimque praecisum. vineae cum ingenti periculo frustra agebantur; nam quom eae paulo processerant, igni aut lapidibus conrumpebantur, milites neque pro opere consistere propter iniquitatem loci, neque inter vineas sine periculo administrare; optumus quisque cadere aut sauciari, ceteris metus augeri.

93. At Marius, multis diebus et laboribus consumptis, anxius trahere cum animo suo, omitteretne inceptum, quoniam frustra erat, an fortunam obperiretur, qua saepe prospere usus fuerat. quae quom multos dies noctisque aestuans agitaret, forte quidam Ligus, ex cohortibus auxiliariis miles gregarius, castris aquatum egressus, haud procul ab latere castelli, quod advorsum proeliantibus erat, animum advortit inter saxa repentis cocleas; quarum quom unam atque alteram, dein plures peteret, studio legundi paulatim prope ad summum montis egressus est. ubi postquam solitudinem intellexit, more humani ingeni cupido difficilia faciundi animum vortit. et forte in eo loco grandis ilex coaluerat inter saxa, paulum modo prona, deinde inflexa atque aucta in altitudinem, quo cuncta gignentium natura fert; quoius ramis modo, deinde eminentibus saxis nisus Ligus in castelli planitiem pervenit, quod cuncti Numidae intenti proeliantibus aderant. exploratis omnibus, quae mox usui fore ducebat, eadem regreditur, non temere, uti adscenderat, sed temptans omnia et circumspiciens. itaque Marium propere adit, acta edocet, hortatur, ab ea parte, qua ipse adscenderat, castellum temptet; pollicetur sese itineris periculique ducem. Marius cum Ligure promissa eius cognitum ex praesentibus misit; quorum uti quoiusque ingenium erat, ita rem difficilem aut facilem nuntiavere. consulis animus tamen paulum adrectus est. itaque ex copia tubicinum et cornicinum

numero quinque quam velocissumos delegit, et cum his, praesidio qui forent, quattuor centuriones, omnisque Liguri parere iubet, et ei negotio proxumum diem constituit.

94. Sed ubi ex praecepto tempus visum, paratis compositisque omnibus ad locum pergit. ceterum illi, qui centuriis praeerant, praedocti ab duce, arma ornatumque mutaverant, capite atque pedibus nudis, uti prospectus nisusque per saxa facilius foret; super terga gladii et scuta, verum ea Numidica ex coriis, ponderis gratia simul et offensa quo levius streperent. igitur praegrediens Ligus saxa, et si quae vetustate radices eminebant, laqueis vinciebat, quibus adlevati milites facilius escenderent, interdum timidos insolentia itineris levare manu, ubi paulo asperior adscensus erat, singulos prae se inermos mittere, deinde ipse cum illorum armis sequi, quae dubia nisui videbantur, potissumus temptare, ac saepius eadem adscendens descendensque, dein statim digrediens, ceteris audaciam addere. igitur diu multumque fatigati tandem in castellum perveniunt, desertum ab ea parte, quod omnes sicuti aliis diebus advorsum hostis aderant. Marius, ubi ex nuntiis, quae Ligus egerat, cognovit, quamquam toto die intentos proelio Numidas habuerat, tum vero cohortatus milites et ipse extra vineas egressus, testudine acta succedere et simul hostem tormentis sagittariisque et funditoribus eminus terrere. at Numidae saepe antea vineis Romanorum subvorsis, item incensis, non castelli moenibus sese tutabantur; sed pro muro dies noctisque agitare, maledicere Romanis ac Mario vecordiam obiectare; militibus nostris Iugurthae servitium minari, secundis rebus feroces esse. interim Romanis omnibus hostibusque proelio intentis, magna utrimque vi pro gloria atque imperio his, illis pro salute certantibus, repente a tergo signa canere; ac primo mulieres et pueri, qui visum processerant, fugere, deinde uti quisque muro proxumus erat, postremo cuncti, armati inermesque. quod ubi accidit, eo acrius Romani instare, fundere ac plerosque tantummodo sauciare, dein super occisorum corpora vadere, avidi gloriae certantes murum petere, neque quemquam omnium praeda morari. sic forte conrecta Mari temeritas gloriam ex culpa invenit.

95. Ceterum dum ea res geritur, L. Sulla quaestor

cum magno equitatu in castra venit, quos uti ex Latio et a sociis cogeret, Romae relictus erat. sed quoniam nos tanti viri res admonuit, idoneum visum est de natura cultuque eius paucis dicere; neque enim alio loco de Sullae rebus dicturi sumus, et L. Sisenna optume et diligentissume omnium, qui eas res dixere, persecutus, parum mihi libero ore locutus videtur. igitur Sulla gentis patriciae nobilis fuit, familia iam prope extincta maiorum ignavia, litteris Graecis et Latinis iuxta atque doctissume eruditus, animo ingenti, cupidus voluptatum, sed gloriae cupidior, otio luxurioso esse; tamen ab negotiis numquam voluptas remorata, nisi quod de uxore potuit honestius consuli; facundus, callidus et amicitia facilis; ad simulanda negotia altitudo ingeni incredibilis; multarum rerum ac maxume pecuniae largitor. atque illi, felicissumo omnium ante civilem victoriam, numquam super industriam fortuna fuit, multique dubitavere, fortior an felicior esset; nam postea quae fecerit, incertum habeo, pudeat magis an pigeat disserere.

96. Igitur Sulla, uti supra dictum est, postquam in Africam atque in castra Mari cum equitatu venit, rudis antea et ignarus belli, sollertissumus omnium in paucis tempestatibus factus est. ad hoc milites benigne adpellare, multis rogantibus, aliis per se ipse dare beneficia, invitus accipere, sed ea properantius quam aes mutuum reddere, ipse a nullo repetere, magis id laborare, ut illi quam plurumi deberent; ioca atque seria cum humillumis agere, in operibus, in agmine atque ad vigilias multus adesse, neque interim, quod prava ambitio solet, consulis aut quoiusquam boni famam laedere, tantummodo neque consilio neque manu priorem alium pati, plerosque antevenire. quibus rebus et artibus brevi Mario militibusque carissumus factus.

97. At Iugurtha, postquam oppidum Capsam aliosque locos munitos et sibi utilis, simul et magnam pecuniam amiserat, ad Bocchum nuntios mittit, quam primum in Numidiam copias adduceret, proeli faciundi tempus adesse. quem ubi cunctari accepit et dubium belli atque pacis rationes trahere, rursus, uti antea, proxumos eius donis conrumpit, ipsique Mauro pollicetur Numidiae partem tertiam, si aut Romani Africa expulsi, aut integris suis finibus bellum compositum foret. eo praemio inlectus Bocchus cum magna multitudine Iugurtham ac-

cedit. ita amborum exercitu coniuncto, Marium iam in hiberna proficiscentem, vix decuma parte diei reliqua, invadunt, rati noctem, quae iam aderat, et victis sibi munimento fore et, si vicissent, nullo inpedimento, quia locorum scientes erant, contra Romanis utrumque casum in tenebris difficiliorem fore. igitur simul consul ex multis de hostium adventu cognovit, et ipsi hostes aderant et, priusquam exercitus aut instrui aut sarcinas conligere, denique antequam signum aut imperium ullum accipere quivisset, equites Mauri atque Gaetuli, non acie neque ullo more proeli, sed catervatim, uti quosque fors conglobaverat, in nostros concurrunt; qui omnes trepidi inproviso metu, ac tamen virtutis memores, aut arma capiebant aut capientis alios ab hostibus defensabant; pars equos ascendere, obviam ire hostibus, pugna latrocinio magis quam proelio similis fieri, sine signis, sine ordinibus equites peditesque permixti caedere alios, alios obtruncare; multos, contra advorsos acerrume pugnantis, ab tergo circumvenire; neque virtus neque arma satis tegere, quia hostes numero plures et undique circumfusi erant; denique Romani veteres novique et ob ea scientes belli, si quos locus aut casus coniunxerat, orbis facere, atque ita ab omnibus partibus simul tecti et instructi hostium vim sustentabant.

98. Neque in eo tam aspero negotio Marius territus aut magis quam antea demisso animo fuit, sed cum turma sua, quam ex fortissumis magis quam familiarissumis paraverat, vagari passim, ac modo laborantibus suis succurrere, modo hostis, ubi confertissumi obstiterant, invadere; manu consulere militibus, quoniam imperare, conturbatis omnibus, non poterat. iamque dies consumptus erat, quom tamen barbari nihil remittere, atque, uti reges praeceperant, noctem pro se rati, acrius instare. tum Marius ex copia rerum consilium trahit, atque, uti suis receptui locus esset, collis duos propinquos inter se occupat, quorum in uno, castris parum amplo, fons aquae magnus erat, alter usui oportunus, quia magna parte editus et praeceps pauca munimenta quaerebat. ceterum apud aquam Sullam cum equitibus noctem agitare iubet; ipse paulatim dispersos milites, neque minus hostibus conturbatis, in unum contrahit, dein cunctos pleno gradu in collem subducit. ita reges loci difficultate coacti proelio deterrentur, neque tamen

suos longius abire sinunt, sed, utroque colle multitudine circumdato, effusi consedere. dein crebris ignibus factis, plerumque noctis barbari more suo laetari, exultare, strepere vocibus, et ipsi duces feroces, quia non fugerant, pro victoribus agere. sed ea cuncta Romanis ex tenebris et editioribus locis facilia visu magnoque hortamento erant.

99. Plurumum vero Marius inperitia hostium confirmatus, quam maxumum silentium haberi iubet, ne signa quidem, uti per vigilias solebant, canere. deinde, ubi lux adventabat, defessis iam hostibus ac paulo ante somno captis, de inproviso vigiles, item cohortium, turmarum, legionum tubicines simul omnes signa canere, milites clamorem tollere atque portis erumpere. Mauri atque Gaetuli, ignoto et horribili sonitu repente exciti, neque fugere neque arma capere neque omnino facere aut providere quicquam poterant; ita cunctos strepitu, clamore, nullo subveniente, nostris instantibus, tumultu, formidine, terrore, quasi vecordia ceperat. denique omnes fusi fugatique; arma et signa militaria pleraque capta, pluresque eo proelio quam omnibus superioribus interempti. nam somno et metu insolito inpedita fuga.

100. Dein Marius, uti coeperat, in hiberna, [quae] propter conmeatum in oppidis maritumis agere decreverat. neque tamen victoria socors aut insolens factus, sed pariter atque in conspectu hostium quadrato agmine incedere; Sulla cum equitatu apud dextumos, in sinistra parte A. Manlius cum funditoribus et sagittariis, praeterea cohortis Ligurum curabat; primos et extremos cum expeditis manipulis tribunos locaverat. perfugae, minume cari et regionum scientissumi, hostium iter explorabant. simul consul, quasi nullo inposito, omnia providere, apud omnis adesse, laudare et increpare merentis. ipse armatus intentusque, item milites cogebat; neque secus, atque iter facere, castra munire, excubitum in porta cohortis ex legionibus, pro castris equites auxiliarios mittere, praeterea alios super vallum in munimentis locare, vigilias ipse circumire, non tam diffidentia futuri, quae imperavisset, quam uti militibus exaequatus cum imperatore labos volentibus esset. et sane Marius illoque aliisque temporibus Iugurthini belli pudore magis quam malo exercitum coercebat; quod multi per ambitionem fieri aiebant, pars quod a pueritia consuetum duritiam et alia,

quae ceteri miserias vocant, voluptati habuisset; nisi tamen res publica pariter ac saevissumo imperio bene atque decore gesta.

101. Igitur quarto denique die haud longe ab oppido Cirta undique simul speculatores citi sese ostendunt, qua re hostis adesse intellegitur. sed quia divorsi redeuntes alius ab alia parte atque omnes idem significabant, consul incertus, quonam modo aciem instrueret, nullo ordine conmutato, advorsum omnia paratus, ibidem obperitur. ita Iugurtham spes frustrata, qui copias in quattuor partis distribuerat, ratus ex omnibus aeque aliquos ab tergo hostibus venturos. interim Sulla, quem primum hostes adtigerant, cohortatus suos, turmatim et quam maxume confertis equis ipse aliique Mauros invadunt, ceteri in loco manentes ab iaculis eminus emissis corpora tegere et, si qui in manus venerant, obtruncare. dum eo modo equites proeliantur, Bocchus cum peditibus, quos Volux filius eius adduxerat, neque in priore pugna, in itinere morati, adfuerant, postremam Romanorum aciem invadunt. tum Marius apud primos agebat, quod ibi Iugurtha cum plurumis erat. dehinc Numida, cognito Bocchi adventu, clam cum paucis ad pedites convortit; ibi Latine (nam apud Numantiam loqui didicerat) exclamat: „nostros frustra pugnare, paulo ante Marium sua manu interfectum;“ simul gladium sanguine oblitum ostendere, quem in pugna satis inpigre occiso pedite nostro cruentaverat. quod ubi milites accepere, magis atrocitate rei quam fide nunti terrentur, simulque barbari animos tollere et in perculsos Romanos acrius incedere. iamque paulum a fuga aberant, quom Sulla, profligatis his, quos advorsum ierat, rediens ab latere Mauris incurrit. Bocchus statim avortitur. at Iugurtha, dum sustentare suos et prope iam adeptam victoriam retinere cupit, circumventus ab equitibus, dextra sinistra omnibus occisis, solus inter tela hostium vitabundus erupit. atque interim Marius fugatis equitibus adcurrit auxilio suis, quos pelli iam acceperat. denique hostes iam undique fusi. tum spectaculum horribile in campis patentibus: sequi, fugere, occidi, capi; equi atque viri adflicti, ac multi volneribus acceptis neque fugere posse neque quietem pati, niti modo, ac statim concidere; postremo omnia, qua visus erat, constrata telis, armis, cadaveribus, et inter ea humus infecta sanguine.

102. Postea loci consul haud dubie iam victor pervenit in oppidum Cirtam, quo initio profectus intenderat. eo post diem quintum quam iterum barbari male pugnaverant, legati a Boccho veniunt, qui regis verbis ab Mario petivere, duos quam fidissumos ad eum mitteret, velle de se et de populi Romani commodo cum his disserere. ille statim L. Sullam et A. Manlium ire iubet. qui quamquam acciti ibant, tamen placuit verba apud regem facere, ingenium aut avorsum uti flecterent aut cupidum pacis vehementius accenderent. itaque Sulla, quoius facundiae, non aetati, a Manlio concessum, pauca verba huiuscemodi locutus.

„Rex Bocche, magna laetitia nobis est, quom te talem virum di monuere, uti aliquando pacem quam bellum malles, neu te optumum cum pessumo omnium Iugurtha miscendo conmaculares, simul nobis demeres acerbam necessitudinem, pariter te errantem atque illum sceleratissumum persequi. ad hoc populo Romano iam a principio inopi melius visum amicos quam servos quaerere; tutius esse rati volentibus quam coactis imperitare. tibi vero nulla oportunior nostra amicitia, primum, quia procul absumus, in quo offensae minumum, gratia par ac si prope adessemus; dein quia parentis abunde habemus, amicorum neque nobis neque quoiquam omnium satis fuit. atque hoc utinam a principio tibi placuisset: profecto ex populo Romano ad hoc tempus multo plura bona accepisses, quam mala perpessus esses. sed quoniam humanarum rerum fortuna pleraque regit, quoi scilicet placuit et vim et gratiam nostram te experiri, nunc, quando per illam licet, festina atque uti coepisti perge. multa atque oportuna habes, quo facilius errata officiis superes. postremo hoc in pectus tuum demitte, numquam populum Romanum beneficiis victum esse; nam bello quid valeat, tute scis.“

Ad ea Bocchus placide et benigne; simul pauca pro delicto suo verba facit: „Se non hostili animo, sed ob regnum tutandum arma cepisse; nam Numidiae partem, unde vi Iugurtham expulerit, iure belli suam factam; eam vastari a Mario pati nequivisse; praeterea missis antea Romam legatis, repulsum ab amicitia. ceterum vetera omittere ac tum, si per Marium liceret, legatos ad senatum missurum.“ dein, copia facta, animus barbari ab amicis flexus, quos Iugurtha, cognita legatione Sullae

et Manli, metuens id, quod parabatur, donis conruperat.

103. Marius interea, exercitu in hibernaculis conposito, cum expeditis cohortibus et parte equitatus proficiscitur in loca sola, obsessum turrim regiam, quo Iugurtha perfugas omnis praesidium inposuerat. tum rursus Bocchus feliciter seu reputando, quae sibi duobus proeliis venerant, seu admonitus ab aliis amicis, quos inconruptos Iugurtha reliquerat, ex omni copia necessariorum quinque delegit, quorum et fides cognita et ingenia validissuma erant. eos ad Marium, ac deinde, si placeat, Romam legatos ire iubet, agendarum rerum et quocunque modo belli conponendi licentiam ipsis permittit. illi mature ad hiberna Romanorum proficiscuntur, deinde in itinere a Gaetulis latronibus circumventi spoliatique, pavidi, sine decore ad Sullam profugiunt, quem consul in expeditionem proficiscens pro praetore reliquerat. eos ille non pro vanis hostibus, uti meriti erant, sed adcurate ac liberaliter habuit; qua re barbari et famam Romanorum avaritiae falsam et Sullam ob munificentiam in sese amicum rati. nam etiamtum largitio multis ignota erat; munificus nemo putabatur nisi pariter volens, dona omnia in benignitate habebantur. igitur quaestori mandata Bocchi patefaciunt; simul ab eo petunt, uti fautor consultorque sibi adsit; copias, fidem, magnitudinem regis sui et alia, quae aut utilia aut benevolentiae esse credebant, oratione extollunt; deinde Sulla omnia pollicito, docti, quo modo apud Marium, item apud senatum verba facerent, circiter dies quadraginta ibidem operiuntur.

104. Marius postquam infecto, quo intenderat, negotio Cirtam redit, de adventu legatorum certior factus, illosque et Sullam venire iubet, item L. Bellienum praetorem Utica, praeterea omnis undique senatorii ordinis, quibuscum mandata Bocchi cognoscit. legatis potestas eundi Romam fit ab consule; interea induciae postulabantur. ea Sullae et plerisque placuere; pauci ferocius decernunt, scilicet ignari humanarum rerum, quae fluxae et mobiles semper in advorsa mutantur. ceterum Mauri, inpetratis omnibus, tres Romam profecti cum Gn. Octavio Rusone, qui quaestor stipendium in Africam portaverat; duo ad regem redeunt. ex his Bocchus quom cetera, tum maxume benignitatem et studium Sullae lubens accepit. Romae legatis eius, postquam er-

rasse regem et Iugurthae scelere lapsum deprecati sunt, amicitiam et foedus petentibus hoc modo respondetur: „Senatus et populus Romanus benefici et iniuriae memor esse solet. ceterum Boccho, quoniam poenitet, delicti gratiam facit; foedus et amicitia dabuntur, quom meruerit.“

105. Quis rebus cognitis Bocchus per litteras a Mario petivit, uti Sullam ad se mitteret, quoius arbitratu de conmunibus negotiis consuleretur. is missus cum praesidio equitum atque peditum, item funditorum Balearium; praeterea iere sagittarii et cohors Peligna cum velitaribus armis, itineris properandi causa, neque his secus atque aliis armis advorsum tela hostium, quod ea levia sunt, muniti. sed in itinere quinto denique die Volux, filius Bocchi, repente in campis patentibus cum mille non amplius equitibus sese ostendit, qui temere et effuse euntes Sullae aliisque omnibus et numerum ampliorem vero et hostilem metum efficiebant. igitur se quisque expedire, arma atque tela temptare, intendere, timor aliquantus, sed spes amplior, quippe victoribus, et advorsum eos, quos saepe vicerant. interim equites exploratum praemissi rem uti erat quietam nuntiant.

106. Volux adveniens quaestorem adpellat dicitque se a patre Boccho obviam illis simul et praesidio missum. deinde eum et proxumum diem sine metu coniuncti eunt. post ubi castra locata et diei vesper erat, repente Maurus incerto voltu, pavens ad Sullam adcurrit dicitque sibi ex speculatoribus cognitum, Iugurtham haud procul abesse; simul, uti noctu clam secum profugeret, rogat atque hortatur. ille animo feroci negat se totiens fusum Numidam pertimescere; virtuti suorum satis credere; etiamsi certa pestis adesset, mansurum potius quam proditis, quos ducebat, turpi fuga incertae ac forsitan post paulo morbo interiturae vitae parceret. ceterum ab eodem monitus, uti noctu proficiscerentur, consilium adprobat, ac statim milites caenatos esse, in castris ignis quam creberrumos fieri, dein prima vigilia silentio egredi iubet. iamque nocturno itinere fessis omnibus Sulla pariter cum ortu solis castra metabatur, quom equites Mauri nuntiant Iugurtham circiter duum milium intervallo ante eos consedisse. quod postquam auditum est, tum vero ingens metus nostros invadit; credere se proditos a Voluce et insidiis circumventos. ac fuere, qui dicerent manu vin-

dicandum neque apud illum tantum scelus inultum relinquendum.

107. At Sulla, quamquam eadem existumabat, tamen ab iniuria Maurum prohibet; suos hortatur, uti fortem animum gererent; saepe ante paucis strenuis advorsum multitudinem bene pugnatum; quanto sibi in proelio minus pepercissent, tanto tutiores fore, nec quemquam decere, qui manus armaverit, ab inermis pedibus auxilium petere, in maxumo metu nudum et caecum corpus ad hostis vortere. deinde Volucem, quoniam hostilia faceret, Iovem maxumum obtestatus, ut sceleris atque perfidiae Bocchi testis adesset, ex castris abire iubet. ille lacrumans orare, ne ea crederet; nihil dolo factum, ac magis calliditate Iugurthae, quoi videlicet speculanti iter suum cognitum esset. ceterum, quoniam neque ingentem multitudinem haberet et spes opesque eius ex patre suo penderent, credere illum nihil palam ausurum, quom ipse filius testis adesset; quare optumum factu videri per media eius castra palam transire; sese vel praemissis vel ibidem relictis Mauris solum cum Sulla iturum. ea res ut in tali negotio probata; ac statim profecti, quia de inproviso acciderant, dubio atque haesitante Iugurtha, incolumes transeunt. deinde paucis diebus, quo ire intenderant, perventum est.

108. Ibi cum Boccho Numida quidam, Aspar nomine, multum et familiariter agebat, praemissus ab Iugurtha, postquam Sullam accitum audierat, orator et subdole speculatum Bocchi consilia; praeterea Dabar, Massugradae filius, ex gente Masinissae, ceterum materno genere inpar (nam pater eius ex concubina ortus erat), Mauro ob ingeni multa bona carus acceptusque. quem Bocchus fidum esse Romanis multis ante tempestatibus expertus illico ad Sullam nuntiatum mittit paratum sese facere, quae populus Romanus vellet; conloquio diem, locum, tempus ipse delegeret; consulta sese omnia cum illo integra habere; neu Iugurthae legatum pertimesceret, quo res conmunis licentius gereretur; nam ab insidiis eius aliter cavere nequivisse. sed ego conperior Bocchum magis Punica fide quam ob ea, quae praedicabat, simul Romanos et Numidam spe pacis adtinuisse multumque cum animo suo volvere solitum, Iugurtham Romanis an illi Sullam traderet; lubidinem advorsum nos, metum pro nobis suasisse.

109. Igitur Sulla respondit, pauca coram Aspare locuturum, cetera occulte aut nullo aut quam paucissumis praesentibus; simul edocet, quae sibi responderentur. postquam sicuti voluerat congressi, dicit se missum a consule venisse quaesitum ab eo, pacem an bellum agitaturus foret. tum rex, uti praeceptum fuerat, post diem decumum redire iubet, ac nihil etiamnunc decrevisse, sed illo die responsurum. dein ambo in sua castra digressi. sed ubi plerumque noctis processit, Sulla a Boccho occulte accersitur; ab utroque tantummodo fidi interpretes adhibentur, praeterea Dabar internuntius, sanctus vir et ex sententia ambobus. ac statim sic rex incipit.

110. „Numquam ego ratus sum fore, uti rex maxumus in hac terra et omnium, quos novi, privato homini gratiam deberem. et mehercule, Sulla, ante te cognitum multis orantibus, aliis ultro egomet opem tuli, nullius indigus. id inminutum, quod ceteri dolere solent, ego laetor; fuerit mihi eguisse aliquando [pretium] amicitiae tuae, qua apud animum meum nihil carius est. id adeo experiri licet: arma, viros, pecuniam, postremo quidquid animo lubet, sume, utere; et quoad vivis, numquam [tibi] redditam gratiam putaveris; semper apud me integra erit; denique nihil me sciente frustra voles. nam, ut ego aestumo, regem armis quam munificentia vinci minus flagitiosum est. ceterum de re publica vostra, quoius curator huc missus es, paucis accipe. bellum ego populo Romano neque feci neque factum umquam volui: at finis meos advorsum armatos armis tutatus sum. id omitto, quando vobis ita placet; gerite quod voltis cum Iugurtha bellum. ego flumen Mulucham, quod inter me et Micipsam fuit, non egrediar neque id intrare Iugurtham sinam. praeterea si quid meque vobisque dignum petiveris, haud repulsus abibis.“

111. Ad ea Sulla pro se breviter et modice, de pace et de communibus rebus multis disseruit. denique regi patefecit, „quod polliceatur, senatum et populum Romanum, quoniam amplius armis valuissent, non in gratiam habituros; faciundum aliquid, quod illorum magis quam sua rettulisse videretur; id adeo in promptu esse, quoniam Iugurthae copiam haberet; quem si Romanis tradidisset, fore, ut illi plurumum deberetur; amicitiam, foedus, Numidiae partem, quam nunc peteret, tunc ultro adventuram.“ rex primo negitare; adfinitatem, cognatio-

nem, praeterea foedus intervenisse; ad hoc metuere, ne fluxa fide usus popularium animos avorteret, quis et Iugurtha carus et Romani invisi erant. denique saepius fatigatus lenitur et ex voluntate Sullae omnia se facturum promittit. ceterum ad simulandam pacem, quoius Numida defessus bello avidissumus, quae utilia visa, constituunt. ita conposito dolo digrediuntur.

112. At rex postero die Asparem Iugurthae legatum adpellat dicitque sibi per Dabarem ex Sulla cognitum, posse condicionibus bellum poni; quamobrem regis sui sententiam exquireret. ille laetus in castra Iugurthae venit; dein ab illo cuncta edoctus, properato itinere post diem octavum redit ad Bocchum et ei denuntiat, „Iugurtham cupere omnia, quae imperarentur, facere, sed Mario parum confidere; saepe antea cum imperatoribus Romanis pacem conventam frustra fuisse. ceterum Bocchus si ambobus consultum et ratam pacem vellet, daret operam, ut una ab omnibus quasi de pace in conloquium veniretur, ibique sibi Sullam traderet; quom talem virum in potestatem habuisset, tum fore, uti iussu senatus aut populi [Romani] foedus fieret, neque hominem nobilem neque sua ignavia, sed ob rem publicam in hostium potestate relictum iri."

113. Haec Maurus secum ipse diu volvens tandem promisit, ceterum dolo an vere cunctatus, parum conperimus. sed plerumque regiae voluntates, ut vehementes, sic mobiles, saepe ipsae sibi advorsae. postea tempore et loco constituto, in conloquium uti de pace veniretur, Bocchus Sullam modo, modo Iugurthae legatum adpellare, benigne habere, idem ambobus polliceri. illi pariter laeti ac spei bonae pleni esse. sed nocte ea, quae proxuma fuit ante diem conloquio decretum, Maurus adhibitis amicis ac statim, inmutata voluntate, remotis, dicitur secum ipse multa agitavisse, voltu [colore motu] corporis pariter atque animo varius, quae scilicet tacente ipso occulta pectoris patefecisse. tamen postremo Sullam accersi iubet et ex illius sententia Numidae insidias tendit. deinde, ubi dies advenit et ei nuntiatum est Iugurtham haud procul abesse, cum paucis amicis et quaestore nostro quasi obvius honoris causa procedit in tumulum facillumum visu insidiantibus. eodem Numida cum plerisque necessariis suis inermis, uti dictum erat, accedit ac statim, signo dato, undique simul ex insidiis invaditur. ceteri

obtruncati; Iugurtha Sullae vinctus traditur, et ab eo ad Marium deductus est.

114. Per idem tempus advorsum Gallos ab ducibus nostris Q. Caepione et M. Manlio male pugnatum; quo metu Italia omnis contremuit. illique et inde usque ad nostram memoriam Romani sic habuere, alia omnia virtuti suae prona esse: cum Gallis pro salute, non pro gloria certare. sed postquam bellum in Numidia confectum et Iugurtham Romam vinctum adduci nuntiatum est, Marius consul absens factus et ei decreta provincia Gallia; isque kalendis Ianuariis magna gloria consul triumphavit. ex ea tempestate spes atque opes civitatis in illo sitae.

G. SALUSTI CRISPI

ORATIONES ET EPISTOLAE

EXCERPTAE DE HISTORIIS.

ORATIO LEPIDI CONS. AD P. R.

Clementia et probitas vostra, Quirites, quibus per ceteras gentis maxumi et clari estis, plurumum timoris mihi faciunt advorsum tyrannidem L. Sullae; ne, quae ipsi nefanda aestumatis, ea parum credendo de aliis circumveniamini; praesertim quom illi spes omnis in scelere atque perfidia sit neque se aliter tutum putet, quam si peior atque intestabilior metu vostro fuerit, quo captis libertatis curam miseria eximat; aut, si provideritis, in vitandis periculis magis quam ulciscendo teneamini. satellites quidem eius, homines maxumi nominis, optumis maiorum exemplis, nequeo satis mirari, qui dominationis in vos servitium suum mercedem dant et utrumque per iniuriam malunt quam optumo iure liberi agere; praeclara Brutorum atque Aemiliorum et Lutatiorum proles, geniti ad ea, quae maiores virtute peperere, subvortunda! nam quid a Pyrrho Hannibale Philippoque et Antiocho defensum est aliud quam libertas et suae cuique sedes, neu quoi nisi legibus pareremus? quae cuncta scaevus iste Romulus quasi ab externis rapta tenet, non tot exercituum clade neque consulum et aliorum principum, quos fortuna belli consumpserat, satiatus, sed tum crudelior, quom plerosque secundae res in miserationem ex ira vortunt. quin solus omnium post memoriam humani generis supplicia in post futuros composuit, quis prius iniuria quam vita certa esset; pravissumeque per sceleris inmanitatem adhuc tutus fuit, dum vos metu gravioris serviti a repetunda libertate terremini.

Agendum atque obviam eundum est, Quirites, ne spolia vostra penes illos sint: non prolatandum neque votis paranda auxilia; nisi forte speratis taedium iam aut pudorem tyrannidis Sullae esse et eum per scelus occu-

pata periculosius dimissurum. at ille eo processit, ut nihil gloriosum nisi tutum et omnia retinendae dominationis honesta aestumet. itaque illa quies et otium cum libertate, quae multi probi potius quam laborem cum honoribus capessebant, nulla sunt: hac tempestate serviundum aut imperitandum, habendus metus est aut faciundus, Quirites. nam quid ultra? quaeve humana superant aut divina inpolluta sunt? populus Romanus, paulo ante gentium moderator, exutus imperio gloria iure, agitandi inops despectusque, ne servilia quidem alimenta reliqua habet. sociorum et Lati magna vis civitate pro multis et egregiis factis a vobis data per unum prohibentur, et plebis innoxiae patrias sedes occupavere pauci satellites, mercedem scelerum. leges iudicia aerarium, provinciae reges penes unum, denique necis civium et vitae licentia. simul humanas hostias vidistis et sepulchra infecta sanguine civili. estne viris reliqui aliud quam solvere iniuriam aut mori per virtutem? quoniam quidem unum omnibus finem natura vel ferro saeptis statuit, neque quisquam extremam necessitatem nihil ausus nisi muliebri ingenio expectat. verum ego seditiosus, uti Sulla ait, qui praemia turbarum queror, et bellum cupiens, qui iura pacis repeto. scilicet, quia non aliter salvi satisque tuti in imperio eritis, nisi Vettius Picens et scriba Cornelius aliena bene parata prodegerint; nisi adprobaritis omnes proscriptionem innoxiorum ob divitias, cruciatus virorum inlustrium, vastam urbem fuga et caedibus, bona civium miserorum quasi Cimbricam praedam venum aut dono datam. at obiectat mihi possessiones ex bonis proscriptorum; quod quidem scelerum illius vel maxumum est, non me neque quemquam omnium satis tutum fuisse, si recte faceremus. atque illa, quae tum formidine mercatus sum, pretio, soluto iure, dominis tamen restituo, neque pati consilium est ullam ex civibus praedam esse. satis illa fuerint, quae rabie contracta toleravimus, manus conserentis inter se Romanos exercitus et arma ab externis in nosmet vorsa. scelerum et contumeliarum omnium finis sit. quorum adeo Sullam non poenitet, ut et facta in gloria numeret et, si liceat, avidius fecerit.

Neque iam quid existumetis de illo, sed quantum audeatis vereor; ne alius alium principem expectantes ante capiamini, non opibus eius, quae futiles et corruptae sunt, sed vostra socordia, quam captum ire licet ei, quem audias tum videri felicem. nam praeter satellites comma-

culatos quis eadem volt? aut quis non omnia mutata praeter victoriam? scilicet milites: quorum sanguine Tarulae Scirroque, pessumis servorum, divitiae partae sunt; an, quibus praelatus in magistratibus capiundis Fufidius, ancilla turpis, honorum omnium dehonestamentum? itaque maxumam mihi fiduciam parit victor exercitus, quoi per tot volnera et labores nihil praeter tyrannum quaesitum est. nisi forte tribuniciam potestatem evorsum profecti sunt per arma, conditam a maioribus suis, utique iura et iudicia sibimet extorquerent; egregia scilicet mercede, quom relegati in paludes et silvas contumeliam atque invidiam suam, praemia penes paucos intellegerint. quare igitur tanto agmine atque animis incedit? quia secundae res mire sunt vitiis optentui; quibus labefactis, quam formidatus est, tam contemnetur; — nisi forte specie concordiae et pacis, quae sceleri et parricidio suo nomina indidit. neque aliter rem publicam et belli finem ait, nisi maneat expulsa agris plebes, praeda civilis acerbissuma, ius iudiciumque omnium rerum penes se, quod populi Romani fuit. quae si vobis pax et composita intelleguntur, maxuma turbamenta rei publicae atque exitia probate, adnuite legibus inpositis, accipite otium cum servitio et tradite exemplum posteris ad populum Romanum suimet sanguinis mercede circumveniundum. mihi quamquam per hoc summum imperium satis quaesitum erat nomini maiorum, dignitati atque etiam praesidio, tamen non fuit consilium privatas opes facere, potiorque visa est periculosa libertas quieto servitio. quae si probatis, adeste, Quirites, et bene iuvantibus divis, M. Aemilium consulem ducem ut auctorem sequimini ad recipiundam libertatem.

ORATIO PHILIPPI IN SENATU.

Maxume vellem, patres conscripti, rem publicam quietam esse aut in periculis a promptissumo quoque defendi, denique prava incepta consultoribus noxae esse. sed contra seditionibus omnia turbata sunt, et ab iis, quos prohibere magis decebat. postremo, quae pessumi et stultissumi decrevere, ea bonis et sapientibus faciunda sunt. nam bellum atque arma, quamquam vobis invisa, tamen, quia Lepido placent, sumunda sunt. nisi forte quoi pacem praestare et bellum pati consilium est. pro di boni, qui hanc urbem, omissa cura, adhuc tegitis!

M. Aemilius, omnium flagitiosorum postremus, qui peior an ignavior sit deliberari non potest, exercitum obprimundae libertatis habet et se e contempto metuendum effecit: vos mussantes et retractantes, verbis et vatum carminibus pacem optatis magis quam defenditis, neque intellegitis mollitia decretorum vobis dignitatem, illi metum detrahi. atque id iure, quoniam ex rapinis consulatum, ob seditionem provinciam cum exercitu adeptus est. quid ille ob bene facta cepisset, quoius sceleribus tanta praemia tribuistis?

At scilicet eos, qui ad postremum usque legatos, pacem, concordiam et alia huiuscemodi decreverunt, gratiam ab eo peperisse. imo despecti et indigni re publica habiti praedae loco aestumantur; quippe metu pacem repetentes, quo habitam amiserant. equidem a principio, quom Etruriam coniurare, proscriptos accersi, largitionibus rem publicam lacerari videbam, maturandum putabam, et Catuli consilia cum paucis secutus sum. ceterum illi, qui gentis Aemiliae bene facta extollebant et ignoscendo populi Romani magnitudinem auxisse, nusquam etiamtum Lepidum progressum aiebant, quom privata arma obprimundae libertatis cepisset, sibi quisque opes aut patrocinia quaerundo consilium publicum conruperunt. at tum erat Lepidus latro cum calonibus et paucis sicariis, quorum nemo diurna mercede vitam mutaverit: nunc est pro consule cum imperio, non empto, sed dato a vobis, cum legatis adhuc iure parentibus; et ad eum concurrere homines omnium ordinum conruptissumi, flagrantes inopia et cupidinibus, scelerum conscientia exagitati, quibus quies in seditionibus, in pace turbae sunt; hi tumultum ex tumultu, bellum ex bello serunt, Saturnini olim, post Sulpici, dein Mari Damasippique, nunc Lepidi satellites. praeterea Etruria atque omnes reliquiae belli arrectae; Hispaniae armis sollicitae; Mithridates in latere vectigalium nostrorum, quibus adhuc sustentamur, diem bello circumspicit: quin praeter idoneum ducem nihil abest ad subvortundum imperium. quod ego vos oro atque obsecro, patres conscripti, ut animadvortatis, neu patiamini licentiam scelerum quasi rabiem ad integros contactu procedere. nam, ubi malos praemia secuntur, haut facile quisquam gratuito bonus est. an expectatis, dum exercitu rursus admoto, ferro atque flamma urbem invadat? quod multo propius est ab eo, quo agitat, statu, quam ex pace et concordia ad arma

civilia; quae ille advorsum divina et humana omnia cepit non pro sua aut quorum simulat iniuria, sed legum ac libertatis subvortundae. angitur enim ac laceratur animi cupidine et noxarum metu, expers consili, inquies, haec atque illa temptans; metuit otium, odit bellum; luxu atque licentia carendum videt, atque interim abutitur vostra socordia. neque mihi satis consili est, metum, an ignaviam, an dementiam eam adpellem; qui videmini intenta mala quasi fulmen optare se quisque ne adtingat, sed prohibere ne conari quidem.

Et quaeso considerate, quam convorsa rerum natura sit. antea malum publicum occulte, auxilia palam instruebantur, et eo boni malos facile anteibant: nunc pax et concordia disturbantur palam, defenduntur occulte. quibus illa placent, in armis sunt, vos in metu. quid expectatis? nisi forte pudet aut piget recte facere. an Lepidi mandata animos movere? qui placere ait sua quoique reddi, et aliena tenet; belli iura rescindi, quom ipse armis cogat; civitatem confirmari, quibus ademptam negat; concordiae gratia plebei tribuniciam potestatem restitui, ex qua omnes discordiae accensae. pessume omnium atque inpudentissume, tibine egestas civium et luctus curae sunt? quoi nihil est domi nisi armis partum aut per iniuriam. alterum consulatum petis, quasi primum reddideris; bello concordiam quaeris, quo parta disturbatur; nostri proditor, istis infidus, hostis omnium bonorum. ut te neque hominum neque deorum pudet, quos per fidem aut periurio violasti! qui, quando talis es, maneas in sententia et retineas arma te hortor; neu prolatandis seditionibus, inquies ipse, nos in sollicitudine adtineas. neque te provinciae neque leges neque di penates civem patiuntur. perge, qua coeptas, ut quam maturrume merita invenias.

Vos autem, patres conscripti, quousque cunctando rem publicam intutam patiemini et verbis arma temptabitis? delectus advorsum vos habiti; pecuniae publice et privatim extortae; praesidia deducta atque inposita; ex lubidine leges imperantur, quom interim vos legatos et decreta paratis. quanto mehercule avidius pacem petieritis, tanto bellum acrius erit, quom intelleget se metu magis quam aequo et bono sustentatum. nam qui turbas et caedem civium odisse ait et ob id, armato Lepido, vos inermos retinet, quae victis toleranda sunt, ea, quom facere possitis, patiamini potius censet. ita illi a vobis pacem, vobis ab illo bellum suadet. haec si placent, si tanta torpedo

animos obpressit, ut obliti scelerum Cinnae, quoius in urbem reditu decus ordinis huius interiit, nihilominus vos atque coniuges et liberos Lepido permissuri sitis, quid opus decretis? quid auxilio Catuli? quin is et alii boni rem publicam frustra curant. agite ut lubet; parate vobis Cethegi atque alia proditorum patrocinia, qui rapinas et incendia instaurare cupiunt et rursus advorsum deos penatis manus armare. sin libertas et vera magis placent, decernite digna nomini et augete ingenium viris fortibus. adest novos exercitus, ad hoc coloniae veterum militum, nobilitas omnis, duces optumi. fortuna meliores sequitur. iam illa quae socordia nostra conlecta sunt, dilabentur. quare ita censeo: quoniam Lepidus exercitum privato consilio paratum cum pessumis et hostibus rei publicae contra huius ordinis auctoritatem ad urbem ducit, uti Appius Claudius interrex cum Q. Catulo pro consule et ceteris, quibus imperium est, urbi praesidio sint operamque dent, ne quid res publica detrimenti capiat.

ORATIO GAI COTTAE COS. AD P. R.

Quirites, multa mihi pericula domi militiaeque, multa advorsa fuere; quorum alia toleravi, partim reppuli deorum auxiliis et virtute mea: in quis omnibus numquam animus negotio defuit neque decretis labos. malae secundaeque res opes, non ingenium mihi mutabant. at contra in his miseriis cuncta me cum fortuna deseruere. praeterea senectus, per se gravis, curam duplicat, quoi misero acta iam aetate ne mortem quidem honestam sperare licet. nam, si parricida vostri sum, et bis genitus hic deos penatis meos patriamque et summum imperium vilia habeo, quis mihi vivo cruciatus satis est aut quae poena mortuo? quin omnia memorata apud inferos subplicia scelere meo vici. a prima adulescentia in ore vostro privatus et in magistratibus egi: qui lingua, qui consilio meo, qui pecunia voluere, usi sunt; neque ego callidam facundiam neque ingenium ad male faciundum exercui; avidissumus privatae gratiae maxumas inimicitias pro re publica suscepi; quis victus cum illa simul quom egens alienae opis plura mala expectarem, vos, Quirites, rursus mihi patriam deosque penatis cum ingenti dignitate dedistis. pro quibus beneficiis vix satis

gratus videar, si singulis animam, quam nequeo, concesserim. nam vita et mors iura naturae sunt: ut sine dedecore cum civibus fama et fortunis integer agas, id dono datur atque accipitur. consules nos fecistis, Quirites, domi bellique inpeditissuma re publica. namque imperatores Hispaniae stipendium milites, arma frumentum poscunt; et id res cogit, quoniam defectione sociorum et Sertori per montis fuga neque manu certare possunt neque utilia parare. exercitus in Asia Ciliciaque ob nimias opes Mithridatis aluntur; Macedonia plena hostium est, nec minus Italiae marituma et provinciarum; quom interim vectigalia parva et bellis incerta vix partem sumptuum sustinent: ita classe, quae conmeatus tuebatur, minore quam antea navigamus.

Haec si dolo aut socordia nostra contracta sunt, agite, ut monet ira, subplicium sumite: sin fortuna communis asperior est, quare indigna vobis nobisque et re publica incipitis? atque ego, quoius aetati mors propior est, non deprecor, si quid ea vobis incommodi demitur: neque mox in senio corporis honestius quam pro vostra salute finem vitae fecerim. adsum en G. Cotta consul; facio quod saepe maiores asperis bellis fecere: voveo dedoque me pro re publica, quam deinde quoi mandetis circumspicite. nam talem honorem bonus nemo volet, quom fortunae et maris et belli ab aliis acti ratio reddunda aut turpiter moriundum sit. tantummodo in animis habetote non me ob scelus aut avaritiam caesum, sed volentem pro maxumis beneficiis animam dono dedisse. per vos, Quirites, et gloriam maiorum, tolerate advorsa et consulite rei publicae! multa cura summo imperio inest, multi ingentes labores, quos nequiquam abnuitis et pacis opulentiam quaeritis, quom omnes provinciae regna, maria terraeque aspera aut fessa bellis sint.

EPISTOLA GN. POMPEI AD SENATUM.

Si advorsus vos patriamque et deos penatis tot labores et pericula suscepissem, quotiens a prima adulescentia ductu meo scelestissumi hostes fusi et vobis salus quaesita est, nihil amplius in absentem me statuissetis, quam adhuc agitis, patres conscripti, quem contra aetatem proiectum ad bellum saevissumum cum exercitu optume merito, quantum est in vobis, fame, miserruma

omnium morte, confecistis. hac in spe populus Romanus liberos suos ad bellum misit? haec sunt praemia pro volneribus et totiens ob rem publicam fuso sanguine? fessus scribundo mittundoque legatos omnis opes et spes privatas meas consumpsi, quom interim a vobis per triennium vix annuus sumptus datus est. per deos inmortalis, utrum censetis me vicem aerari praestare, an exercitum sine frumento et stipendio habere posse? equidem fateor me ad hoc bellum maiore studio quam consilio profectum; quippe qui nomine modo imperi a vobis accepto, diebus quadraginta exercitum paravi hostisque in cervicibus iam Italiae agentis ab Alpibus in Hispaniam submovi. per eas iter aliud atque Hannibal, nobis oportunius patefeci. recepi Galliam, Pyrenaeum, Laccetaniam, Indigetis, et primum inpetum Sertori victoris novis militibus et multo paucioribus sustinui hiememque castris inter saevissumos hostis, non per oppida neque ex ambitione mea egi. quid deinde proelia aut expeditiones hibernas, oppida excisa aut recepta enumerem? quando res plus valet quam verba. castra hostium apud Sucronem capta et proelium apud flumen Turiam et dux hostium G. Herennius cum urbe Valentia et exercitu deleti satis clara vobis sunt: pro quis, o grati patres, egestatem et famem redditis. itaque meo et hostium exercitui par condicio est; namque stipendium neutri datur: victor uterque in Italiam venire potest. quod ego vos moneo quaesoque ut animadvortatis, neu cogatis necessitatibus privatim mihi consulere. Hispaniam citeriorem, quae non ab hostibus tenetur, nos aut Sertorius ad internecionem vastavimus praeter maritumas civitates, quae ultro nobis sumptui onerique. Gallia superiore anno Metelli exercitum stipendio frumentoque aluit, et nunc malis fructibus ipsa vix agitat. ego non rem familiarem modo, verum etiam fidem consumpsi. reliqui vos estis; qui nisi subvenitis, invito et praedicente me, exercitus hinc et cum eo omne bellum Hispaniae in Italiam transgredientur.

ORATIO MACRI TR. PL. AD PL.

Si, Quirites, parum existumaretis, quid inter ius a maioribus relictum vobis et hoc a Sulla paratum servitium interesset, multis mihi disserendum fuit, docendique, quas ob iniurias et quotiens a patribus armata plebes secessisset

utique vindices paravisset omnis iuris sui tribunos plebis. nunc hortari modo reliquum est et ire primum via, qua capessundam arbitror libertatem. neque me praeterit, quantas opes nobilitatis solus, inpotens, inani specie magistratus, pellere dominatione incipiam, quantoque tutius factio noxiorum agat quam soli innocentes. sed praeter spem bonam ex vobis, quae metum vicit, statui certaminis advorsa pro libertate potiora esse forti viro quam omnino non certavisse. quamquam omnes alii creati pro iure vostro vim cunctam et imperia sua gratia aut spe aut praemiis in vos convortere meliusque habent mercede delinquere quam gratis recte facere. itaque omnes concessere iam in paucorum dominationem, qui per militare nomen aerarium exercitus, regna provincias occupavere et arcem habent ex spoliis vostris, quom interim more pecorum vos multitudo singulis habendos fruendosque praebetis, exuti omnibus, quae maiores reliquere; nisi quia vobismet ipsis per suffragia, ut praesides olim, nunc dominos destinatis. itaque concessere illuc omnes: et mox, si vostra receperitis, ad vos plerique. raris enim animus est ad ea, quae placent, defendunda: ceteri validiorum sunt. an dubium habetis, num obficere quid vobis uno animo pergentibus possit, quos languidos socordesque pertimuere? nisi forte G. Cotta, ex factione media consul, aliter quam metu iura quaedam tribunis plebei restituit; et, quamquam L. Sicinius primus de potestate tribunicia loqui ausus mussantibus vobis circumventus erat, tamen prius illi invidiam metuere, quam vos iniuriae pertaesum est. quod ego nequeo satis mirari, Quirites; nam spem frustra fuisse intellexistis. Sulla mortuo, qui scelestum inposuerat servitium, finem mali credebatis. ortus est longe saevior Catulus. tumultus intercessit Bruto et Mamerco consulibus; dein G. Curio ad exitium usque insontis tribuni dominatus est. Lucullus superiore anno quantis animis ierit in L. Quintium, vidistis; quantae denique nunc mihi turbae concitantur! quae profecto incassum agebantur, si prius quam vos serviundi finem, illi dominationis facturi erant: praesertim quom his civilibus armis dicta alia, sed certatum utrinque de dominatione in vobis sit. itaque cetera ex licentia aut odio aut avaritia in tempus arsere: permansit una res modo, quae utrinque quaesita est et erepta in posterum, vis tribunicia, telum a maioribus libertati paratum. quod ego vos moneo quaesoque ut animadvortatis, neu nomina rerum ad ignaviam mutantes

otium pro servitio adpelletis. quo iam ipso frui, si vera et honesta flagitium superaverit, non est condicio: fuisset, si omnino quiessetis. nunc animum advortere et, nisi viceritis, quoniam omnis iniuria gravitate tutior est, artius habebunt. quid censes igitur? aliquis vostrum subiecerit. primum omnium amittundum morem hunc, quem agitis, inpigrae linguae, animi ignavi, non ultra concionis locum memores libertatis. deinde ne vos ad virilia illa vocem, quo tribunos plebei, modo patricium magistratum, libera ab auctoribus patriciis suffragia maiores vostri paravere; quom vis omnis, Quirites, in vobis sit, et quae iussa nunc pro aliis toleratis, pro vobis agere aut non agere certe possitis, Iovem aut alium quem deum consultorem expectatis? magna illa consulum imperia et patrum decreta vos exequendo rata efficitis, Quirites, ultroque licentiam in vos auctum atque adiutum properatis. neque ego vos ultum iniurias hortor; magis uti requiem cupiatis; neque discordias, ut illi criminantur, sed earum finem volens, iure gentium res repeto et, si pertinaciter retinebunt, non arma neque secessionem, tantummodo ne amplius sanguinem vostrum praebeatis, censebo. gerant habeantque suo modo imperia; quaerant triumphos; Mithridatem, Sertorium et reliquias exulum persequantur cum imaginibus suis; absit periculum et labos, quibus nulla pars fructus est. nisi forte repentina ista frumentaria lege munia vestra pensantur; qua tamen quinis modiis libertatem omnium aestumavere, qui profecto non amplius possunt alimentis carceris. namque, ut illis exiguitate mors prohibetur, senescunt vires, sic neque absolvit cura familiari tam parva res, et ignaviam quoiusque tenuissuma spe frustratur; quae tamen quamvis ampla quoniam serviti pretium ostentaretur, quoius torpedinis erat decipi et vostrarum rerum ultro iniuria gratiam debere? namque alio modo neque valent in universos neque conabuntur. cavendus dolus est. itaque simul conparant delenimenta et differunt vos in adventum Gn. Pompei; quem ipsum, ubi pertimuere, sublatum in cervices suas, mox dempto metu lacerant. neque eos pudet, vindices, uti se ferunt, libertatis, tot viros sine uno aut remittere iniuriam non audere aut ius non posse defendere. mihi quidem satis spectatum est, Pompeium, tantae gloriae adulescentem, malle principem volentibus vobis esse quam illis dominationis socium, auctoremque inprimis fore tribuniciae potestatis.

Verum, Quirites, antea singuli cives in pluribus, non

in uno cuncti praesidia habebatis, neque mortalium quisquam dare aut eripere talia unus poterat. itaque verborum satis dictum est: neque enim ignorantia res claudit; verum occupavit nescio qua vos torpedo, qua non gloria movemini neque flagitio, cunctaque praesenti ignavia mutavistis, abunde libertatem rati, quia tergis abstinetur et huc ire licet atque illuc, munera ditium dominorum, atque haec eadem non sunt agrestibus, sed caeduntur inter potentium inimicitias, donoque dantur in provincias magistratibus. ita pugnatur et vincitur paucis: plebes, quodcunque accidit, pro victis est et in dies magis erit, siquidem maiore cura dominationem illi retinuerint, quam vos repetiveritis libertatem.

EPISTOLA MITHRIDATIS.

Rex Mithridates regi Arsaci S. Omnes, qui secundis rebus suis ad belli societatem orantur, considerare debent, liceatne tum pacem agere; dein, quod quaesitur, satisne pium tutum gloriosum, an indecorum sit. tibi si perpetua pace frui licet, nisi hostes oportuni et scelestissumi, egregia fama, si Romanos oppresseris, futura est, neque petere audeam societatem et frustra mala mea cum bonis tuis misceri sperem. atque ea, quae te morari posse videntur, ira in Tigranem recentis belli et meae res parum prosperae, si vera existumare voles, maxume hortabuntur. ille enim obnoxius qualem tu voles societatem accipiet; mihi fortuna, multis rebus ereptis, usum dedit bene suadendi; et, quod florentibus optabile est, ego non validissumus praebeo exemplum, quo rectius tua conponas. namque Romanis cum nationibus populis regibus cunctis una et ea vetus causa bellandi est, cupido profunda imperi et divitiarum; qua primo cum rege Macedonum Philippo bellum sumpsere. dum a Karthaginiensibus premebantur, amicitiam simulantes ei subvenientem Antiochum concessione Asiae per dolum avortere; ac mox fracto Philippo Antiochus omni cis Taurum agro et decem milibus talentorum spoliatus est. Persen deinde, Philippi filium, post multa et varia certamina apud Samothracas deos acceptum in fidem callidi et repertores perfidiae, quia pacto vitam dederant, insomniis occidere. Eumenem, quoius amicitiam gloriose ostentant, initio prodidere Antiocho, pacis mercedem; post, habitum custodiae agri captivi, sumptibus et contumeliis ex rege miserrumum servorum effecere, simu-

latoque inpio testamento, filium eius Aristonicum, quia patrium regnum petiverat, hostium more per triumphum duxere; Asia ab ipsis obsessa est; postremo Bithyniam, Nicomede mortuo, diripuere, quom filius Nysa, quam reginam appellaverat, genitus haud dubie esset. nam quid ego me adpellem? quem diiunctum undique regnis et tetrarchiis ab imperio eorum, quia fama erat divitem neque serviturum esse, per Nicomedem bello lacessiverunt, sceleris eorum haud ignarum et ea, quae accidere, testatum antea Cretensis, solos omnium liberos ea tempestate, et regem Ptolemaeum. atque ego ultus iniurias Nicomedem Bithynia expuli Asiamque spolium regis Antiochi recepi et Graeciae dempsi grave servitium. incepta mea postremus servorum Archelaus exercitu prodito inpedivit: illique, quos ignavia aut prava calliditas, ut meis laboribus tuti essent, armis abstinuit, acerbissumas poenas solvunt, Ptolemaeus pretio in dies bellum prolatans, Cretenses inpugnati semel iam neque finem nisi excidio habituri. equidem quom mihi ob ipsorum interna mala dilata proelia magis quam pacem datam intellegerem, abnuente Tigrane, qui mea dicta sero probat, te remoto procul, omnibus aliis obnoxiis, rursus tamen bellum coepi Marcumque Cottam, Romanum ducem, apud Chalcedona terra fudi, mari exui classe pulcherruma. apud Cyzicum magno cum exercitu in obsidio moranti frumentum defuit, nullo circum adnitente; simul hiems mari prohibebat. ita, sine vi hostium regredi conatus in patrium regnum, naufragiis apud Parium et Heracleam militum optumos cum classibus amisi. restituto deinde apud Caberam exercitu et variis inter me atque Lucullum proeliis, inopia rursus ambos incessit. illi suberat regnum Ariobarzanis bello intactum: ego, vastis circum omnibus locis, in Armeniam concessi: secutique Romani non me, sed morem suum omnia regna subvortundi, quia multitudinem artis locis pugna prohibuere, inprudentiam Tigranis pro victoria ostentant.

Nunc quaeso considera, nobis oppressis utrum firmiorem te ad resistendum, an finem belli futurum putes? scio equidem tibi magnas opes virorum, armorum et auri esse; et ea re a nobis ad societatem, ab illis ad praedam peteris. ceterum consilium est, Tigranis regno integro, meis militibus procul ab domo, parvo labore per nostra corpora bellum conficere, quo neque vincere neque vinci sine tuo periculo possumus. an ignoras Romanos, postquam ad occidentem pergentibus finem Oceanus fecit,

arma huc convortisse? neque quicquam a principio nisi raptum habere, domum coniuges, agros imperium? convenas olim sine patria, sine parentibus, peste conditos orbis terrarum: quibus non humana ulla neque divina obstant, quin socios amicos procul, iuxta sitos, inopes potentisque trahant excindant, omniaque non serva et maxume regna hostilia ducant. namque pauci libertatem, pars magna iustos dominos volunt: nos suspecti sumus aemuli et in tempore vindices adfuturi. tu vero, cui Seleucea, maxuma urbium, regnumque Persidis inclutis divitiis est, quid ab illis nisi dolum in praesens et postea bellum expectas? Romani arma in omnis habent, acerruma in eos, quibus victis spolia maxuma sunt; audendo et fallendo et bella ex bellis serendo magni facti. per hunc morem extinguent omnia aut occident: quod haud difficile est, si tu Mesopotamia, nos Armenia circumgredimur exercitum sine frumento, sine auxiliis, fortuna aut nostris vitiis adhuc incolumem. teque illa fama sequetur, auxilio profectum magnis regibus latrones gentium obpressisse. quod uti facias moneo hortorque, neu malis pernicie nostra tuam prolatare quam societate victor fieri.

FRAGMENTA

EX LIBRIS HISTORIARUM G. SALUSTI CRISPI.

LIBER I.

Brevis argumenti expositio. Priorum historicorum recensio; quid auctor ipse secutus sit. exponitur de statu rei publicae, de seditionum causis, de Gracchis. Marii Sullaeque inimicitiae, bellum sociale. Cinnanus tumultus, primum bellum civile, proscriptiones; novus discordiarum auctor Lepidus, eius concio; propugnator optimatium Catulus; foedus cum Gaditanis iunctum; Sullae mors et de eius moribus iudicium. Lepidus in Etruria bellum parat, exercitum urbi admovet. Pompeius Brutum Mutinae obsessum tenet; studia partium suscitantur; gravis Philippi in senatu oratio; Lepidus ad Cosam victus Italia cedit. comitia consularia. Servilius proc. in Ciliciam profectus piratas vincit. Appius Macedoniam provinciam sortitus, parum prospere bellum gerit. gravis senatus cura ob bellum atrocissimum in Hispania a Sertorio concitatum. eius ingenium et res antea in Africa et Hispania gestae. Hispanorum mores et in Sertorium studia. res a Metello eiusque legatis in Hispania gestae.

1. Res populi Romani M. Lepido, Q. Catulo coss. ac deinde militiae et domi gestas composui. 2. Maxumis ducibus, fortibus strenuisque ministris. 3. Cato Romani generis disertissumus paucis absolvit. 4. Nos in tanta doctissumorum hominum copia. 5. Recens scripsi. 6. Neque me divorsa pars in civilibus armis movit a vero. 7. Magis cum cura dicendum. 8. Nobis primae dissensiones vitio humani ingeni evenere, quod inquies atque indomitum semper in certamine libertatis aut gloriae aut dominationis agit. 9. Nam a primordio urbis ad bellum Persi Macedonicum. 10. Res Romana plurumum imperio valuit Ser. Sulpicio et M. Marcello coss., omni Gallia cis Rhenum atque inter mare nostrum atque Oceanum, nisi qua paludibus invia fuit, perdomita. optumis autem moribus et maxuma concordia egit populus Romanus inter secundum atque postremum bellum Karthaginiense. 11. At discordia et avaritia atque ambitio et cetera secundis rebus oriri sueta mala post Karthaginis excidium maxume aucta sunt. nam iniuriae validiorum et ob eas discessio plebis a patribus aliaeque dissensiones domi fuere iam inde a principio; neque amplius quam regibus exactis, dum metus a Tarquinio et bellum grave cum Etruria positum est, aequo et modesto iure agitatum; dein servili imperio patres plebem exercere, de vita atque tergo regio more consulere, agro pellere et ceteris expertibus soli in imperio agere. quibus agitata saevitiis et maxume fenoris onere oppressa plebes, quom assiduis bellis tributum simul et militiam toleraret, armata montem Sacrum atque Aventinum insedit; tumque tribunos plebis et alia sibi iura paravit. discordiarum et certaminis utrimque finis fuit secundum bellum Punicum. 12. Postquam remoto metu Punico simultates exercere vacuum fuit, plurumae turbae, seditiones et ad postremum bella civilia orta sunt, dum pauci potentes, quorum in gratiam plerique concesserant, sub honesto patrum aut plebis nomine dominationes adfectabant, bonique et mali cives adpellati non ob merita in rem publicam, omnibus pariter conruptis, sed uti quisque locupletissumus et iniuria validior, quia praesentia defendebat, pro bono ducebatur. ex quo tempore maiorum mores non paulatim ut antea, sed torrentis modo praecipitati: adeo iuventus luxu atque avaritia conrupta est, uti merito dicatur, genitos esse, qui neque ipsi habere possent res familiaris neque alios pati. 13. A Graccho seditiones graves coepere. 14. Quae causa fuerat novandis rebus. 15. Quom arae et

alia diis sacrata supplicum sanguine foedarentur. 16. Tantum antiquitatis curaeque maioribus pro Italica gente fuit. 17. Tyrannumque et Cinnam maxuma voce adpellans. 18. Bellum quibus posset condicionibus desineret. 19. Quis rebus Sulla suspectis maximeque ferocia regis Mithridatis in tempore bellaturi. 20. Quoius advorsa voluntate conloquio militibus permisso conruptio facta paucorum et exercitus Sullae datus est. 21. Non repugnantibus modo, sed ne deditis quidem, a. b. c. m. *(atrocis belli clades metuentibus.)* 22. Apud Praeneste locatus. 23. Et Marius victus duplicaverat bellum. 24. Atque omnis Italia discessit animis. 25. Ut in M. Mario, quoi fracta prius crura, brachia, et oculi effossi, scilicet ut per singula membra expiraret. [Marius, quoi fracta prius crura, per artus expiraret.] 26. Carbo turpi formidine Italiam atque exercitum deseruit. 27. Simulans sibi alvum purgari. 28. Ucurbis. 29. Id bellum excitabat metus Pompei victoris, Hiempsalem in regnum restituentis. 30. Nihil esse de re publica neque libertati populi Romani pactum. 31. Quo patefactum est, rem publicam praedae non libertati repetitam. 32. Omnium partium decus in mercedem conruptum erat. 33. Et relatus inconditae olim vitae mos, ut omne ius in validioribus esset. 34. Igitur venditis proscriptorum bonis aut dilargitis. 35. Neque est offensus dominatione Sullae. 36. Nam Sullae dominationem queri non audebat. 37. De praefecto urbis quasi possessio rei publicae magna utrimque vi contendebatur. 38. Sane bonus ea tempestate contra pericula et ambitionem. 39. Sanctus aliter et ingenio validus. [Sanctus alia.] 40. Inter arma civilia aequi boni famas petit.

41. Mox tanta flagitia in tali viro pudet dicere. 42. Multos tamen ab adulescentia bonos insultaverat. 43. Advorsus ille nobilitatis. 44. Togam paludamento mutavit. 45. Exercitum argento fecit. 46. Quae pecunia ad Hispaniense bellum Metello facta erat. 47. Et Metello procul agente longa spes auxiliorum. 48. Etruria omnis cum Lepido suspecta in tumultum erat. 49. Tum vero Etrusci cum ceteris eiusdem causae ducem se nactos rati, maxumo gaudio bellum irritare. 50. Vacuam istam urbem hominibus militari aetate. 51. Quietam a bellis civitatem. 52. Uti Lepidus et Catulus decretis exercitibus maturrime proficiscerentur. 53. Lepidum poenitentem consili. 54. Insanum aliter sua sententia atque aliarum mulierum. 55. Postremo ipsos colonos per miserias et incerta humani ge-

neris orare. 56. Cosa. 57. Magna vis hominum convenerat agris pulsa aut civitate eiecta. 58. Et ei voce magna vehementer gratulabantur. 59. Quin lenones et vinarii laniique, quorum praeterea volgus in dies usum habet, pretio conpositi. 60. Philippus, qui aetate et consilio ceteros anteibat.

61. Magnis operibus perfectis obsidium coepit per L. Catilinam legatum. 62. Curionem quaesivit, uti adulescentior et a populi suffragiis integer aetati concederet Mamerci. 63. Sic vero quasi formidine adtonitus neque animo neque auribus aut lingua competere. 64. Nisi quom ira belli desenuisset. 65. Maturaverunt exercitum Durrachium cogere. 66. Itaque Servilius aegrotum Tarenti conlegam prior transgressus. 67. Idem fecere Octavius et Q. Caepio sine gravi quoiusquam expectatione, neque sane ambiti publice. 68. Festinantibus in summa inopia patribus. 69. Post defectionem sociorum et Lati. 70. Ergo senati decreto serviundumne sit. 71. Prudens omnium, quae senatus censuerat. 72. Qui liberis eius avunculus erat. 73. Nihil ob tantam mercedem sibi abnuituros. 74. Ex insolentia avidus male faciundi. 75. Quippe vasta Italia rapinis, fuga, caedibus. 76. Qui nullo certo exilio vagabantur. 77. Apud Mutinam. 78. Imperi prolatandi percupidus habebatur, cetera egregius. 79. Ea paucis, quibus peritia et verum ingenium est, abnuentibus. 80. Magna gloria tribunus militum in Hispania T. Didio imperante, magno usu bello Marsico paratu militum et armorum fuit. multaque tum ductu eius curata, primo per ignobilitatem, deinde per invidiam scriptorum celata sunt. quae vivus facie sua ostentabat, aliquot advorsis cicatricibus et effosso oculo, quo ille dehonestamento corporis maxume laetabatur, neque illis anxius, quia reliqua gloriosius retinebat. 81. Traditur fugam in longinqua Oceani agitavisse. 82. Quoius duas insulas propinquas inter se et decem M. stadium procul a Gadibus satis constabat suopte ingenio alimenta mortalibus gignere. 83. Insulas fortunatas Salustius inclutas esse ait Homeri carminibus. 84. Mauri vanum genus, ut alia Africae, contendebant Antipodas ultra Aethiopiam cultu Persarum iustos et egregios agere. 85. Itaque Sertorius levi praesidio relicto in Mauretania nactus obscuram noctem aestu secundo furtim aut celeritate vitare praelium in transgressu conatus est. 86. Transgressos omnis recepit mons Balleia praeceptus a Lusitanis. 87. Earum aliae paululum progressae nimio simul

et incerto onere, quom pavor corpora agitaverat, deprimebantur. 88. Domitium proconsulem ex citeriore Hispania cum omnibus copiis, quas paraverat, accersivit. 89. Libertatis insueti. 90. Egregius militiae. 91. Gens raro egressa finis suos. 92. Animi inmodicus. 93. Paucos saltum insidentis. 94. Numeroque praestans, privus ipse militiae. 95. Et stationes sub vineas removebat. 96. Ut in ore gentibus agens, populo, civitati. 97. Illo profectus vicos castellaque incendere et fuga cultorum deserta igni vastare, neque elate aut securus a metu gentis ad furta belli peridoneae. 98. Militiae periti. 99. Iussu Metelli cornicines occanuerunt. 100. Cornua occanuerunt. 101. Nexuit catenae modo. 102. Doctus militiam. 103. Neque se recipere aut instruere praelio quivere. 104. Equi sine rectoribus exterriti aut saucii consternantur. 105. Occupatusque collis editissumus apud Hilerdam; eum multa opera circumdat. 106. At inde nulla munitionis aut requie mora processit ad oppidum. 107. Agreste. 108. Ardebat omnis Hispania citerior. 109. Et Diponem validam urbem multos dies restantem pugnando vicit. 110. Locum editiorem, quam victoribus decebat, cepit. 111. Et mox Fufidius adveniens cum legionibus, postquam tantas asperitates, haud facilem pugnantibus vadum, cuncta hosti quam suis oportuniora videt. 112. Quom Sertorius neque erumpere tam levi copia navibus. 113. Apud Lete oppidum. 114. Repulsus a Lete oppido, quoi nomen oblivionis condiderant. 115. Sertorius, portis turbam morantibus et nullo, ut in terrore solet, generis aut imperi discrimine, per calonum corpora ad medium quasi, dein superastantium manibus in murum adtollitur. 116. Neque detrusus aliquotiens deterretur. 117. Dubitavit acie pars. 118. Quos inter maxume. 119. Rumore primo. 120. At per omnem provinciam magnae atro[*cesque famae*], quom ex suo quisque terrore quinquaginta aut amplius hostium milia novas inmanes f[*eras*] Oceani acc[*it*]as corporibus hominum vesci contenderent. 121. Ut Sullani fugam [innocentem] in noctem conponerent. 122. Et numeri eorum Metellus per litteras gnarus. 123. Obviam ire et conmori hostibus. 124. Ad Olympum atque Phaselida. 125. Profectionem festinantes. 126. Fugam maturabat. 127. Heu me infelicem. 128. G. Verres littora Italiae propinqua firmavit. 129. Diu noctuque laborare, festinare. 130. In secunda cohortes festinas conposuerat. 131. Apertae portae, repleta arva cultoribus. 132. Idem Laelius, pater hu-

ius, ab Hirtuleianis interfectus est, ut ait Salustius, receptis plerisque signis militaribus cum Laelii corpore. 133. Unde laudat Salustius duces, qui victoriam incruento exercitu reportarunt. 134. *Τὰ γὰρ ἐπίσημα τῶν ἀρχόντων ἀπὸ Θούσκων λαβὼν ὁ βασιλεὺς Νουμᾶς τῇ πολιτείᾳ εἰσήγαγεν, ὥσπερ καὶ τῶν ὅπλων τὸ δύσμαχον ἀπὸ Γαλατῶν. καὶ μάρτυρες μὲν τούτων ὅ τε Καπίτων καὶ Φωντήιος, ἐξ ὧν καὶ διδασκαλικώτατος Οὐάρρων, Ῥωμαῖοι πάντες, μεθ' οὓς Σαλούστιος οὗτος ὁ ἱστορικὸς ἐπὶ τῆς πρώτης ἱστορίας σαφῶς ἀναδιδάσκει.* 135. *Ἀλλὰ τοὺς περὶ γάμων καὶ σωφροσύνης εἰσηγεῖτο νόμους τοῖς πολίταις [ὁ Σύλλας] αὐτὸς ἐρῶν καὶ μοιχεύων, ὥς φησιν Σαλούστιος.*

LIBER II.

Sardinia, Sicilia et Corsica insulae a Lepido et Perperna tentatae. earundem situs et antiquitates; Lepidi mors; Pompeius Hispaniam ingreditur, sed dolis eum Sertorius deludit. anno postero multa proelia pugnata. Macedoniae pars in deditionem venit. Dardania a Curione vastata; in urbe terrae motibus animi religione pleni; gravitate annonae seditiones exortae. Curio senatus causam defendit; Cotta populi gratiam captat. Servilius bello varia fortuna per triennium gesto Ciliciae provinciae partem Pamphyliae, Lyciam et Isauriam adiecit. Nicomedes, Bithyniae rex, moriens Romanos regni heredes instituit.

1. M. Lepido cum omnibus copiis Italia pulso segnior neque minus gravis et multiplex cura patres exercebat. 2. Sardinia in Africo mari, facie vestigii humani in orientem quam in occidentem latior prominet. 3. Sardis Hercule procreatus, cum magna multitudine a Libya profectus, Sardiniam occupavit et ex suo vocabulo insulae nomen dedit. 4. In Sardinia enim nascitur quaedam herba, quae Sardoa dicitur, ut Salustius dicit, apiastri similis; haec comesa ora hominum rictus dolore contrahit et quasi ridentes interimit, unde volgo *Σαρδώνιος γέλως*. 5. Sed ipsi ferunt taurum ex grege, quem prope litora regebat Corsa nomine, Ligus mulier. 6. Ne illa tauro paria sint. 7. Apollinis filius et Cyrenes. 8. Quom praedixero positum insulae. 9. Geryonis. 10. Troiano tempore invadendarum terrarum causa fuerat navigatio, uti Salustius meminit, facili tum mutatione sedium. 11. Capys Campaniam, Helenus Macedoniam, alii Sardiniam secundum Salustium tenuerunt. 12. Aristaeus, uti Salustius docet, post laniatum a canibus Actaeonem filium matris instinctu Thebas reliquit et Ceam

insulam tenuit primo, adhuc hominibus vacuam; postea ea relicta cum Daedalo ad Sardiniam transitum fecit. 13. Daedalus [vero] primum Sardiniam (ut dicit Salustius hist. 2.), post delatus est Cumas. 14. Daedalum ex Sicilia profectum, quo Minonis fugerat iram atque opes. 15. [In Sicilia est Enceladus,] Othus in Creta, secundum Salustium. 16. Perrexere in Hispaniam an Sardiniam. 17. Cales civitas est Campaniae; nam in Flaminia quae est, Cale dicitur. est et in Gallaecia hoc nomine, quam Salustius captam a Perperna conmemorat. 18. Perperna tam paucis profectus, [prosperitas] vera est aestumanda. 19. Narbone per concilium Gallorum. 20. Modestus ad omnia alia nisi ad dominationem. 21. Lenaeus Salustium, quod Pompeium oris probi, animo inverecundo scripsisset, acerbissuma satyra laceravit. 22. Nam Sullam consulem, de reditu eius legem ferentem, ex conposito tribunus plebis Herennius prohibuerat. 23. Sed Metellus in ulteriore provincia. 24. Et continetur gravis. 25. Vir gravis et nulla arte quoiquam inferior. 26. Orbe terrarum extorres. 27. Neque virgines nuptum a parentibus mittebantur, sed ipsae belli promptissumos deligebant. 28. Salustius ait, Hispanorum morem fuisse, ut in bella euntibus adulescentibus parentum facta memorarentur a matribus. 29. Ut alii tradiderant, Tartessum Hispaniae civitatem, quam nunc Tyrii mutato nomine Gadir habent. 30. Quem ex Mauretania rex Leptasta proditionis insimulatum cum custodibus miserat. 31. Nam procul et divorsis ex regionibus. 32. Obviam fuere. 33. Genus militum suetum a pueritia latrociniis. 34. Genus hominum vagum et rapinis suetum magis quam agrorum cultibus. 35. Sciens horum. 36. Belli sane sciens. 37. Antequam egressus Sertorius instruere pugnae suos. 38. Ipse animi atrox. 39. Copiis integra. 40. Genus armis ferox et serviti insolitum. 41. Terror hostibus ex fiducia sui incessit. 42. Haec postquam Varro in maius more rumorum accepit. 43. Post ubi fiducia nimius. 44. Inter laeva moenium et dextrum flumen Turiam, quod Valentiam parvo intervallo praeterfluit. 45. Noctu diuque stationes et vigilias temptare. 46. Neque subsidiis, uti soluerat, conpositis. 47. Neque inermes ex praelio viros quemquam agnoturum. 48. Pario legio flumen transducta castra dilatavit. 49. Suos equites hortatus vado transmisit. 50. Omnes, qui circum sunt, praeminent altitudine milium passuum duorum. 51. Diei medio. 52. Titurium legatum cum cohortibus XV in Celtiberia hiemem agere

iussit, praesidentem socios. 53. Ruuntque pars magna suismet aut proxumorum telis, ceteri vicem pecoris obtruncabantur. 54. At Metellus in ulteriorem Hispaniam post annum regressus, magna gloria concurrentium undique virile et muliebre secus, per vias ac tecta omnium visebatur, quom quaestor G. Urbinus aliique, cognita voluntate, cum ad coenam invitaverant, ultra Romanorum et mortalium etiam morem curabant, exornatis aedibus per aulaea et insignia, scenisque ad ostentationem histrionum fabricatis. simul croco sparsa humus, et alia in modum templi celeberrumi. praeterea cum sedenti transenna demissum Victoriae simulacrum cum machinato strepitu tonitruum coronam capiti inponebat, tum venienti thure quasi deo supplicabatur. toga picta plerumque amiculo erat ei accumbenti: epulae quaesitissumae, neque per omnem modo provinciam, sed trans maria ex Mauretania volucrum et ferarum incognita antea plura genera: quibus rebus aliquantam partem gloriae demiserat, maxume apud veteres et sanctos viros, superba illa, gravia, indigna Romano imperio existumantes. 55. Quo cupidius in ore ducis sese quisque bonum et strenuum ostentantes. 56. Saguntium. 57. Pompeius cum alacribus saltu, cum velocibus cursu, cum validis vecte certabat. [neque enim ille aliter potuisset par esse Sertorio, nisi se et milites frequentibus exercitiis praeparasset ad praelia.] 58. Argentum mutuum arcessivit. 59. Ut tanta repente mutatio non sine deo videretur. 60. Saguntini, fide atque aerumnis incluti prae mortalibus, studio maiore quam opibus, quippe apud quos etiam tum semiruta moenia, domus intectae parietesque templorum ambusti manus Punicas ostentabant. 61. Vespera. 62. Ita fiducia quam argumentis purgatiores dimittuntur. 63. Et Poeni ferunt adversus a. n. c. m. 64. Audaciter. 65. Moenibus deturbat. 66. Ad hoc rumoribus advorsa in pravitatem, secunda in casum, fortunam in temeritatem declinando conrumpebant. 67. Murum ab angulo dextri lateris ad paludem haud procul remotam duxit. 68. Occurrere duci et praelium accendere, adeo uti Metello in sagum, Hirtuleio in brachium tela venirent. 69. Avidis ita atque promptis ducibus, ut Metellus ictu tragulae sauciaretur. 70. Sed Metellus in volnere. 71. Ictu eorum, qui in flumine ruebant, necabantur. 72. Celtiberi se regibus devovent et post eos vitam refutant. 73. Circumventi a dextra, unde ferrum erat, saxa aut quid tale capita adfligebant. 74. Quis a

Sertorio triplices insidiae per idoneos saltus positae erant; prima, qui fronte venientis exciperent. 75. Eam deditionem senatus per nuntios Orestis cognitam adprobat. 76. Eodem anno in Macedonia G. Curio, principio veris cum omni exercitu profectus in Dardaniam, quibus potuit modis, pecunias Appio dictas coegit. 77. Ventis per cava terrae citatis rupti aliquot montes tumulique sedere. 78. Turbinum motus vagus est et disiectus et, uti Salustii verbis utar, vorticosus. 79. Ut actione desisteret. 80. Quia corpore et lingua percitum et inquietem nomine histrionis vix sani Burbuleium adpellabat. 81. Quom multa dissereret ludis Apollini Circensibus. 82. Nam neque apud Salustium neque apud Livium neque apud Fenestellam ullius alterius ab eo latae legis mentio praeter eam, quam in consulatu repugnante nobilitate magno *tulit* populi studio, ut iis, qui tribuni plebis fuissent, alios quoque magistratus capere liceret, quod lex a dictatore Sulla paucis ante annis lata prohibebat. 83. Iter vortit ad Corycum urbem, inclutam specu atque nemore, in quo crocum gignitur. 84. Frugum pabulique laetus ager. 85. Nisi qua flumen Durda Tauro monte defluens. 86. Primo incidit forte per noctem in lenunculo piscantis. 87. Ad hoc pauca piratica actuaria navigia. 88. Omnia sacrata corpora in rates inposuisse. 89. Inmane quantum animi exarsere. 90. At illi, quibus vires aderant, ruere cuncti ad portas, inconditi tendere. 91. E muris canes spartis demittebant. 92. Fessus in Pamphyliam se receperat. 93. Lyciae Pisidiaeque agros despectantem. 94. Quos advorsum multi Bithynia volentes occurrere, falsum filium arguituri. 95. Ibi Fimbriana seditione qui regi per obsequelam orationis et maxume odium Sullae graves carique erant. 96. At Lucullum regis cura machinata fames brevi fatigabat multique conmeatus interierant insidiis latronum. 97. Dubium an insula sit, quod euri atque austri superiactis fluctibus circumlavitur. 98. Hi saltibus occupatis tamen externorum agros invasere frumentique ex inopia gravi satias facta. 99. Turmam equitum castra regis succedere et properationem explorare iubet. 100. Ille festinat subsidiis principes augere et densere frontem. 101. Publiusque Lentulus Marcellinus eodem auctore quaestor, in novam provinciam Curenas missus est, quod ea, mortui regis Apionis testamento nobis data, prudentiore quam illas per gentis et minus gloriae avidi imperio continenda fuit. praeterea divorsorum ordinum ..... 102. .... is saevitia. qua re

fatigata plebes forte consules Q. Metellum, quoi postea Cretico cognomen inditum, et candidatum praetorium sacra via seductos cum magno tumultu invadit fugientisque secuta ad Octavi domum, quae propior erat, in [*coenacu*]lum pervenit. 103. Dein Cotta [*in hunc modum*] disseruit.

LIBER III.

Tribuniciae procellae a Quintio et Licinio excitatae. Sertorii res inclinatae. Dianium caput belli maritimi; Pompei exercitus fame laborat. Sertorii invidia et mors. a Curione in Macedonia res prospere gestae. Mithridatis origo, exercitus opesque; legati ad Sertorium; de situ Ponti; Lucullus et Cotta ad bellum proficiscuntur. Cotta victus Chalcedonem confugit; classis capta; discordiae cum quaestore; Luculli exercitus. Fimbrianae legiones; ad Cyzicum pergit. Mithridatis classis tempestate et virtute Cyzicenorum male habita repellitur. Antonius bellum contra Cretenses parat; Cretae descriptio. gladiatores ingens bellum in Italia movent.

1. Conlegam eius Octavium mitem et captum pedibus. 2. In quis longissumo aevo plura de bonis falsa in deterius conposuit. 3. Canina, ut ait Appius, facundia exercebatur. 4. Male iam adsuetum ad omnes vis controversiarum. 5. Namque his praeter solita vitiosis magistratibus, quom per omnem provinciam infecunditate bienni proxumi grave pretium fructibus esset. 6. Post reditum eorum, quibus senatus belli Lepidani gratiam fecerat. 7. Divorsa, uti solet rebus perditis, capessunt; namque alii fiducia gnaritatis locorum occultam fugam, pars globis eruptionem temptavere. 8. Coniuratione claudit. 9. Illum raptis forum et castra nautica Sertorius mutaverat. 10. Ut sustinere corpora plerique nequeuntes arma sua quisque stantes incumberent. 11. Sed Pompeius a prima adulescentia sermone fautorum similem fore se credens Alexandro regi, facta consultaque eius quidem aemulatus erat. 12. Muros successerant. 13. Cavete ab imperatore perfuga Celtibero. 14. Iam repente visus saevire Taguns. 15. Lusitaniae gravem civitatem. 16. At Sertorius vacuus hieme augere copias. 17. Igitur discubuere, Sertorius inferior in medio, super eum L. Fabius Hispaniensis, senator ex proscriptis, in summo Antonius et infra scriba Sertorii Versius; et alter scriba Maecenas in imo, medius inter Tarquitium et dominum Perpernam. 18. Dein lenita iam ira postero die liberalibus verbis permulcti sunt. 19. Et Perpernam forte

cognoscit mulio redemptoris. 20. Hunc igitur redarguit Tarquitius. 21. Dubius consili. 22. Postquam egressus angustias. 23. Atque eum Curio laudatum accensumque praemiorum spe, quibuscum optavisset, ire iubet. 24. Aenum et Maroneam viamque militarem. 25. Profectus quidam Ligus ad requisita naturae. 26. Dardania a rege Dardanorum Mida, qui Phrygiam tenuit. 27. Germani intectum rhenonibus corpus tegunt. 28. Vestes de pellibus rhenones vocantur. 29. Curio Volcanaliorum die ibidem moratus. 30. Religione Volcanaliorum inpeditus. 31. Exaudirique sonus Bacchanaliorum. 32. A Dario Artabanes originem ducit, quem conditorem regni Mithridatis fuisse confirmat Salustius Crispus. 33. Sed Mithridates extrema pueritia regnum ingressus, matre sua veneno interfecta. — Mithridates, auctore Salustio, et fratrem et sororem occidit. 34. Mithridates corpore ingenti, perinde armatus. 35. Eum atque Metrophanem senatus magna industria perquirebat, quom per tot scaphas, quas ad ostia cum paucis fidis percunctatum miserant. 36. Primum Graecorum Achillem. 37. Tota autem insula modica et cultoribus inanis est. 38. Ipsum mare Ponticum dulcius quam cetera. 39. Dein campi Themiscyrii, quos habuere Amazones, a Tanai flumine incertum quam ob rem digressae. 40. Qua tempestate ex Ponto vis piscium erupit. 41. Nam speciem efficit Scythici arcus. 42. Igitur introrsus prima Asiae Bithynia est, multis antea nominibus adpellata. ipsa enim est maior Phrygia. 43. Namque omnium ferocissumi ad hoc tempus Achaei atque Tauri sunt, quod, quantum coniicio, locorum egestate rapto vivere coacti. 44. Scythae Nomades tenent, quibus plaustra sedes sunt. 45. [Proxumum dicebant veteres non solum adhaerens et adiunctum, verum etiam longe remotum, si tamen inter duo discreta nihil medium extitisset.] ita et Salustius in situ Ponti de promontoriis Paphlagonum et quod *κριοῦ μέτωπον* adpellavit, posuit. 46. Lata autem ideo, quia se angustiae Pontici oris illic dilatant, ut Salustius dicit. 47. Anacreon, lyricus poeta, Teius fuit, i. e. ab urbe Teia, quam in Paphlagonia esse Salustius indicat, quom de situ Pontico loquitur. 48. At Oppius postquam orans nihil proficiebat, timide veste tectum pugionem expedire conatus a Cotta Vulscioque inpeditur. 49. [Salustius de Oppio, ubi eum Cotta in contentione ab exercitu cogit discedere, dicit,] se eius opera non usurum eumque ab armis dimittit. 50. Fine inguinum ingrediuntur mare. 51. Inpediebant

iussa nautarum. 52. Ad Cyzicum perrexit firmatus animi. 53. Quasi par in oppido festinatio et ingens terror erat, ne ex latere nova munimenta madore infirmarentur; nam omnia oppidi stagnabant, redundantibus cloacis, advorso aestu maris. 54. Ac tum maxume, uti solet extremis in rebus, sibi quisque carissumum domi recordari, cunctique omnium ordinum extrema munia sequi. 55. Duos quam maxumos utris levi tabulae subiecit, qua super omni corpore quietus invicem tracto pede quasi gubernator existeret. ea inter molem atque insulam maris vitabundus classem hostium ad oppidum pervenit. 56. Saxaque ingentia et orbes axe iuncti per pronum incitabantur, axibusque eminebant in modum ericii militaris veruta binum pedum. 57. Unde pons in oppidum pertinens explicatur. 58. Et onere turrium incertis navibus. 59. Ut res magis quam verba gererentur, liberos parentesque in muris locaverant. 60. Quarum unam epistolam forte cum servo nacti praedatores Valeriani scorpione in castra misere. 61. Ne simplici quidem morte moriebantur. 62. Nam qui enare conati fuerant, icti saepe fragmentis navium, aut adflicti alveos undarum vi, mulcato foede corpore, postremo interiere tamen. 63. Et forte in navigando cohors una, grandi faselo vecta, a ceteris deerravit, marique placido a duobus praedonum myoparonibus circumventa. 64. Crebritate fluctuum, ut aquilone solet. 65. M. Antonius perdundae pecuniae genitus vacuusque a curis nisi instantibus. [trium Antoniorum corruptor ille, qui orae maritumae, qua esset imperium Romanum, praefuit, contrarius piratis.] 66. Primos Cretenses constat invenisse religionem. 67. Curetes, quia principes intelligendi divina fuerunt, vetustatem, uti cetera in maius conponentem, altores Iovis celebravisse. 68. Creta altior est, qua spectat orientem. 69. Unus constitit in agro Lucano gnarus loci, nomine Publipor. 70. Ad mutandum modo in melius servitium. 71. Repente agros incautos invasit. 72. Hi sunt qui secundum pocula et alias res aureas diis sacrata instrumenta convivio mercantur. 73. Exuant armis equisque. 74. Ex parte cohortium praecipue instructa stationes locatae pro castris. 75. Cossinius in proxuma villa fonti lavabatur. 76. . . . . nitor *aere*, quibus praeter speciem bello necessariam haud multo secus quam ferro noceri poterat. at Varinius, dum haec aguntur a fugitivis, aegra parte militum autumni gravitate, neque ex postrema fuga, quom severo edicto iuberentur, ullis ad signa redeuntibus et,

qui reliqui erant, per summa flagitia detractantibus militiam, quaestorem suum G. Thoranium, ex quo praesente vera facillume noscerentur, miserat. et tamen interim cum volentibus, numero quattuor *mil*ium, *pergit ad castra fugitivo*rum *mag*nis operibus conmun*ita*. deinde fugitivi, con*sump*tis iam alimentis, ne praedantibus ex propin*quo hos*tis instaret, soliti m*ore mi*litiae vigilias sta*tiones*que et alia munia ex*equi*, secunda vigilia *noctis* cuncti egredi*untur*. *re*licto buccinat*ore in cas*tris et ad vigil*um speciem* procul visen*tibus ere*xerant fult*a arboribus* recentia *cadavera et cre*bros ign*is fecerant*. *for*midini . . . . *Va*rini . . . . ti . . . . da . . . . inviis convertere. at *Var*inius multa iam luce *desi*derans solita a fugi*tivis* convicia et in cas*tra* coniectus lapidum, *ad hoc* strepitus tumul*tuos*i sonores undique *ruent*ium, mittit equites *in tumul*um circum pro*minentem*, ut explorarent . . . s, propere vesti*gia secut*os credens lo . . . . *to*to tamen ag*mine* . . . . pavens se . . . . m dupli . . . . tumas . . . . ga . . . . *post* aliquot dies contra morem fiducia augeri nostris coepit et promi lingua. qua Varinius contra spectatam rem incaute motus novos incognitosque et aliorum casibus perculsos milites ducit tamen ad castra fugitivorum presso gradu, silentis iam, neque tam magnifice sumentis proelium, quam postulaverant. atque illi certamine consilii inter se iuxta seditionem erant, Crixo et gentis eiusdem Gallis atque Germanis obviam ire et ultro offere pugnam cupientibus, contra Spart*aco* . . . . ni secu*m* . . . . ne qua . . . . *a*d id temp*us* . . . . mque seclu . . . . m et extin . . . . l curam . . . . asset hau*d* . . . . aque quame . . . . *h*aud aliam . . . . capiendam . . . . prudentes i . . . . mi nobile . . . . laudantque . . . . re pars sto . . . . ts adfluent . . . . . *fir*mo fidens au*xilio* . . . e patriae in me . . . . rumi servil . . . . ultra prae . . . . con*silium capit quod op*timum videbatur. deinceps monet, in *l*axioris agros magisque pecuarios ut egrediantur, ubi, priusquam refecto exercitu adesset Varinius, augeretur

numerus lectis vir*is* et propere nanctus idoneum ex captivis ducem Picentinis, deinde Eburinis iugis occultus ad N*a*ris Lucanas atque inde prima luce pervenit ad Anni Forum, ignaris cultoribus. ac statim fugitivi *contra* praeceptum ducis rapere ad stuprum virg*i*nes matr*on*asque et alii c . . . .
. . . . *n*unc restantes ei illudebant, simul nefandum in modum perverso volnere et interdum lacerum corpus semianimum omittentes: alii in tecta iaciebant ignis, multique ex loco servi, quos ingenium socios dabat, abdita a dominis aut ipsos trahebant ex occulto; neque sanctum aut nefandum quicquam fuit irae barbarorum et servili ingenio. quae Spartacus nequiens prohibere, multis precibus cum oraret, celeritate praevertere, mit*ter*e nuntios . . . .
. . . .
*q*ua neque e . . . . *ag*mense c . . . .
. . . . . . s crudel . . . . *occ*upatos a . . . . . .
. . . . gravis pler . . . . illum diem *et proxumam* noctem ib*i* . . . . s duplica*to fere fugitiv*orum numer*o* . . . . *p*rima cum l*uce* . . . .
. . . . *in* campo sat*is* . . . . nos aedificiis . . . .
. . . . . . et tum ma*tura in agris* erant aut*umni frum*enta. sed in *castris no*no die gnari ex f*uga finit*umorum fugi*tivos ad*ventar*e* . . . . omnibus . . .

77. Et eodem tempore Lentulus duplici acie locum editum multo sanguine suorum defendens, postquam ex sarcinis paludamenta astare et delectae cohortes intellegi coepere. 78. Salustius vanos Mauros et feroces Dalmatas pulsat. 79. Illi tertio mense pervenere in Pontum multo celerius spe Mithridatis. 80. Equis et armis decoribus cultus. 81. Dedecores inultique terga ab hostibus caedebantur. 82. Contra ille calvi ratus quaerit extis, num somnio portenderetur thesaurus. 83. Parte consumpta reliqua cadaverum ad diuturnitatem usus sallerent. 84. Nam tertia tunc erat et sublima nebula caelum obscurabat. 85. Ingens ipse virium atque animi. 86. Locum nullum, nisi quo armati institissent, ipsis tutum fore. 87. Castrisque conlatis pugna tamen ingenio loci prohibebatur. 88. Staphylus primus docuit vinum aqua misceri. 89. More humanae cupidinis ignara visundi. 90. Pyrrhus interemptus fuit in aede Dianae a quadam muliere. 91. Inter recens domitos Isauros Pisidasque. 92. Manus ferreas et alia adnexu idonea iniicere. 93. Perculsis et animi incertis

succurritur. 94. Quod ubi frustra temptatum est, socordius ire milites occoepere, non aptis armis ut in principio et laxiore agmine. 95. [Reliqua cadavera salita.] 96. Rebus supra votum fluentibus. 97. Neque iam sustineri poterat, inmensum aucto mari et vento gliscente. 98. Incidere in colonos Avellanos praesidentes agros suos. 99. Nomenque Danubium habet. 100. Omnium fluminum, quae in maria, qua imperium Romanum est, fluunt, quam Graeci τὴν εἴσω θάλασσαν adpellant, maxumum esse Nilum consentitur, proxima magnitudine esse Histrum scripsit Salustius.

LIBER IV.

Atrocissima cum fugitivis proelia; eorum discordiae. Crassus dux eligitur, fugitivi in Bruttium agrum et Lucaniam redeunt; freti Siculi descriptio; gladiatores victi; belli Sertoriani finis; Calagurritani. Pompei et Metelli reditus. seditiones domesticae; tribunicia potestas restituta; res contra Cretenses male gestae. Lucullus mari hostes vincit et in Pontum progreditur, urbes capit; Amisos oppugnatur, Sinope capta. Clodius legatus ad Tigranem missus; Mithridatis legati ad eundem. Lucullus Armeniae bellum infert. Armeniae descriptio; Tigranis arrogantia; Mithridatis ad Arsacen epistula.

1. Dolia quom sub trabes locata vitibus aut virgis vinciebant. 2. Demissis partem quasi tertiam antemnis. 3. Quom interim lumine etiam tum incerto duae Galliae mulieres conventum vitantes ad menstrua solvenda montem ascendunt. 4. Hi locorum pergnari et soliti nectere ex viminibus vasa agrestia, ibi tum, quod inopia scutorum fuerat, ad eam artem se quisque in formam parmae equestris armabat. 5. [Qui] de viminibus facta scuta, recentibus detractis coriis quasi glutino adolescebant. 6. Revorsi postero die, multa, quae properantes deseruerant in castris, nacti, quom se ibi cibo vinoque laeti invitarent. 7. Suspectusque fuit, incertum vero an per neglegentiam, societatem praedarum cum latronibus conposuisse. 8. Dissidere inter se coepere neque in medium consultare. 9. Conlegam minorem et cultorem sui expectans. 10. Sorte ductos fusti necat. 11. Primam modo Iapidiam ingressus. 12. Omnes quibus aetas senecto corpore, animus militaris erat. 13. Omnis Italia coacta in angustias scinditur in duo promontoria, Bruttium et Sallentinum. 14. Ad Siciliam vergens faucibus ipsis non amplius patet milibus quinque et triginta. 15. Italiae Siciliam coniunctam constat fuisse;

sed medium spatium aut per humilitatem obrutum est, aut per angustiam scissum; ut autem tam curvum sit, facit natura mollioris Italiae, in quam asperitas et altitudo Siciliae aestum relidit. 16. Italiae plana ac mollia. 17. Charybdis, mare vorticosum, quod forte inlata naufragia sorbens, gurgitibus occultis milia sexaginta Tauromenitana ad litora trahit, ubi se laniata navigia fundo emergunt. 18. Triplici fluctu. 19. Salustius Scyllam saxum esse dicit, simile formae celebratae procul visentibus. 20. [Fretum Siciliae, quod Rhegium dicitur, Salustius ex tali causa vocari scribit, dicens: Italiae olim Siciliam coniunctam fuisse, et dum esset una tellus, medium spatium aut per humilitatem obrutum est aquis, aut per angustiam scissum. et inde *ῥήγιον* nominatum, quia graece abruptum hoc nomine nuncupatur. est autem arctissimum, trium milium spatio Siciliam ab Italia dividens, fabulosis infame monstris, quibus hinc inde Scylla et Charybdis ostenditur. Scyllam accolae saxum in mari inminens adpellant, simile celebratae formae procul visentibus. unde et monstruosam speciem fabulae illi dederant, quasi formam hominis capitibus succinctam caninis, quia conlisi ibi fluctus latratus videntur exprimere. Charybdis dicta, quod gurgitibus occultis naves absorbeat. est enim mare vorticosum et inde ibi laniata naufragia emergunt. ter autem in die erigit fluctus et ter absorbet. nam accipit aquas ut vomat, vomit ut rursus accipiat.] 21. [Pelorum, promontorium Siciliae, respiciens ad aquilonem, iuxta Salustium dictum a gubernatore Hannibalis illic sepulto; qui fuerat occisus per ignorantiam regis, quom se eius dolo crederet esse deceptum veniens de Petilia.] 22. Atque ea cogentes non coactos, scelestos magis quam miseros distringi. 23. Infrequentem stationem nostram incuriosamque tum ab armis. 24. In quis notissumus quisque aut malo dependens verberabatur, aut inmutilato corpore in proris patibulo eminens adfigebatur. 25. Ubi multa nefanda casu super ausi atque passi. 26. Exercitum dimisit, ut primum Alpes digressus est. 27. Pompeius devictis Hispanis tropaea in Pyrenaeis iugis constituit. 28. At Gn. Lentulus patriciae gentis, conlega eius, quoi cognomen Clodiano fuit, per incertum stolidior an vanior, legem de pecunia, quam Sulla emptoribus bonorum remiserat, exigenda promulgavit. 29. Multitudini ostendens, quam colere plurumum, ut mox cupitis ministram haberet, decreverat. 30. Qui quidem mos uti tabes in urbem coierit. 31. L. Hostilius

Dasianus, inquies animi. 32. Quis in praesens modo satis cautum fuerat. 33. Multisque suspicionibus volentia plebi facturus habebatur. 34. Si nihil ante adventum suum inter plebem et patres convenisset, coram se daturum operam. 35. M. Acilius Palicanus humili loco, Picens, loquax magis quam facundus. 36. Cupientissimus legis. 37. Scalas pares moenium altitudine. 38. Morbi graves ob inediam insolita vescentibus. 39. Implicatae rates ministeria prohibebant. 40. Sed ubi tempore anni mare classibus patefactum est. 41. Igitur legiones pridie in monte positas arcessivit. 42. Tenuit Lucullus thesauros, custodias regias. 43. Castella, custodias thesaurum, in deditionem acciperent. 44. Amisumque adsideri sine praeliis audiebat. 45. Dum paulatim suis invicem subveniunt, omnes in bellum coacti sunt. 46. Tetrarchas regesque territos animi firmavit. 47. Qui uxori eius frater erat. 48. Non tu scis, si quas aedis ignis cepit acriter, haud facile sunt defensu, quin comburantur proxumae? 49. Magnam exorsus orationem. 50. Tum vero Bithyni propinquantes iam amnem Tartaniam. 51. Getae sunt Mysii, quos Salustius a Lucullo dicit esse superatos. 52. Quam maxumis itineribus per regnum Ariobarzanis contendit ad flumen Euphratem; qua in parte Cappadocia ab Armenia diiungitur. et quamquam naves codicariae occulte per hiemem fabricatae aderant. 53. Qui praegrediebantur equites cataphracti, ferrea omni specie. 54. Curribus falcatis usos esse antiquos et Livius et Salustius docent. 55. Salustius, auctor certissimus, asserit Tigrim et Euphratem uno fonte manare in Armenia, qui per divorsa euntes longius dividuntur; quae tamen terra, [quae] ab ipsis ambitur, Mesopotamia dicitur. 56. Mesopotameni homines effrenatae libidinis sunt in utroque sexu, ut Salustius meminit. 57. Namque primum Iasonem novo itinere maris Aeetae hospitis domum violasse. 58. Insolens vera accipiundi. 59. Ita sperat illam pugnam pro omine belli futuram. 60. Rursus iumenta nacti ad oppidum ire contendunt. 61. Avidior modo properandi factus. 62. Anxius animi atque incertus. 63. Inpotens et nimius animi est. 64. Atque edita undique tribus tamen cum muris et magnis turribus. 65. Consili aeger. 66. Equis paria operimenta erant, quae lintea ferreis laminis in modum plumae adnexuerant. 67. Et sequebantur equites cataphracti. 68. Simul eos et cunctos iam inclinatos laxitate loci plures cohortes atque omnes ut in secunda re pariter acres invadunt.

69. Pluteos rescindit ac munitiones demolitur locoque summo potitur. 70. Clausi lateribus altis pedem. 71. Ita castra sine volnere introitum. 72. Crassus obtrectans potius conlegae quam boni aut mali publici gravis exactor. 73. Sestertium tricies pepigit a G. Pisone. 74. Qui proxumi loca hostium erant. 75. Qui praetores facibus sibi praelucentes ambustas in tectis sine cura reliquerunt. 76. Stolide castra subgressus. 77. Sapor iuxta fontis dulcissumos. 78. In silva Sila fuerunt. 79. Adeo illis ingenita est sanctitas regii nominis. 80. Apud Corduennos amomum et alii leves odores gignuntur. 81. Ne inrumiendi po . . . sublicibus cavata . . . . essent. 82. Atque hiavit humus multa vasta et profunda. 83. Salustius scribit in historiis, quod naphtha sit genus fomitis apud Persas, quo vel maxume nutriantur incendia.

LIBER V.

Seditiones in exercitu Luculli a Clodio motae; res ob militum socordiam male geritur. Cilicia provincia ad Marcium translata. lege Gabinia bellum piraticum Pompeio gerendum demandatur; idem in Phrygia Lucullum convenit.

1. At Lucullus, audito Q. Marcium Regem proconsulem per Lycaoniam cum tribus legionibus in Ciliciam tendere. 2. Legiones Valerianae conperto, lege Gabinia Bithyniam et Pontum consuli datum, sese missos. 3. Regem avorsabatur. 4. Ceteri negotia sequebantur familiaria legatorum aut tribunorum, et pars sua, conmeatibus mercatis. 5. Saepe celebritate nominis intellego timentem. 6. Video indigentiam dona quaesitum gratiae properantem. 7. Nam si in Pompeio quid humani evenisset. 8. Quibus de causis Sullam in victoria, dictatorem, uni sibi descendere equo, adsurgere sella, caput aperire solitum. 9. Inde ortus sermo percontantibus utrimque, satin salve, quam grati ducibus suis, quantis familiaribus copiis augerentur. 10. Peractis LXX annis armatus equum insilire. 11. Sed ubi ille militum voluntatem causatus. 12. Cares insulani populi fuerunt, piratica famosi, victi a Minoe, uti Salustius et Thucydides tradunt.

FRAGMENTA INCERTORUM LIBRORUM.

1. Pressi undique multitudine. 2. Nihil socordia claudebat. 3. Pactione amisso Publio legato. 4. Et in praeliis actu promptus. 5. Non poeniturum. 6. Volgus amat fieri. 7. Serum enim bellum in angustiis futurum. 8. Fecit ut nuntiis confestim lugubribus. 9. Communem habitum transgressus. 10. Haud inpigre, neque inultus occiditur. 11. Hostes oppressi aut dilapsi forent. 12. Ibi triennio frustra trito. 13. Atque eos a tergo incurrerunt. 14. Hispaniam sibi antiquam patriam esse. 15. [Nubes] foedavere lumen. 16. Quaesere. 17. De insidia prima. 18. Obprobrii gratia. 19. In nuda intecta corpora. 20. Tharros. 21. Camisos. 22. Quae pacta in conventione non praestitissent. 23. Quoi nisi pariter obviam iretur. 24. More equestris praeli sumptis tergis atque redditis. 25. Regressi ad faciliores ictus loco cedebant. 26. Equo atque armis insignibus. 27. Apud latera certos conlocaverat. 28. Quom inferior omni via grassaretur. 29. Ad Iovis mandem nostra. 30. Graviore bello, qui prohibituri venerant, socii frigere. 31. Et aequore et terra. 32. Neu quis miles neve pro milite. 33. Tergis vinciebant. 34. Quem trans stagnum omnis usque ad flumen. 35. Atque ipse cultus rei. 36. Simul inmanis hominum vis multis e locis invasere patentes tum e. pacis modo effusas. 37. Genua patrum advolvuntur. 38. Quae magalia sunt circumiecta civitati, suburbana aedificia. 39. Quom murum hostium successisset, poenas dederat. 40. Soleas festinate. 41. Cultu corporis ornata egregio. 42. Sin vis obsistat, ferro quam fame aequius perituros. 43. Consedit in valle virgulta nemorosaque. 44. Paululum requietis militibus. 45. Vitabundus per loca saltuosa recedebat. 46. Radicem montis excessit. 47. Inbecilla est fortitudo, dum pendet. 48. Luxo pede. 49. Ille Conisturgim apud legiones venit. 50. In Hispaniam vorsus. 51. Qua accidam aut quo. 52. Speciem captae urbis efficere discedentes. 53. Alis alibi stantes, omnes tamen advorsis volneribus conciderunt. 54. Nam talia incepta si in consultorem vertissent, rei publicae pestem factura. 55. Vizzo. 56. Stobos. 57. Quae cis paucos dies iuncta in armis sunt. 58. Orion, ut Salustius dixit, oritur iuxta solis aestivi pulsum. 59. Vices i. e. pugnas, quia per vicissitudinem pugnabatur, ut et Salustius docet. 60. Medio ponto, potest quidem intel-

legi secundum Salustium procul a continenti. 61. Salustius dicit ubique nova aestas, adulta, praeceps. 62. [Virgilius] in peste describenda sequitur ordinem quem et Lucretius tenuit et Salustius, primo aerem, inde aquam, post pabula esse conrupta. 63. Eo redeunte domum salutaret apud aedem Bellonae. 64. Ne qua contumelia. 65. Tenebat, i. e. defendebat, est militare verbum, ut etiam Salustius dicit. 66. Senecta iam aetate. 67. Citra Padum omnibus lex Lucania phratra fuit. 68. Bella atque paces exercebant. 69. Luces. 70. Nam ex aeris et aquae conruptione frugibus infectis gravior etiam animantibus pestilentia coorta est. 71. Aliaque propter. 72. Cuncta potiendi. 73. Exercitum maiorum more vertere. 74. Virtuti satis credebant. 75. Quotiens magni alicuius mors ab historicis narrata est, totiens fere consummatio vitae et quasi funebris laudatio redditur. hoc semel atque iterum a Thucydide factum, itidem in paucissumis personis usurpatum a Salustio. 76. [Ut dicit Salustius] Lucullus pecuniam Quintio dedit, ne illi succederetur. 77. In modico quoque et *clemente* imperio percarus fuit. 78. Qui *plus* poterat, plus iuris habere videbatur. 79. Prohibet nocere venenum, quod tibi datur. 80. Visuros. 81. Duci probare. 82. Ostia, exitus fluminum in mare, neutro genere semper dicitur, sed si urbem significare velis, singularem potius numerum observabis, quamvis Salustius frequenter etiam plurali numero urbem significet. 83. Samnitium. 84. Antonius paucis ante diebus. 85. Fenoribus coopertus. 86. Aquis hiemantibus. 87. *Ἄζιλις, πόλις Λιβύης· οἱ δὲ περὶ Σαλούστιον οὐ πόλιν, ἀλλὰ τόπον φασὶ καὶ ποταμὸν εἶναι.* 88. *Σαλουστίου δὲ θαυμάζω τότε πρῶτον ὦφθαι Ῥωμαίοις καμήλους λέγοντος.* 89. *Σαλούστιος μὲν οὖν φησὶ χαλεπῶς διατεθῆναι τοὺς στρατιώτας πρὸς αὐτόν, εὐθὺς ἐν ἀρχῇ τοῦ πολέμου πρὸς Κυζίκῳ καὶ πάλιν πρὸς Ἀμισῷ δύο χειμῶνας ἑξῆς ἐν χάρακι διαγαγεῖν ἀναγκασθέντας.*

EPISTOLAE
AD
CAESAREM SENEM DE RE PUBLICA
SALUSTIO FALSO ADSCRIPTAE.

I.

Pro vero antea obtinebat regna atque imperia fortunam dono dare, item alia, quae per mortaleis avide cupiuntur: quia et apud indignos saepe erant quasi per lubidinem data: neque cuiquam incorrupta permanserant. sed res docuit id verum esse, quod in carminibus Appius ait, fabrum esse suae quemque fortunae, atque in te maxume, qui tantum alios praegressus es, ut prius defessi sint homines laudando facta tua, quam tu laude digna faciundo. ceterum ut fabricata, sic virtute parta, quam magna industria haberei decet; ne incuria *deformentur,* aut conruant infirmata. nemo enim alteri imperium volens concedit: et quamvis bonus atque clemens sit, qui plus potest, tamen, quia malo esse licet, formeidatur. id eo evenit, quia plerique rerum potentes pervorse consulunt: et eo se munitiores putant, quo illei, quibus imperitant, nequiores fuere. at contra id eniti decet: quom ipse bonus atque strenuus sis, uti quam optumis imperites. nam pessumus quisque asperrume rectorem patitur. sed tibi hoc gravius est, quam ante te omnibus, armis parta componere, quod bellum aliorum pace mollius gessisti; ad hoc victores praedam petunt, victi cives sunt. inter has difficultates evadendum est tibi; atque in posterum firmanda res publica non armis modo neque advorsum hostis, sed, quod multo [maius] multoque asperius est, pacis bonis artibus. ergo omnes magna mediocri sapientia res huc vocat, quae quisque optuma potest, utei dicant. ac mihi sic videtur; qualeicumque modo tu victoriam composuereis, ita alia omnia futura.

Sed iam, quo melius faciliusque constituas, paucis, quae me animus monet, accipe. bellum tibi fuit, imperator, cum homine claro, magnis opibus, avido potentiae, maiore fortuna quam sapientia, quem secuti sunt [pauci] per suam iniuriam tibi inimici, item quos adfinitas aut alia necessitudo traxit. nam particeps dominationis neque fuit quisquam, neque, si pati potuisset, orbis terrarum bello concussus foret. cetera multitudo volgi more magis

quam iudicio, post alius alium quasi prudentiorem secuti. per idem tempus maledictis ineiquorum occupandae rei publicae in spem adducti homines, quibus omnia probro ac luxuria polluta erant, concurrere in castra tua: et aperte quieteis mortem, rapinas, postremo omnia, quae conrupto animo lubebat, minitari. ex queis magna pars, ubi neque creditum condonare, neque te civibus sicuti hostibus uti vident, defluxere; pauci restitere; quibus maius otium in castris quam Romae futurum erat; tanta vis creditorum inpendebat. sed ob easdem causas inmane dictust, quanti et quam multi mortales postea ad Pompeium discesserint, eoque per omne tempus belli quasi sacro atque inspoliato fano debitores usi.

Igitur quoniam tibi victori de bello atque pace agitandum est, hoc uti civiliter deponas, illa ut quam iustissuma et diuturna sit: de te ipso primum, qui ea compositurus es, quid optumum factu sit, existuma. equidem ego cuncta imperia crudelia magis acerba quam diuturna arbitror; neque quemquam multis metuendum esse, quin ad eum ex multis formido recidat: eam vitam bellum aeternum et anceps gerere: quoniam neque advorsus neque ab tergo aut lateribus tutus sis, semper in periculo aut metu agites. contra qui benignitate et clementia imperium temperavere, iis laeta et candida omnia visa, etiam hostes aequiores, quam aliis cives. haud scio, an qui me his dictis corruptorem victoriae tuae nimisque in victos bona voluntate praedicent. scilicet quod ea, quae externis nationibus, natura nobis hostibus, nosque maioresque nostri saepe tribuere, ea civibus danda arbitror, neque barbaro ritu caede caedem et sanguinem sanguine expianda. an illa, quae paulo ante hoc bellum in Gn. Pompeium victoriamque Sullanam increpabantur, oblivio interfecit? Domitium, Carbonem, Brutum, alios item non armatos, neque in proelio belli iure, sed postea supplices per summum scelus interfectos, plebem Romanam in villa publica pecoris modo conscissam. eheu quam illa occulta civium funera et repentinae caedes, in parentum aut liberorum sinum fuga mulierum et puerorum, vastatio domuum ante partam a te victoriam saeva atque crudelia erant! ad quae te idem illi hortantur: et scilicet id certatum esse, utrius vestrum arbitrio iniuriae fierent: neque receptam, sed captam a te rem publicam et ea causa exercitus stipendiis confectis optumos et veterrumos omnium advorsum fratres parentisque, alii liberos armis contendere; ut ex alie-

nis malis deterrumi mortales ventri atque profundae lubidini sumptus quaererent, atque essent obprobria victoriae, quorum flagitiis commacularetur bonorum laus. neque enim te praeterire puto, quali quisque eorum more aut modestia etiamtum dubia victoria sese gesserit; quoque modo in belli administratione scorta aut convivia exercuerint nonnulli; quorum aetas ne per otium quidem talis voluptatis sine dedecore attigerit.

De bello satis dictum. de pace firmanda quoniam tuque et omnes tui agitatis, primum id, quaeso, considera, quale sit id, de quo consultas: ita, bonis malisque dimotis, patenti via ad verum perges. ego sic existumo: quoniam orta omnia intereunt, qua tempestate urbi Romanae fatum excidi adventarit, civis cum civibus manus conserturos; ita defessos et exsanguis regi aut nationi praedae futuros. aliter non orbis terrarum neque cunctae gentes conglobatae movere aut contundere queunt hoc imperium. firmanda igitur sunt vel concordiae bona et discordiae mala expellenda. id ita eveniet, si sumptuum et rapinarum licentiam dempseris; non ad vetera instituta revocans, quae iam pridem, conruptis moribus, ludibrio sunt; sed si suam quoique rem familiarem finem sumptuum statueris: quoniam is incessit mos, ut homines adulescentuli sua atque aliena consumere, nihil lubidini atque aliis rogantibus denegare pulcherrumum putent: eam virtutem et magnitudinem animi, pudorem atque modestiam pro socordia aestument. ergo animus ferox prava via ingressus, ubi consueta non suppetunt, fertur accensus in socios modo, modo in civis: movet composita et res novas veteribus adquirit. quare tollendus est fenerator in posterum, uti suas quisque res curemus. ea vera atque simplex via est, magistratum populo, non creditori, gerere; et magnitudinem animi in addendo, non demendo rei publicae ostendere.

Atque ego scio, quam aspera haec res in principio futura sit, praesertim is, qui se in victoria licentius liberiusque quam artius futuros credebant. quorum si saluti potius quam lubidini consules, illosque nosque et socios in pace firma constitues: sin eadem studia artesque iuventuti erunt, nae ista egregia tua fama simul cum urbe Roma brevi concidet. postremo sapientes pacis causa bellum gerunt, laborem spe otii sustentant. nisi illam firmam efficis, vinci an vicisse quid rettulit? quare capesse, per deos, rem publicam et omnia aspera, uti soles, per-

vade. namque aut tu mederi potes, aut omittenda est cura omnibus. neque quisquam te ad crudelis poenas aut acerba iudicia invocat, quibus civitas vastatur magis quam corrigitur; sed ut pravas artis malasque lubidines ab iuventute prohibeas. ea vera clementia erit, consuluisse, ne immerito cives patria expellerentur, retinuisse ab stultitia et falsis voluptatibus, pacem, concordiam stabilivisse: non, si, flagitiis obsecutus, delicta perpessus, praesens gaudium cum mox futuro malo concesseris.

Ac mihi animus, quibus rebus alii timent, maxume fretus est negoti magnitudine et quia tibi terrae et maria simul omnia componenda sunt. quippe res parvas tantum ingenium attingere nequiret: magnae curae magna merces est. igitur provideas oportet, uti plebs largitionibus et publico frumento conrupta, habeat negotia sua, quibus ab malo publico detineatur: iuventus probitati et industriae, non sumptibus neque divitiis studeat. id ita eveniet, si pecuniae, quae maxuma omnium pernicies est, usum atque decus dempseris. nam saepe ego cum animo meo reputans, quibus quisque rebus clari viri magnitudinem invenissent, quaeque res populos nationesve magnis auctibus auxissent, ac deinde quibus causis amplissuma regna et imperia conruissent; eadem semper bona atque mala reperiebam, omnisque victores divitias contempsisse, et victos cupivisse. neque aliter quisquam extollere sese et divina mortalis attingere potest, nisi, omissis pecuniae et corporis gaudiis, animo indulgens, non adsentando neque concupita praebendo, pervorsam gratiam gratificans, sed in labore, patientia bonisque praeceptis et factis fortibus exercitando.

Nam domum aut villam extruere, eam signis, aulaeis, alieisque operibus exornare et omnia potius quam semet visundum efficere, id est non divitias decori habere, sed ipsum illis flagitio esse. porro ei, quibus bis die ventrem onerare, nullam noctem sine scorto quiescere mos est, ubi animum, quem dominari decebat, servitio oppressere, nequeiquam eo postea hebeti atque claudo pro exercito uti volunt. nam inprudentia pleraque et se praecipitat. verum haec et omnia mala pariter cum honore pecuniae desinent, si neque magistratus neque alia volgo cupiunda venalia erunt. ad hoc providendum est tibi, quonam modo Italia atque provinciae tutiores sint: id quod factu haut obscurum est. nam idem omnia vastant, suas deserundo domos et per iniuriam alienas occupando. item ne,

uti adhuc, militia iniusta aut inaequalis sit, quom alii triginta, pars nullum stipendium facient. et frumentum id, quod antea praemium ignaviae fuit, per municipia et colonias illis dare conveniet, qui stipendiis emeritis domos reverterint.

Quae rei publicae necessaria tibique gloriosa ratus sum, quam paucissumis absolvi. non peius videtur pauca nunc de facto meo disserere. plerique mortales ad iudicandum satis ingeni habent aut simulant: verum enim ad reprehendunda aliena facta aut dicta ardet omnibus animus; vix satis apertum os aut lingua prompta videtur, quae meditata pectore evolvat: quibus me subiectum haud poenitet, magis reticuisse pigeret. nam sive hac seu meliore alia via perges, a me quidem pro virili parte dictum et adiutum fuerit. relicuum est optare, uti, quae tibi placuerint, ea di immortales adprobent beneque evenire sinant.

II.

Scio ego, quam difficile atque asperum factu sit consilium dare regi aut imperatori, postremo quoiquam mortali, quoius opes in excelso sunt: quippe quom et illis consultorum copiae adsint, neque de futuro quisquam satis callidus satisque prudens sit. quin etiam saepe prava magis quam bona consilia prospere eveniunt, quia plerasque res fortuna ex lubidine sua agitat. sed mihi studium fuit adulescentulo rem publicam capessere, atque in ea cognoscenda multam magnamque curam habui: non ita, ut magistratum modo caperem, quem multi malis artibus adepti erant, sed etiam, ut rem publicam domi militiaeque, quantumque armis, viris, opulentia posset, cognitum habuerim. itaque mihi multa cum animo agitanti consilium fuit famam modestiamque meam post tuam dignitatem haberei et quoius rei lubet periculum facere, dum quid tibi ex eo gloriae accederet. idque non temere neque ex fortuna tua decrevi, sed quia in te praeter ceteras artem unam egregie mirabilem comperi, semper tibi maiorem in advorsis quam in secundis rebus animum esse. sed per ceteros mortalis illa res clarior est, quod prius defessi sunt homines laudando atque admirando munificentiam tuam, quam tu [in] faciundo, quae gloria digna essent. equidem mihi decretum est, nihil tam ex alto repeti posse, quod non cogitanti tibi in promptu sit. neque eo, quae visa sunt, de re publica tibi scripsi, quia mihi consilium

atque ingenium meum amplius aequo probaretur; sed inter labores militiae interque proelia, victorias, imperium statui admonendum te de negotiis urbanis. namque tibi si id modo in pectore consili est, ut te ab inimicorum impetu vindices, quoque modo contra advorsum consulem beneficia populi retineas, indigna virtute tua cogitas. sin in te ille animus est, qui iam a principio nobilitatis factionem disturbavit, plebem Romanam ex gravi servitute in libertatem restituit, in praetura inimicorum arma inermis disiecit, domi militiaeque tanta et tam praeclara facinora fecit, ut ne inimici quidem queri quidquam audeant nisi de magnitudine tua: quin tu accipe ea, quae dicam de summa re publica. quae profecto aut vera invenies aut certe haud procul a vero.

Sed quoniam Gn. Pompeius aut animi pravitate aut quia nihil eo maluit, quod tibi obesset, ita lapsus est, ut hostibus tela in manus iaceret, quibus ille rebus rem publicam conturbavit, eisdem tibi restituendum est. primum omnium summam potestatem moderandi de vectigalibus sumptibus iudiciis senatoribus paucis tradidit; plebem Romanam, quoius antea summa potestas erat, ne aequeis quidem legibus in servitute reliquit. iudicia tametsi, sicut antea, tribus ordinibus tradita sunt, tamen idem illi factiosi regunt, dant, adimunt, quae lubet; innocentis circumveniunt; suos ad honorem extollunt. non facinus, non probrum aut flagitium obstat, quo minus magistratus capiant; quos commodum est, trahunt, rapiunt; postremo tamquam urbe capta, lubidine ac licentia sua pro legibus utuntur. ac me quidem mediocris dolor angeret, si virtute partam victoriam more suo per servitium exercerent. sed homines inertissumi, quorum omnis vis virtusque in lingua sita est, forte atque alterius socordia dominationem oblatam insolentes agitant. nam, quae seditio aut dissensio civilis tot, tam inlustris familias ab stirpe evertit? aut quorum unquam in victoria animus tam praeceps tamque inmoderatus fuit?

L. Sulla, quoi omnia in victoria lege belli licuerunt, tametsi supplicio hostium partis suas muniri intellegebat, tamen, paucis interfectis, ceteros beneficio quam metu retinere maluit. at hercule M. Catoni, L. Domitio ceterisque eiusdem factionis quadraginta senatores, multi praeterea cum spe bona adulescentes sicutei hostiae mactati sunt; quom interea inportunissuma genera hominum tot miserorum civium sanguine satiari nequierunt: non

orbi liberi, non parentes exacta aetate, non luctus gemitus virorum mulierum inmanem eorum animum inflexit, quein acerbius in dies male faciundo ac dicundo dignitate alios, alios civitate evorsum irent. nam quid ego de te dicam? quoius contumeliam homines ignavissumi vita sua commutare volunt, si liceat. neque illis tantae voluptati est (tametsi insperantibus accidit) dominatio, quanto maerori tua dignitas: quein optatius habent ex tua calamitate periculum libertatis facere, quam per te populi Romani imperium maxumum ex magno fieri. quo magis tibi etiam atque etiam animo prospiciundum est, quonam modo rem stabilias communiasque. mihi quidem quae mens suppetit, eloqui non dubitabo. ceterum tuei erit ingenii probare, quae vera atque utilia factu putes.

In duas partis ego civitatem divisam arbitror, sicut a maioribus accepi, in patres et plebem. antea in patribus summa auctoritas erat, vis multo maxuma in plebe. itaque saepius in civitate secessio fuit, semperque nobilitatis opes deminutae sunt et ius populi amplificatum. sed plebes eo libere agitabat, quia nullius potentia super leges erat; neque divitiis aut superbia, sed bona fama factisque fortibus nobilis ignobilem anteibat: humillumus quisque in arvis aut in militia nullius honestae rei egens satis sibi satisque patriae erat. sed ubi eos paulatim expulsos agris inertia atque inopia incertas domos habere subegit, coepere alienas opes petere, libertatem suam cum re publica venalem habere. ita paulatim populus, qui dominus erat, cunctis gentibus imperitabat, dilapsus est, et pro communi imperio privatim sibi quisque servitutem peperit. haec igitur multitudo primum malis moribus inbuta, deinde in artis vitasque varias dispalata, nullo modo inter se congruens, parum mihi quidem idonea videtur ad capessendam rem publicam. ceterum, additis novis civibus, magna me spes tenet fore, ut omnes expergiscantur ad libertatem; quippe cum illis libertatis retinendae, tum his servitutis amittundae cura orietur. hos ego censeo permixtos cum veteribus novos in coloniis constituas: ita et res militaris opulentior erit et plebs bonis negotiis inpedita malum publicum facere desinet.

Sed non inscius neque inprudens sum, quom ea res agetur, quae saevitia quaeque tempestates hominum nobilium futurae sint, quom indignabuntur, omnia funditus misceri, antiquis civibus hanc servitutem inponi, regnum denique ex libera civitate futurum, ubi unius munere mul-

titudo ingens in civitatem pervenerit. equidem ego sic apud animum meum statuo: malum facinus in se admittere, qui incommodo rei publicae gratiam sibi conciliet; ubi bonum publicum etiam privatim usui est, id vero dubitare adgredi, socordiae atque ignaviae duco. M. Druso semper consilium fuit in tribunatu summa ope niti pro nobilitate; neque ullam rem in principio agere intendit, nisi illi auctores fuerant. sed homines factiosi, quibus dolus atque malitia fide cariora erant, ubi intellexerunt per unum hominem maxumum beneficium multis mortalibus dari, videlicet sibi quisque conscius malo atque infido animo esse de M. Druso iuxta ac [de] se existumaverunt. itaque metu, ne per tantam gratiam solus rerum poteretur, contra eam nisi, sua et ipseius consilia disturbaverunt. quo tibi, imperator, maiore cura fideique amici et multa praesidia paranda sunt.

Hostem advorsum deprimere strenuo homini haud difficilest: occulta pericula neque facere neque vitare bonis in promptu est. igitur, ubi eos in civitatem adduxeris, quoniam quidem renovata plebs erit, in ea re maxume animum exerceto, ut colantur boni mores, concordia inter veteres et novos coalescat. sed multo maxumum bonum patriae civibus, tibi liberis, postremo humanae genti pepereris, si studium pecuniae aut sustuleris aut quoad res [re]feret, minueris. aliter neque privata res neque publica neque domi neque militiae regi potest. nam ubi cupido divitiarum invasit, neque disciplina neque artes bonae neque ingenium ullum satis pollet, quin animus magis aut minus mature, postremo tamen succumbat. saepe iam audivi, qui reges, quae civitates et nationes per opulentiam magna imperia amiserint, quae per virtutem inopes ceperant: id adeo haud mirandum est. nam ubi bonus deteriorem divitiis magis clarum magisque acceptum videt, primo aestuat multaque in pectore volvit: sed ubi gloria honorem magis in dies, virtutem opulentia vincit, animus ad voluptatem a vero deficit. quippe gloria industria alitur; ubi eam dempseris, ipsa per se virtus amara atque aspera est. postremo ubi divitiae clarae habentur, ibi omnia bona vilia sunt, fides, probitas, pudor, pudicitia. nam ad virtutem una et ardua via est: ad pecuniam, qua cuique lubet, nititur; et malis et bonis rebus ea creatur. ergo in primis auctoritatem pecuniae demito: neque de capite neque de honore ex copiis quisquam magis aut minus iudicaverit, sicut neque praetor neque consul ex

opulentia, verum ex dignitate creatur. sed de magistratu facile populi iudicium fit: iudices a paucis probari regnum est; ex pecunia legi, inhonestum. quare omnis primae classis iudicare placet, sed numero plures, quam iudicant. neque Rhodios neque alias civitates unquam iudiciorum suorum poenituit, ubi promiscue dives et pauper, ut quoique sors tulit, de maxumis rebus iuxta ac de minumis disceptat.

Sed magistratibus creandis haud mihi quidem absurde placet lex, quam G. Gracchus in tribunatu promulgaverat, ut ex confusis quinque classibus sorte centuriae vocarentur. ita coaequatur dignitate pecunia; virtute anteire alius alium properabit. haec ego magna remedia contra divitias statuo. nam perinde omnes res laudantur atque adpetuntur, ut earum rerum usus est: malitia praemiis exercetur; ubi ea dempseris, nemo omnium gratuito malus est. ceterum avaritia belua fera, inmanis, intoleranda est; quo intendit, oppida, agros, fana atque domos vastat; divina cum humanis permiscet; neque exercitus neque moenia obstant, quo minus vi sua penetret; fama, pudicitia, liberis, patria atque parentibus cunctos mortalis spoliat. verum, si pecuniae decus ademeris, magna illa vis avaritiae facile bonis moribus vincetur. atque haec ita sese habere tametsi omnes aequi atque iniqui memorant, tamen tibi cum factione nobilitatis haud mediocriter certandum est; quoius si dolum caveris, alia omnia in proclivi erunt. nam ii, si virtute satis valerent, magis aemuli bonorum quam invidi essent. quia desidia et inertia, stupor eos atque torpedo invasit, strepunt, obtrectant, alienam famam bonam suum dedecus aestumant.

Sed quid ego plura quasi de ignotis memorem? M. Bibuli fortitudo atque animi vis in consulatum erupit; hebes lingua, magis malus quam callidus ingenio. quid ille audeat, quoi consulatus, maxumum imperium, maxumo dedecori fuit? an L. Domiti magna vis est, quoius nullum membrum a flagitio aut facinore vacat? lingua vana, manus cruentae, pedes fugaces; quae honeste nominari nequeunt, inhonestissuma. unius tamen M. Catonis ingenium versutum, loquax, callidum haud contemno. parantur haec disciplina Graecorum. sed virtus, vigilantia, labos apud Graecos nulla sunt. quippe qui domi libertatem suam per inertiam amiserint, censesne eorum praeceptis imperium haberi posse? reliqui de factione sunt inertissumi nobiles: in quibus sicut instituto, praeter bo-

num nomen nihil est. additamenta L. Postumi, M. Favoni, mihi videntur quasi magnae navis supervacanea onera esse; ubi salvi pervenere, usui sunt; si quid advorsi coortum est, de illeis potissumum iactura fit, quia preti minumi sunt.

Nunc quoniam, sicut mihi videor, de plebe renovanda corrigendaque satis disserui, de senatu quae tibi agenda videntur, dicam. postquam mihi aetas ingeniumque adolevit, haud ferme armis atque equis corpus exercui, sed animum in litteris agitavi; quod natura firmius erat, id in laboribus habui. atque ego in ea vita multa legendo atque audiundo ita comperi, omnia regna, item civitates et nationes usque eo prosperum imperium habuisse, dum apud eos vera consilia valuerunt: ubicunque gratia, timor, voluptas ea corrupere, post paulo inminutae opes, deinde ademptum imperium, postremo servitus inposita est. equidem ego sic apud animum meum statuo: quoicunque in sua civitate amplior inlustriorque locus quam aliis est, ei magnam curam esse rei publicae. nam ceteris salva urbe tantummodo libertas tuta est: qui per virtutem sibi divitias, decus, honorem pepererunt, ubi paulum inclinata res publica agitari coepit, multipliciter animus curis atque laboribus fatigatur; aut gloriam aut libertatem aut rem familiarem defensat; omnibus locis adest, festinat; quanto in secundis rebus florentior fuit, tanto in advorsis asperius magisque anxie agitat. igitur ubi plebs senatui sicuti corpus animo oboedit eiusque consulta exequitur, patres consilio valere decet, populo supervacanea est calliditas. itaque maiores nostri, quom bellis asperrumis premerentur, equis viris pecunia amissa, nunquam defessi sunt armati de imperio certare. non inopia aerari, non vis hostium, non adversa res ingentem eorum animum subegit, quin, quae virtute ceperant, simul cum anima retinerent. atque ea magis fortibus consiliis quam bonis proeliis patrata sunt. quippe apud illos una res publica erat; ei omnes consulebant; factio contra hostis parabatur; corpus atque ingenium patriae, non suae quisque potentiae exercitabat. at hoc tempore contra ea homines nobiles, quorum animos socordia atque ignavia invasit, ignarei laboris, hostium, militiae, domi factione instructi per superbiam cunctis gentibus moderantur. itaque patres, quorum consilio antea dubia res publica stabiliebatur, oppressi ex aliena lubidine huc atque illuc fluctuantes agitantur: interdum alia, deinde alia decernunt; uti eorum, qui domi-

nantur, simultas aut gratia fert, ita bonum malumque publicum aestumant. quodsi aut libertas aequa omnium aut sententia obscurior esset, maioribus opibus res publica et minus potens nobilitas esset. sed quoniam coaequari gratiam omnium difficile est; quippe quom illis maiorum virtus partam reliquerit gloriam, dignitatem, clientelas, cetera multitudo pleraque insiticia sit, sententias eorum a metu libera: ita in occulto sibi quisque alterius potentia carior erit. libertas iuxta bonis et malis, strenuis atque ignavis optabilis est. verum eam plerique metu deserunt; stultissumi mortales, quod in certamine dubium est, quorsum accidat, id per inertiam in se quasi victi recipiunt. igitur duabus rebus confirmari posse senatum puto: si numero auctus per tabellam sententiam feret. tabella obtentui erit, quo magis animo libero facere audeat: in multitudine et praesidi plus et usus amplior est. nam fere his tempestatibus alii iudiciis publicis, alii privatis suis atque amicorum negotiis inplicati, haud sane rei publicae consiliis adfuerunt; neque eos magis occupatio quam superba imperia distinuere. homines nobiles cum paucis senatoriis, quos additamenta factionis habent, quaecunque lubuit probare, reprehendere, decernere, ea, uti lubido tulit, fecere. verum ubi numero senatorum aucto per tabellam sententiae dicentur, nae illi superbiam suam dimittent, ubi iis oboediundum erit, quibus antea crudelissume imperitabant.

Forsitan, imperator, perlectis litteris, desideres, quem numerum senatorum fieri placeat, quoque modo is in multa et varia officia distribuatur; iudicia quoniam omnibus primae classis committenda putem, quae discriptio, quei numerus in quoque genere futurus sit. ea mihi omnia generatim discribere haud difficile factu fuit; sed prius laborandum visum est de summa consili, idque tibi probandum verum esse. si hoc itinere uti decreveris, cetera in promptu erunt. volo ego consilium meum prudens maxumeque usui esse. nam ubicunque tibi res prospere cedet, ibi mihi bona fama eveniet. sed me illa magis cupido exercet, uti quocunqne modo quam primum res publica adiutetur. libertatem gloria cariorem habeo, atque ego te oro hortorque, ne clarissumus imperator, Gallica gente subacta, populi Romani summum atque invictum imperium tabescere vetustate ac per summam socordiam dilabi patiaris. profecto, si id accidat, neque tibi nox neque dies curam animi sedaverit; quin insomniis exerci-

tus, furibundus atque amens alienata mente feraris. namque mihi pro vero constat omnium mortalium vitam divino numine invisier; neque bonum neque malum facinus quoiusquam pro nihilo haberi, sed ex natura divorsa praemia bonos malosque sequi. interea forte ea tardius procedunt: suus quoique animus ex conscientia spem praebet.

Quodsi tecum patria atque parentes possent loqui, scilicet haec tibi dicerent: o Caesar, nos te genuimus fortissumi viri, in optuma urbe, decus praesidiumque nobis, hostibus terrorem! quae multis laboribus et periculis ceperamus, ea tibi nascenti cum anima simul tradidimus, patriam maxumam in terris, domum familiamque in patria clarissumam, praeterea bonas artis, honestas divitias, postremo omnia honestamenta pacis et praemia belli. pro his amplissumis beneficiis non flagitium a te neque malum facinus petimus, sed utei libertatem evorsam restituas. qua re patrata, profecto per gentis omnis fama virtutis tuae volitabit. namque hac tempestate tametsi domi militiaeque praeclara facinora egisti, tamen gloria tua cum multis viris fortibus aequalis est: si vero urbem amplissumo nomine et maxumo imperio prope iam ab occasu restitueris, quis te clarior, quis maior in terris fuerit? quippe si morbo iam aut fato huic imperio secus accidat, quoi dubium est, quin per orbem terrarum vastitas, bella, caedes oriantur? quodsi tibi bona lubido fuerit patriae parentibus gratificandi, postero quoque tempore, re publica restituta, super omnis mortalis gloria magna tuaque unius mors vita clarior erit. nam vivos interdum fortuna, saepe invidia fatigat: ubi anima naturae cessit, demptis obtrectatoribus, ipsa se virtus magis magisque extollit. quae mihi utilia factu visa sunt quaeque tibi usui fore credidi, quam paucissumis potui, perscripsi. ceterum deos inmortalis optestor, uti, quocunque modo ages, ea res tibi reique publicae prospere eveniat.

G. SALUSTI CRISPI UT INSCRIBITUR IN M. TULLIUM CICERONEM ORATIO.

Graviter et iniquo animo maledicta tua paterer, M. Tulli, si te scirem iudicio magis quam morbo animi petulantia ista uti; sed quoniam in te neque modum neque modestiam ullam animadverto, respondebo tibi: ut, si quam maledicendo voluptatem cepisti, eam male audiendo amittas.

ubi querar? quos implorem, Patres conscripti, diripi rem publicam atque audacissimo cuique esse perfidiae? apud populum Romanum? qui ita largitionibus corruptus est, uti sese ac fortunas suas venales habeat? an apud vos, Patres conscripti? quorum auctoritas turpissimo cuique et sceleratissimo ludibrio est? ubi M. Tullius leges, iudicia populi Romani defendit, atque in hoc ordine ita moderatur, quasi unus reliquus ex familia viri clarissimi Scipionis Africani, ac non repticius, acitus ac paulo ante insitus huic urbi civis. an vero, M. Tulli, facta ac dicta tua obscura sunt? an non ita a pueritia vixisti, ut nihil flagitiosum corpori tuo putares, quod alteri collibuisset? [an] scilicet istam immoderatam eloquentiam apud M. Pisonem non pudicitiae iactura perdidicisti? itaque minime mirandum est, si eam flagitiose venditas, quam turpissime parasti. 2. Verum, ut opinor, splendor domesticus tibi animos attollit, uxor sacrilega ac periuriis delibuta, filia matris pellex, tibi iucundior atque obsequentior, quam parenti par est. domum tuam ipsam vi et rapinis funestam tibi ac tuis comparasti: videlicet ut nos commonefacias, quam conversa sit res publica, cum in ea domo habitas, homo flagitiosissume, quae P. Crassi, viri consularis, fuit. atque haec cum ita sint, tamen Cicero se dicit in concilio deorum immortalium fuisse; inde missum huic urbi civibusque custodem, absque carnificis nomine, qui civitatis incommodum in gloriam suam ponit. quasi vero non illius coniurationis causa fuerit consulatus tuus, et iccirco res publica disiecta eo tempore, quo te custodem habebat. sed, ut opinor, illa te magis extollunt, quae post consulatum cum Terentia uxore de re publica consuluisti: cum legis Plautiae iudicia domi faciebatis: ex coniuratis alios morte, alios pecunia condemnabas: cum tibi alius Tusculanam, alius Pompeianam villam exaedificabat, alius domum emebat: qui vero nihil poterat, is erat calumniae proximus; is aut domum tuam oppugnatum venerat, aut insidias senatui fecerat; denique de eo tibi compertum erat. quae si tibi falsa obiicio, redde rationem, quantum patrimonii acceperis, quid tibi litibus accreverit, qua ex pecunia domum paraveris, Tusculanum et Pompeianum infinito sumptu aedificaveris; aut, si retices, cui potest esse dubium, quin opulentiam istam ex sanguine et miseriis civium paraveris? 3. Verum, ut opinor, homo novus Arpinas, ex G. Marii familia, eius virtutem imitatur; contemnit simultatem hominum nobilium; populi Romani curam habet;

neque terrore neque gratia commovetur. alia vero amicitia tua ac virtus est animi; immo vero homo levissimus, supplex inimicis, amicis contumeliosus, modo harum modo illarum partium, fidus nemini, levissumus senator, mercenarius patronus, cuius nulla pars corporis a turpitudine vacat, lingua vana, manus rapacissumae, gula immensa, pedes fugaces, quae honeste nominari non possunt, inhonestissuma. atque is, cum eiusmodi sit, tamen audet dicere: *O fortunatam natam me consule Romam!* te consule fortunatam, Cicero? immo vero infelicem et miseram, quae crudelissumam proscriptionem civium perpessa est, cum tu, perturbata re publica metu perculsos omnes bonos parere crudelitati tuae cogebas; cum omnia iudicia, omnes leges in tua lubidine erant; cum tu, sublata lege Porcia, erepta libertate, nostrum omnium vitae necisque potestatem ad te unum revocaveras. atque parum est, quod impune fecisti; verum etiam commemorando exprobras, neque licet oblivisci servitutis suae. egeris, oro te Cicero, perfeceris quod lubet: satis est perpessos esse: etiamne aures nostras odio tuo onerabis? etiamne molestissumis verbis insectabere? *Cedant arma togae, concedat laurea linguae.* quasi vero togatus et non armatus ea, quae gloriaris, confeceris, atque inter te Sullamque dictatorem, praeter nomen imperii, quidquam interfuerit. 4. Sed quid ego plura de tua insolentia commemorem? quem Minerva omnes artes edocuit, Iuppiter optumus maxumus in concilium deorum admisit, Italia exsulem humeris suis reportavit. oro te, Romule Arpinas, qui egregia tua virtute omnes Paullos, Fabios, Scipiones superasti, quem tandem locum in hac civitate obtines? quae tibi partes rei publicae placent? quem amicum, quem inimicum habes? cui in civitate fecisti insidias, ancillaris? quo iure, cum de exsilio tuo Dyrrhachio redisti, eum sequeris? quos tyrannos appellabas, eorum nunc potentiae faves? qui tibi ante optimates videbantur, eosdem nunc dementes ac furiosos vocas? Vatinii causam agis? de Sextio male existumas? Bibulum petulantissumis verbis laedis? laudas Caesarem? quem maxume odisti, ei maxume obsequeris? aliud stans, aliud sedens de re publica sentis; his maledicis, illos odisti, levissume transfuga, neque in hac, neque in illa parte fidem habes.

M. TULLI CICERONIS UT INSCRIBITUR IN G. SALUSTIUM CRISPUM RESPONSIO.

Ea demum magna voluptas est, Crispe Salusti, aequalem ac parem verbis vitam agere, neque quidquam tam obscenum dicere, cui non ab initio pueritiae omni genere facinoris aetas tua respondeat, ut omnis oratio moribus consonet. neque enim qui ita vivit ut tu, aliter ac tu loqui potest: neque qui tam illoto sermone utitur, vita honestior est. quo me vertam, Patres conscripti? unde initium sumam? maius enim mihi dicendi onus imponitur, quo notior est uterque nostrum, quod aut, si de mea vita atque actibus huic conviciatori respondero, invidia gloriam consequetur: aut, si huius facta, mores, omnem aetatem nudavero, in idem vitium incidam procacitatis, quod huic obiicio. id vos, si forte offendimini, iustius huic quam mihi succensere debetis, qui initium introduxit. ego dabo operam, ut et pro me minimo cum fastidio respondeam, et in hunc minime mentitus esse videar. scio me, Patres conscripti, in respondendo non habere magnam expectationem; quod nullum vos sciatis novum crimen in Salustium audituros, sed omnia vetera recognituros, quis et meae et vestrae iam et ipsius aures calent. verum eo magis odisse debetis hominem, qui ne incipiens quidem peccare minimis rebus posuit rudimentum, sed ita ingressus est, ut neque ab alio vinci possit, neque ipse se omnino reliqua aetate praeterire. itaque nihil aliud studet nisi ut lutulentus sus cum quovis volutari. longe vero fallitur opinione. non enim procacitate linguae vitae sordes eluuntur: sed est quaedam calumnia, quam unusquisque nostrum testante animo suo fert de eo, qui falsum crimen bonis obiectat. quod si vita istius memoriam vicerit, illam, Patres conscripti, non ex oratione sed ex moribus suis spectare debetis. iam dabo operam, quam maximam potero, ut breve id faciam. neque haec altercatio nostra vobis inutilis erit, Patres conscripti. plerumque enim res publica privatis crescit inimicitiis; ubi nemo civis, qualis sit vir, potest latere. 2. Primum igitur, quoniam omnium maiores Crispus Salustius ad unum exemplum et regulam quaerit, velim mihi respondeat, numquid hi, quos protulit, Scipiones et Metellos vel Fabios, ante habuerint aut opinionis aut gloriae, quam eos res gestae suae et vita innocentissime acta commendavit. quod si hoc fuit illis

initium nominis et dignitatis, cur non aeque de nobis existimetur, cuius et res gestae illustres et vita integerrime acta? quasi vero tu sis ab illis viris, Salusti, ortus! quod si esses, nonnullos iam tuae turpitudinis pigeret. ego meis maioribus virtute mea praeluxi, ut, si prius noti non fuerint, a me accipiant initium memoriae suae; tu tuis vita, quam turpiter egisti, magnas offudisti tenebras, ut, etiamsi fuerint egregii cives, certe venerint in oblivionem. quare noli mihi antiquos viros obiectare. satius est enim, me meis rebus gestis florere quam maiorum opinione niti, et ita vivere, ut ego sim posteris meis nobilitatis initium et virtutis exemplum. neque me cum iis conferri decet, Patres conscripti, qui iam decesserunt omnique odio carent et invidia, sed cum iis, qui mecum una in re publica versati sunt. sed si fuerim aut in honoribus petendis nimis ambitiosus (non hanc dico popularem ambitionem, cuius me principem confiteor, sed illam perniciosam contra leges, cuius primos ordines Salustius duxit), aut in gerendis magistratibus, aut in vindicandis maleficiis tam severus, aut in tuenda re publica tam vigilans, quam tu proscriptionem vocas: credo, quod non omnes tui similes incolumes in hac urbe vixissent: at quanto meliore loco res publica staret, si tu par ac similis scelestorum civium una cum illis adnumeratus esses! an ego tunc falso scripsi, *cedant arma togae,* qui togatus armatos et pace bellum oppressi? an illud mentitus sum, *fortunatam natam me consule Romam*, qui tantum intestinum bellum ac domesticum urbis incendium extinxi? 3. Neque te tui piget, homo levissime, cum ea culpas, quae in historiis mihi gloriae ducis. an turpius est, Patres conscripti, scribentem mentiri quam illa palam in hoc ordine dicentem? nam quod meam aetatem increpuisti, tantum me abesse puto ab impudicitia, quantum tu a pudicitia. sed quid ego de te plura querar? quid enim mentiri turpe duces, qui mihi ausus sis eloquentiam ut vitium obiicere? cuius semper nocens eguisti patrocinio? an ullum existimas posse fieri civem egregium, qui non his artibus et disciplinis sit eruditus? an ulla alia putas esse rudimenta et incunabula virtutis, quibus animi ad gloriae cupiditatem aluntur? sed minime mirum est, Patres conscripti, si homo, qui desidiae ac luxuriae plenus sit, haec ut nova atque inusitata miratur. nam quod ista inusitata rabie petulanter in uxorem et in filiam meam invasisti, quae facilius mulieres se a viris abstinuerunt, quam tu vir a viris: satis docte ac

perite fecisti. non enim me sperasti mutuam tibi gratiam relaturum, ut vicissim tuas compellarem. unus enim satis es materiae habens: neque quidquam domi tuae turpius est, quam tu. multum vero te opinio fallit, qui mihi parare putasti invidiam ex mea re familiari; quae mihi multo minor est, quam habere dignus sum. atque utinam ne tanta quidem esset, quanta est! ut potius amici mei viverent quam ego testamentis eorum locupletior essem. ego fugax, Crispe Salusti? furori tribuni plebis cessi: utilius duxi quamvis fortunam unus experiri quam universo populo Romano civilis esse dissensionis causa. qui, postea quam ille suum annum in re publica perbacchatus est, omniaque, quae commoverat, pace et otio resederunt; hoc ordine revocante atque ipsa re publica manu retrahente me, reverti. qui mihi dies, si cum omni reliqua vita conferatur, animo quidem meo superet, cum universi vos populusque Romanus frequens adventu meo gratulatus est. tanti me fugacem, mercenarium patronum hi aestimaverunt. 4. Neque hercule mirum est, si ego semper iustas omnium amicitias existimavi. non enim uni privatim ancillatus sum neque me addixi, sed quantum quisque rei publicae studuit, tantum mihi fuit aut amicus aut inimicus. ego nihil plus volui valere quam pacem: multi privatorum audacias nutriverunt. ego nihil timui nisi leges: multi arma sua timeri voluerunt. ego numquam volui quidquam posse nisi pro vobis: multi ex vobis, potentia freti, in vos suis viribus abusi sunt. itaque non est mirum, si nullius amicitia usus sum, qui non perpetuo rei publicae amicus fuit; neque me paenitet, si aut petenti Vatinio reo patrocinium pollicitus sum, aut Sextii insolentiam repressi, aut Bibuli patientiam culpavi, aut virtutibus Caesaris favi; hae enim laudes egregii civis et unicae sunt. quae si tu mihi ut vitia obiicis, temeritas tua reprehendetur, non mea vitia culpabuntur. plura dicerem, si apud alios mihi esset dicendum, Patres conscripti, non apud vos, quos ego habui omnium actionum mearum monitores. sed ubi rerum testimonia adsunt, quid opus est verbis? 5. Nunc, ad te ut revertar, Salusti, patremque tuum praeteream: qui si numquam in vita sua peccavit, tamen maiorem iniuriam rei publicae facere non potuit, quam quod te talem filium genuit. neque tu si qua in pueritia peccasti, exequar, ne parentem tuum videar accusare, qui eo tempore summam tui potestatem habuit; sed qualem adolescentiam egeris. hac enim demonstrata,

facile intelligetur, quam petulanti pueritia tam impudicus et procax adoleveris. postea quam immensae gulae impudicissimi corporis quaestus sufficere non potuit, et aetas tua iam ad ea patienda, quae alteri facere collibuisset, exoleverat, cupiditatibus infinitis efferebaris, ut quae ipse corpori tuo turpia non duxisses, in aliis experireris. ita non est facile exputare, Patres conscripti, utrum inhonestioribus corporis partibus rem quaesierit, an amiserit. domum paternam vivo patre turpissime venalem habuit, vendidit. et cuiquam dubium potest esse, quin mori coëgerit eum, quo hic nondum mortuo pro herede gesserit omnia? neque pudet eum a me quaerere, quis in P. Crassi domo habitet, cum ipse respondere non queat, quis in ipsius habitet paterna domo. at hercule lapsus aetatis tirocinio, postea se correxit. non ita est, sed abiit in sodalicium sacrilegii Nigidiani: bis ad iudicis subsellia attractus extrema fortuna stetit: et ita discessit, ut non hic innocens esse, sed iudices peierasse existimarentur. primum honorem in quaestura adeptus hunc locum et hunc ordinem despexit, cuius aditus sibi quoque, sordidissimo homini, patuisset. itaque timens, ne facinora sua clam vos essent, cum omnibus matrum familiarum viris opprobrio esset, confessus est, vobis audientibus, adulterium, neque erubuit ora vestra. 6. Vixeris, ut libet, Salusti; egeris, quae volueris: satis sit, unum te tuorum scelerum conscium esse: noli nobis languorem et soporem nimium exprobrare. sumus diligentes in tuenda pudicitia uxorum nostrarum: sed ita experrecti non sumus, ut a te cavere possimus. audacia tua vincit studia nostra. ecquod hunc movere possit, Patres conscripti, factum aut dictum turpe, quem non puduit palam vobis audientibus adulterium confiteri? quod si nihil pro me tibi respondere voluissem, sed illud censorium elogium Ap. Claudii et L. Pisonis, integerrimorum virorum, quo usus est quisque eorum, pro lege palam universis recitarem: nonne tibi viderer aeternas inurere maculas, quas reliqua vita tua eluere non possit? neque post illum delectum senatus te umquam vidimus, nisi forte in ea te castra conieceisti, quo omnis sentina rei publicae confluxerat. at idem Salustius, qui in pace ne senator quidem manserat, postea quam res publica armis oppressa est, et idem victores, qui exules reduxit, in senatum post quaesturam reductus est. quem honorem ita gessit, ut nihil in eo non venale habuerit, cuius aliquis emtor fuerit. ita igitur egit, ut nihil non aequum ac ve-

rum duxerit, quod ipsi facere collibuisset: neque aliter vexavit ac debuit, si quis praedae loco magistratum accepisset. peracta quaestura, postea quam magna pignora eis dederat, cum quibus similitudine vitae se coniunxerat, unus iam ex illo grege videbatur. eius enim partis exemplar erat Salustius, quo tamquam in imam voraginem coetus omnium vitiorum excesserat. quidquid impudicorum, cillonum, parricidarum, sacrilegorum, debitorum fuit in urbe, municipiis, coloniis, Italia tota, sicut in fretis, subsederant, nominis perditi ac notissimi, nulla in parte castris apti, nisi licentia vitiorum et cupiditate rerum novarum. 7. At postea quam praetor factus est, modeste se gessit et abstinenter. nonne ita provinciam vastavit, ut nihil neque passi sint neque expectarint gravius socii nostri in bello, quam experti sunt in pace, hoc Africam interiorem obtinente? unde tantum hic exhausit, quantum potuit aut fide nominum transiici aut in naves contrudi. tantum, inquam, Patres conscripti, exhausit, quantum voluit: ne caussam diceret, sestertio duodecies cum Caesare paciscitur. quod si quippiam eorum falsum est, hic palam refelle, unde tu, qui modo ne paternam quidem domum redimere potueris, repente tamquam somnio beatus hortos pretiosissimos, villam Tiburti G. Caesaris, reliquas possessiones paraveris. neque piguit quaerere, cur ego P. Crassi domum emissem: cum tu veteris villae dominus sis, cuius paulo ante fuerat Caesar? modo, inquam, patrimonio non comeso sed devorato, quibus rationibus repente factus es tam affluens et tam beatus? nam quis te faceret heredem, quem ne amicum quidem suum satis honestum quisquam sibi ducit, nisi similis ac par tui? 8. At hercule egregia facta maiorum tuorum te extollunt. quorum sive tu similis es, sive illi tui, nihil ad omnium scelus ac nequitiam addi potest. verum, ut opinor, honores tui te faciunt insolentem. tu, Crispe Salusti, tantidem putas esse bis senatorem et bis quaestorem fieri, quanti bis consularem et bis triumphalem? carere debet omni vitio, qui in alterum paratus est dicere. is demum maledicit, qui non potest verum ab altero audire. sed tu omnium mensarum assecla, omnium cubiculorum in aetate pellex, et idem postea adulter, omnis ordinis turpitudo es et civilis belli memoria. quid enim gravius pati potuimus, quam quod te incolumem in hoc ordine videmus? desine bonos petulantissima consectari lingua: desine morbo procacitatis isto uti: desine unumquemque moribus tuis ae-

stimare: his moribus amicum tibi facere non potes, videris velle inimicum habere. finem dicendi, Patres conscripti, faciam. saepe enim gravius vidi offendere animos auditorum eos, qui aliena flagitia aperte dixerunt, quam eos qui commiserunt. mihi quidem ratio habenda est, non quid Salustius merito debeat audire, sed ut ea dicam, si qua ego honeste effari possum.

IULII EXSUPERANTII OPUSCULUM DE MARII LEPIDI AC SERTORII BELLIS CIVILIBUS.

(Ex Codice Parisino 6085 editum.)

Cum Luc. Metellus pro c. contra Iugurtham in Numidiam exercitum duceret, Marium ex gregariis militibus genere ignobilem sed virtute praestantem secum habuit. quem cum militibus quaestorem fecisset, ita se factis fortibus promiserat, ut hostibus terrori, Romano imperatori carus esset. sed victimas immolanti numinibus in oppido Numidarum, cui nomen est Utica, haruspices magna quaedam impendere Mario responderunt. atque hortati sunt, ut quae vellet auderet peteretque celsiora natalibus meritisque maiora; siquidem cuncta videbatur favor spondere fortunae. tunc capiendi consulatus invasit magna cupiditas, ad quem petendum paratus suffragiis, relicta provincia Metello, Romam venit, ibique de Metelli rebus loquendo corruptius ac suam extollendo virtutem effecit animos vulgi cupidos novitatis, in suum excitando favorem, adiuvantibus tribunis plebis. nam eo tempore inter patres ac populum studio dominationis erant excitata certamina. ita factum est, ut quasi in perniciem nobilitatis, quam lacerabat iniuriis, Marius novis extolleretur honoribus. itaque comitiis consularibus universus populus, qui ad eligendum convenerat, Marium consulem iussit: et erepta Metello provincia in Numidiam missus est. sed is accepto consulatu quasi spolium victoriae superatis patribus ostentabat, aperteque se eorum potentiae profitebatur adversum. sed cum militem novum scriberet, primus omnium capite censos cives infidosque atque inutiles duxit ad bellum; ut hac ratione cum publico detrimento populo gratiam redderet, a quo speratos honores acceperat. nam populus Romanus per classes divisus erat et pro patrimonii facultate censebatur. ex iis omnes, quibus res erat, ad militiam ducebantur. diligenter enim pro

victoria laborabant, qui ex libertate bona et patriam defendebant.

Illi autem, quibus nullae opes erant, caput suum, quod solum possidebant, censebantur et hi omnes belli tempore in moenibus residebant. facile enim existere poterant proditores, quia egestas haud facile habetur sine damno. hos igitur Marius, quibus non fuerat committenda res publica, duxit ad bellum. sed forte secum L. Syllam legatum, unum de nobilibus, in provinciam duxit. atque ibi confecto feliciter bello et Iugurtha capto ad urbem rediere victores. atque statim virtute cognita, Marius in Galliam missus, quae tunc Romanos fines hostili incursione vexabat. eodem tempore Mithridates cum magnis copiis universam Asiam urbesque sociorum expugnando atque vastando coepit affligere. ad quem cohercendum L. Sylla est cum exercitu destinatus, cuius in Africano bello probata erat corporis atque animi magnitudo. hoc ubi Mario compertum est, terminare, quod gerebat, proelium festinavit; et homo infinitae cupidus gloriae non patiebatur libertatem dignitatemque Romanam alterius virtute defendi. contusis igitur Gallis vastataque natione penitus barbarorum Romam iterum victor intravit. itaque instinctu eius Sulpicius tribunus plebis legem tulit, ut auferretur Syllae provincia ac Mario daretur. hoc Syllae ubi nunciatum est, Muraenam legatum suum provinciae Valerianisque praefecit militibus, quos infidos bellis existimabat esse civilibus, et cum parte exercitus, iniuriae dolore commotus, ad extinguendam Marianam venit factionem. statim ut Romam venit, resistentem sibi Sulpicium et seditiosis concionibus R. P. disturbantem, cum multis, quos sibi socios adsciverat, trucidavit, atque Marium ipsum machinatorem tantae contumeliae in exilium impetu detrusit armorum. atque ille, quotiens victor, per Gallorum atque Afrorum rura, quae ipse vastaverat, naufragus atque egenus erravit. dum haec aguntur, Cinna et Octavius facti sunt consules; quorum Cinna de partibus Marianis fuit. hic legem tulit, ut novi cives, qui aliqua ratione Romanam acceperant civitatem, cum veteribus nulla discretione suffragium facerent. hoc videlicet in eorum gratiam faciebat, qui Marium suffragiis suis extulerant et amplissimis honoribus decorarant.

Sed haec lex iniuriosa erat in veteres cives, qui meritum dignitatis videbantur amittere, si cum novis indignis in ferendo suffragio iungerentur. ob hoc itaque Octavius

collega commotus, ut seditionibus privaretur, collegam suum Cinnam, adnitentibus veteribus civibus, in exilium misit armatus, munitus videlicet copiis Syllae. quae cum agerentur, maximus ex utrisque partibus civium numerus interemptus est. expulsus igitur Cinna cum vagaretur, ad Africam, ubi Marius inops erat, forte pervenit: atque ibi communicato consilio, sollicitatis animis perditorum et de ergastulis erutis servis, exercitum confecerunt, et armata validissima manu iuventutis ad urbem venerunt atque Octavium Syllae satellitem superatum necaverunt. tunc varia crudelitas pervagata est, ut nobilitas omnis ad fugitivorum trucidaretur arbitrium. atque ea inmanis saevitia Cinnae fuit, ut nec illis parceret, quorum opera erat victor effectus. et cum hac insolentia in omnes communiter baccharetur, cum haberet conciones, a militibus suis occisus est. tum Marius, ne sine socio dominatum sustinere non posset, Carbonem sibi in septimo consulatu collegam subrogavit. tum Sylla tanta indignatione commotus contra Marium atque Carbonem exercitum duxit, et inter se ferali certamine Romani exercitus conflixere. in quo bello superatus est Marius. tum vero Sylla victor, quicquid in urbe remanserat, crudeliter persecutus est, et R. P. vindicatam non reddidit legibus, sed ipse possedit, ac se talem praebuit, ut Cinnana ac Mariana, quam ultum ierat, dominatio quaereretur. hinc Salustius: *bonis initiis malos eventus habuit.* nam fuerunt bona principia, quod oppressam voluit civium defendere libertatem, mali eventus, ut superatis dominis et ducibus saevis gravius ipse civitatem quassarit, qui se publicae calamitatis fore promiserat defensorem. hic cum teneret imperium, multas leges ac iura praescripsit, multis civitatibus immunitates vectigalium, multos Romana civitate donavit. huius acta cum conatur Lepidus in suo consulatu subvertere, contra collegam Catulum civile proelium gessit et victus est. nam congregatis iis, in quorum possessiones novos colonos de suis militibus Sylla victor inmisit, ac sibi coniunctis liberis proscriptorum, ingentem congregavit exercitum, pollicendo si vicissent, se bona patria restituturum.

Plebi quoque, multis muneribus publice privatimque largitis, carus videbatur ac publicae libertatis assertor. sed in Etruriae litore commisso proelio coeperat Lepidus esse superior per armatam multitudinem, quae odio rerum Syllanarum se Lepidi partibus applicarat. sed Pompeius de Gallia rediens non passus est Lepidi audaciam cum

publicis detrimentis impune bacchari. nam fugientes eius copias ac se implicantes festinatione formidinis ita prostravit, ut maiore numero privatus in Sardiniam confugeret, ut impedito commeatu populum Romanum fatigaret inopia ac suas vires armis copiisque et omni instrumento reficeret. atque ibi contrario propraetore variis proeliis gravibusque conflixit. nam sollertissime tutando provinciam effecit, ut Lepidi consilia vana forent. undique enim prohibitus et munitionibus a civitatium expugnatione depulsus nequivit cogitata perficere; ac dum multa parat, morbo gravi obpressus ac mortuus est. cuius socius et administer Perpenna, ob delictum tanti facinoris supplicium timens, ex Sardinia in Hispaniam transvectus est ac se Sertorio sociavit, qui tum Romanis armis quassabat imperium. nam hic Sertorius de Marii partibus fuit. Norbano et Scipione coss. cum ex Asia Sylla contra Marium atque factionem veniret infestus, timens senatus iram, ne malo publico certamina inter duces orirentur, statuit, ut curarent consules, ne R. P. acciperet detrimentum. hoc itaque senatus consulto excitati consules contra venientem Syllam atque omnibus exitium minitantem praesidia sibi cuiusque generis parare coeperunt, et duces idoneos, ad quorum industriam pertineret cura bellorum. in quis elegere Sertorium. parato validissimo exercitu processere et, vetante Sertorio, colloquia consules permiserunt inter suum et Syllae exercitum, et facta proditio est, omnisque exercitus Syllae traditur. tunc Sertorius destitutus atque omni copiarum nudatus auxilio in Etruriam confugit, iram metuens Syllae, ne exigeret gravem quasi de superato hoste vindictam. erat autem Etruria fidissima partibus Marianis, quia ab ipsis Romanam, quam antea non habebant, acceperant civitatem. timentes igitur Etrusci, ne beneficium tantae dignitatis, a Marianis acceptum, Sylla revocaret, si adversae partes essent amputatae, penitus ad Sertorium se atque alios eiusdem factionis duces applicarunt, omnia, quae imperarentur, sine recusatione promittentes esse facturos. itaque factum est, ut rursus firmissimus XL cohortium comportaretur exercitus. nam et multi milites qui se venienti Syllae tradiderant, frustrati omnibus ad priorum ducum castra reverterunt quae ante prodiderunt. inter haec facti sunt Marius septies et Carbo consules. tunc Sertorius de Marii potestate securus Romam venit et omnium coepit accusare segnitiem, et ex multis promptis-

simis factis Syllae industriam virtutemque laudare; cui nisi obviam iretur, actum iam ac debellatum foret. tum consules principesque alii factionis, tanto verborum pondere castigati, sive ut aemulum ac vehementem neglegentiae correctorem ab oculis removerent, sive ut feroci provinciae, cuius infidelitatem timebant, idoneum praeponerent ducem, misere in citeriorem Hispaniam; atque ei mandatum est, ut transiens res in Gallia Transalpina componeret. sed ubi in provinciam venit, ita strenue sociorum animos iam deficientes atque alia cupientes in favorem partium suarum modeste tuendo atque blandiendo perduxit, ut et carus esset et tamen ab omnibus timeretur. sed in urbe Sylla et Marius conflixere atque in ipso certamine Marius interemptus est: Carbo perditis rebus aufugit. tum Sertorius commissis atque deletis partibus, quas sequebatur, optimum consilium credens exercitum non dimittere, ne nudatus supplicia victoribus penderet, collecta Hispaniae multitudine contra Romanum exercitum statuit dimicare. mortuo itaque Sylla hostem aperte se professus est. ad quem expugnandum missi sunt Metellus atque Pompeius; qui eum gravibus atque assiduis pugnis afflixere; qui tamen difficile vinceretur, nisi per coniurationem in convivio a suis esset occisus. postea Pompeius Perpennam subegit, Auxumen, Clunium, Calagurrim civitates delevit et factis in Pyrenaeo tropaeis Romam regressus est.

INDEX FRAGMENTORUM.

(Numeri huius editionis cum Kritzianis comparantur.)

Huius ed.	Ed. Kritz.	Huius ed.	Ed. Kritz.	Huius ed.	Ed. Kritz.	Huius ed.	Ed. Kritz.
I, 1.	I, 1.	I, 47.	I, 24.	I, 93.	I, 116.	II, 4.	II, 2.
2.	Inc. 71.	48.	I, 48.	94.	I, 103.	5.	II, 13.
3.	I, 2.	49.	I, 18.	95.	I, 83.	6.	II, 14.
4.	I, 5.	50.	I, 104.	96.	I, 92.	7.	II, 8.
5.	I, 4.	51.	I, 106.	97.	I, 86.	8.	II, 1.
6.	I, 6.	52.	I, 47.	98.	I, 110.	9.	II, 9.
7.		53.	I, 53.	99.	I, 69.	10.	II, 10.
8.	I, 8.	54.	I, 40.	100.	Inc. 82.	11.	II, 11.
9.	I, 7.	55.	I, 21.	101.	I, 23.	12.	II, 7.
10.	I, 9.	56.	I, 54.	102.	I, 111.	13.	II, 6.
11.	I, 10.	57.	I, 49.	103.	I, 97.	14.	II, 5.
12.	I, 11.	58.	I, 58.	104.	I, 98.	15.	III, 62.
13.	I, 14.	59.	I, 46.	105.	I, 72.	16.	II, 15.
14.	Inc. 58.	60.	I, 50.	106.	I, 99.	17.	Inc. 3.
15.	I, 26.	61.	I, 84.	107.	I, 119.	18.	I, 41.
16.	I, 15.	62.	I, 55.	108.	I, 67.	19.	II, 16.
17.	Inc. 52.	63.	I, 88.	109.	I, 74.	20.	II, 85.
18.	I, 25.	64.	I, 95.	110.	I, 100.	21.	Inc. 41.
19.	I, 20.	65.	I, 85.	111.	I, 68.	22.	II, 62.
20.	I, 28.	66.	I, 77.	112.	Inc. 1.	23.	II, 29.
21.	Inc. 26.	67.	I, 89.	113.	I, 81.	24.	Inc. 83.
22.	I, 30.	68.	IV, 25.	114.	I, 75. 82.	25.	II, 86.
23.	I, 31.	69.	I, 17.	115.	I, 73.	26.	II, 97.
24.	I, 16.	70.	Inc. 62.	116.	I, 101.	27.	II, 18.
25.	I, 35.	71.	I, 93.	117.	I, 107.	28.	II, 19.
26.	I, 32.	72.		118.	I, 108.	29.	II, 32.
27.	I, 42.	73.	I, 37.	119.	I, 109.	30.	II, 31.
28.	I, 43.	74.	Inc. 43.	120.	I, 66.	31.	II, 80.
29.	I, 44.	75.	I, 19.	121.	I, 33.	32.	II, 95.
30.	I, 22.	76.	III, 73.	122.	I, 70.	33.	II, 77.
31.	I, 39.	77.	I, 52.	123.	I, 91.	34.	II, 78.
32.	I, 13.	78.	IV, 8.	124.	I, 79.	35.	II, 91.
33.	I, 38.	79.	I, 102.	125.	I, 117.	36.	II, 91.
34.	I, 36.	80.	I, 57.	126.	I, 115.	37.	II, 33.
35.	Inc. 49.	81.	I, 61.	127.		38.	II, 93.
36.	Inc. 48.	82.	I, 61.	128.	IV, 31.	39.	II, 99.
37.	I, 90.	83.	I, 62.	129.		40.	II, 79.
38.	V, 19.	84.	I, 63.	130.	Inc. 10.	41.	II, 69.
39.	I, 94.	85.	I, 64.	131.	III, 74.	42.	II, 88.
40.	Inc. 42.	86.	I, 65.	132.	II, 23.	43.	II, 96.
41.	I, 34.	87.	I, 60.	133.	III, 16.	44.	II, 24.
42.	Inc. 50.	88.	I, 71.	134.		45.	II, 63.
43.		89.	I, 114.	135.		46.	II, 64.
44.	Inc. 31.	90.	I, 112.	II, 1.	I, 56.	47.	II, 73.
45.	Inc. 33.	91.	I, 87.	2.	II, 2.	48.	II, 66.
46.	II, 37.	92.	I, 113.	3.	II, 4.	49.	II, 71.

Huius ed.	Ed. Kritz.
IV, 62.	IV, 75.
63.	IV, 74.
64.	III, 18.
65.	IV, 76.
66.	IV, 17.
67.	IV, 16.
68.	IV, 2.
69.	IV, 15.
70.	IV, 65.
71.	IV, 3.
72.	IV, 62.
73.	IV, 61.
74.	IV, 67.
75.	IV, 69.
76.	IV, 68.
77.	IV, 41.
78.	IV, 28.
79.	V, 1.
80.	IV, 18.
81.	IV, 77.
82.	IV, 51.
83.	IV, 13.
V, 1.	V, 12.
2.	V, 14.
3.	V, 7.
4.	V, 8.
5.	V, 17.
6.	V, 18.
7.	V, 20.
8.	V, 16.
9.	I, 27.

Huius ed.	Ed. Kritz.
V, 10.	V, 4.
11.	V, 13.
12.	I, 78.
Inc. 1.	Inc. 32.
2.	Inc. 76.
3.	Inc. 51.
4.	V, 5.
5.	Inc. 77.
6.	Inc. 78.
7.	III, 13.
8.	Inc. 67.
9.	Inc. 46.
10.	IV, 45.
11.	Inc. 18.
12.	III, 66.
13.	Inc. 30.
14.	I, 59.
15.	Inc. 73.
16.	I, 120.
17.	
18.	
19.	Inc. 25.
20.	II, 12.
21.	IV, 9.
22.	Inc. 24.
23.	Inc. 61.
24.	Inc. 21.
25.	Inc. 22.
26.	Inc. 53.
27.	Inc. 19.

Huius ed.	Ed. Kritz.
Inc. 28.	
29.	Inc. 75.
30.	Inc. 16.
31.	
32.	Inc. 15.
33.	Inc. 14.
34.	III, 19.
35.	Inc. 47.
36.	III, 72.
37.	Inc. 60.
38.	
39.	I, 105.
40.	Inc. 74.
41.	IV, 4.
42.	III, 67.
43.	Inc. 8.
44.	Inc. 7.
45.	
46.	Inc. 6.
47.	Inc. 72.
48.	V, 2.
49.	Inc. 36.
50.	Inc. 35.
51.	
52.	Inc. 4.
53.	Inc. 94.
54.	Inc. 57.
55.	IV, 47.
56.	II, 43.
57.	III, 70.
58.	Inc. 69.

Huius ed.	Ed. Kritz.
Inc. 59.	Inc. 89.
60.	
61.	
62.	III, 27.
63.	Inc. 68.
64.	Inc. 84.
65.	
66.	Inc. 86.
67.	III, 81.
68.	
69.	Inc. 88.
70.	
71.	Inc. 90.
72.	Inc. 91.
73.	Inc. 17.
74.	Inc. 13.
75.	
76.	V, 11.
77.	Inc. 45.
78.	
79.	V, 3.
80.	Inc. 92.
81.	Inc. 93.
82.	Inc. 40.
83.	
84.	
85.	Inc. 85.
86.	Inc. 87.
87.	I, 121.
88.	III, 30.
89.	V, 10.

INDEX HISTORICUS.

(C. Catilinam, J. Iugurtham, H. Historiarum libros, Inc. fragmenta incerta, O. L. Lepidi, O. Ph. Philippi, O. C. Cottae, O. M. Macri orationes, E. P. Pompeii, E. M. Mithridatis epistolas significat.)

